

Ю. Ю. Свідерський,
Н. Ю. Романишин, Т. В. Ладиченко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2015

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
С24

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.07.2015 р. № 777)*

Свідерський Ю. Ю.
С24 Історія України : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
Ю. Ю. Свідерський, Н. Ю. Романишин, Т. В. Ладиченко. — К. :
Грамота, 2015. — 256 с. : іл.
ISBN 978-966-349-527-9

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту та чинній програмі з історії України.

Видання містить навчальний матеріал з історії нашої Батьківщини, починаючи від середини I тисячоліття й до кінця XV ст.

Підручник структурований за розділами, кожний з яких присвячений розгляду історії середньовічної України певного періоду. Наприкінці вміщено хронологічну таблицю, короткий словник понять і термінів. Система завдань і запитань орієнтує учнів на вироблення історичної пам'яті та навичок логічного мислення.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

**УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721**

ISBN 978-966-349-527-9

© Свідерський Ю. Ю., Романишин Н. Ю.,
Ладиченко Т. В. 2015
© Видавництво «Грамота», 2015

Шановні семикласники!

Україна — велика й прекрасна європейська держава з багатою й цікавою історією. Відомо, що Батьківщину, як і матір, не вибирають, вона — одна на все життя, тому знати про неї, а отже, і про себе, варто якомога більше. Допомагає в цьому історія — наука, яка значною мірою формує світогляд людини.

Іноді можна почути, що «історія — це минуле, далеке, те, що не стосується сьогодення». Насправді це не так: історичні знання допомагають робити свідомий вибір, передбачати майбуття, вести дискусії, залучаючи аргументи, які можуть спростувати переконання, дати оцінку тим чи іншим подіям. Поза сумнівом, усе це вимагає знань і досвіду, яких набувають не лише на уроках, а й самостійно за допомогою позакласного читання, додаткових навчальних матеріалів, аналізу історичних фактів.

Ви тримаєте в руках підручник з історії України. Навчатися за ним, сподіваємося, буде цікаво й легко. Готуючись до уроку історії, насамперед потрібно прочитати відповідний параграф. Зміст параграфа поділено на частини, які також мають свій номер і назву, — це свого роду зупинки в часі.

В оповіді про події минулого **виділені імена** історичних осіб, **назви місця події та дати**, а також **нові терміни**, пояснення яких подається на берегах сторінки. Слова або речення, що мають особливе значення, **виділені курсивом**.

Запитання та завдання на початку параграфа (після його назви) нагадають уже відоме вам і допоможуть осягнути нове. Завдання після параграфа, що позначені зірочкою (*), потребують особливої вашої уваги, вони складніші, ніж інші. Є в підручнику й уривки з історичних джерел (рубрика «Документи свідчать»). Історичні цікавинки, що вміщені в рубриці «Цікаво знати», — це історичні реконструкції, вони наповнять життям скупі документальні описи. Ще в підручнику є додатки: хронологічна таблиця та короткий словник необхідних вам історичних термінів.

Готуючись до контрольної роботи (тематичного оцінювання), потрібно звернутися до початкової сторінки кожного розділу й усвідомити, чи можете ви виконати все, що на ній зазначено.

Перевірити свої знання також можна за допомогою графічних тестів «Перевірте себе», які складені до кожного розділу й розміщені на прикінцевих сторінках підручника.

Репродукції мініатюр, гравюр, фресок, мозаїк, створених сотні років тому, слугуватимуть додатковим джерелом знань з історії, а от малюнки сучасних художників — це їхнє власне бачення історичних подій.

Крім підручника, варто користуватися додатковою літературою, насамперед історичними атласами та словниками. Певну допомогу може надати й Інтернет (хоча до багатьох відомостей із цього джерела потрібно ставитися із застереженням).

Додаткову інформацію, історичні цікавинки, карти, історичні твори можна розшукати на таких сайтах: www.history.org.ua (Інститут історії України НАН України), <http://www.osvita.org.ua/library/history-ukr/>, <http://likbez.org.ua>

З повагою автори

Умовні позначення:

— зрозумійте й запам'ятайте;

— пригадаймо, поміркуймо;

— працюємо з історичними поняттями, термінами, датами та картами;

— працюємо в групах;

— працюємо творчо.

ПОВТОРЕННЯ

§ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В СТАРОДАВНІ ЧАСИ

- Хто такі *Homo sapiens* і що вам про них відомо з історії стародавнього світу?

Вивчаючи історію стародавнього світу, ви дізналися, що слово *історія* грецького походження й означає «розповідь про те, що було».

Історія людства розпочалася з виробництва найдавнішими людиноподібними істотами найперших знарядь праці. Створення речей, яких немає в природі — *артефактів*, це той рубіж, що відділяє найдавніших людей від тваринного світу. Ці вироби — ручні рубила, скребки, ножі — виготовляли з твердих порід каменю. За матеріалом, який слугував переважно для виготовлення знарядь праці та зброї, учені назвали найдавніший період людської історії *кам'яним віком*. За ним ішли мідно-кам'яний, бронзовий і ранній залізний вік.

Кам'яний вік — найдовший. Він тривав майже 3 млн років. Цей відрізок історії був не лише найтривалішим, а й дуже плідним і результативним. Протягом кам'яного віку людиноподібна істота перетворилася на людину сучасного фізичного типу (*Homo sapiens*). Люди навчилися робити різноманітні знаряддя праці та зброю, користуватися, а згодом і добувати вогонь, готувати їжу, споруджувати житло, виготовляти одяг. У давньокам'яному віці — *палеоліті* — зародилося мистецтво й первісні релігійні уявлення.

Сліди перебування людиноподібних істот — *пітекантропів* — на території України за часів палеоліту археологи виявили на Закарпатті, у печерах Криму та на берегах річок Дністер і Південний Буг. Найдавніша стоянка первісних людей на території України, виявлена на Закарпатті біля с. Королеве, датується близько одного мільйона років тому. Пітекантропи прийшли в Центрально-Східну Європу з Африки через Близький Схід і Балкани.

Знаряддя праці, залишені на землях сучасної України, подібні до знахідок із стоянок у Німеччині, Польщі та Словаччині. Тобто із самого початку історії територія України розвивалась як складова частина Європи.

Найдавніші петрогліфи на теренах України.
Історико-археологічний музей-заповідник «Кам'яна Могила».
м. Мелітополь

Прилад для свердління.
Реконструкція

У середньокам'яному віці — *мезоліті*, унаслідок танення льодовиків, у Європі сформувалася сучасна система річок і озер. Прильодовикові степи заросли лісами. Винайдення лука та стріл, гарпуна й гачків для виловлення риби робило полювання й рибальство успішнішими. Численність людей у первісних общинах зростала, а кількість звірини, риби та дикорослих плодів зменшувалася. Навколишня природа вже не могла забезпечити продуктами харчування велику кількість населення. Настала криза мисливства, рибальства й збиральництва — *привласнювальної форми господарства*.

У новому кам'яному віці — *неоліті* — поступово відбувся перехід від привласнювального господарства до *відтворювального* (землеробства та скотарства). У пошуках їжі люди навчилися власноруч вирощувати їстівні плоди; приручили, а згодом і одомашнили деяких тварин.

Первісні землероби постійно жили біля своїх оброблених ділянок землі. Так з'явилися осілі народи, на відміну від мисливців і скотарів, які рухалися разом із стадами тварин. У постійних оселях була змога використовувати крихкий посуд із випаленої глини — кераміку. У таких житлах знайшлося місце й громіздкому ткацькому верстату.

Отже, землеробство вплинуло на зародження ремесел: гончарства й ткацтва. Переміщення вантажів для будівництва жител підштовхнуло людство до геніального винаходу — *ко́леса*. Поступово двоколісний візок замінив первісні сани.

Перші землероби та скотарі з'явилися на території України в епоху неоліту в межах річки Південного Бугу й Дністра, тоді ж як і на інших землях Центрально-Східної Європи. Землеробство й тваринництво забезпечували людей продуктами харчування надійніше, ніж полювання та збиральництво. Кількість населення знову зросла, і використання недосконалих кам'яних, кістяних і дерев'яних знарядь праці вже не задовольняло вимог виробництва. Люди знайшли надійніший матеріал — мідь, яка трапляється в природі у вигляді самородків.

Поселення трипільців.
Реконструкція

Мідні вироби почали витісняти кам'яні. Цей період в історії називають *мідно-кам'яним*, або *енеолітом*.

Саме на цю епоху припадає існування в Україні *трипільської археологічної культури*, яка була знайдена біля с. Трипілья під Києвом. Племена трипільців проживали на нашій землі протягом понад 2500 років. Трипільська культура досягла найбільшого розвитку в IV–III тис. до н. е. Вона поширилась у лісостеповій смузі Правобережної України, а в районі Переяслава — і на Лівобережжі.

Учені-археологи називають цю культуру *Кукутени-Трипілья*, оскільки її носії прийшли в Україну з території сучасної Румунії та Молдови. Трипільські племена були в той час не єдиним населенням земель, на яких розташована нинішня Україна. Однак саме вони досягли найвищого рівня розвитку й зупинилися на порозі цивілізації, коли виникають міста, писемність і держава.

Трипільців поглинули племена індоєвропейської мовної сім'ї. За *доби бронзи* (III–II тис. до н. е.) євразійський степ, Центрально-Східна Європа, у тому числі землі нинішньої України та Східне Середземномор'я, стали територіями, де розселились індоєвропейські народи. Саме з них згодом виокремилися наші предки — слов'яни.

До індоєвропейців належали народи епохи *раннього залізного віку* — кімерійці, скіфи та сармати¹. Вони заселяли переважно степову зону сучасної України в період IX ст. до н. е. — III ст. н. е. Давньогрецький історик Геродот називає чотири групи скіфського населення — царські скіфи, скіфи-скотарі, скіфи-землероби й скіфи-орачі. Царські скіфи й скіфи-скотарі були власне скіфами. У згадуваних Геродотом скіфах-землеробах і скіфах-орачах сучасні вчені вбачають предків слов'ян.

У той час, коли в степах жили скіфи, у зручних для мореплавства місцях Північного Причорномор'я поселилися давні греки. Вони створили тут міста-держави (поліси), які торгували з місцевим населенням. Отже, землі сучасної України були поєднані з давньогрецькою, а згодом — з греко-римською цивілізацією.

Пектораль із кургану Товста Могила
Дніпропетровська обл.

¹ *Сармати* — кочові іраномовні племена, споріднені зі скіфами.

За часів **Великого переселення народів (IV–VII ст.)** землями сучасної України на південь і захід, до кордонів багатой Римської імперії рухалися племена *варварів*. Велике переселення народів поклало край пануванню Римської імперії й завершило історію стародавнього світу.

Привласнювальна й відтворювальна форми господарювання. Трипільська археологічна культура. Кімерійці, скіфи, сармати, варвари. Велике переселення народів.

Завдання та запитання

1. Назвіть основні досягнення людства в стародавню добу.
2. Дайте визначення термінам, які є в схемі, і доповніть її хронологічними межами.

ПАЛЕОЛІТ → МЕЗОЛІТ → НЕОЛІТ → ЕНЕОЛІТ → БРОНЗОВИЙ ВІК →
ЗАЛІЗНИЙ ВІК

3. Який спосіб господарювання притаманний періоду: а) палеоліту; б) неоліту?
4. *Розгадайте ребус*. Які різновиди явища, що позначає слово-відгадка, були поширені в первісному суспільстві?

5. Які факти свідчать, що протягом стародавньої доби розвиток населення на сучасних українських територіях є складовою загальноєвропейської історії?

6. Поясніть різницю між привласнювальним і відтворювальним способами господарювання.
7. Покажіть на карті в історичному атласі, де жили трипільці, кімерійці, скіфи. Де були розташовані античні міста-держави Причорномор'я?

- 8*. Чи можна, на вашу думку, скласти повне уявлення про життя скіфів, досліджуючи тільки одну знахідку тієї доби — пектораль із Товстої Могили? Чому?

9. Який метал першим почали обробляти люди? Складіть усне оповідання про те, як людина здогадалася його використати. Уведіть у розповідь персонажів. Сформулюйте наприкінці розповіді значення цієї події для еволюції людства.

10. Собака — це вовк, якого приручила людина. Яка користь була від цього людям?
11. Розгляньте ілюстрації на с. 5–7. Який період стародавньої історії України ілюструє кожна з них? Про що свідчать фігурки на пекторалі із скіфського кургану?

ВСТУП

§ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В СЕРЕДНІ ВІКИ

- Розгляньте малюнок і назвіть пам'ятки культури, які належать до стародавньої доби розвитку України.

Українська земля стала батьківщиною не лише українців, а й білорусів і росіян, кримських татар і євреїв, греків і караїмів, угорців і румунів, молдован, гагаузів, поляків і вірмен, — усіх, хто волею долі пов'язав своє життя з Україною. Історія України — це спільна історія всього українського народу.

Минулого навчального року ви здійснили цікаву подорож у часі — дізналися про найдавніших людей, спостерігали, як утворювалися й зникали держави та цивілізації. Ви подолали величезні відстані — майже три мільйони років. Отримані відомості стануть основою ваших історичних знань на все життя, допоможуть досягнути інші предмети — літературу, правознавство, географію тощо.

Тепер ви вивчаєте дві історичні дисципліни — «Історію України» та «Всесвітню історію». Спільна ознака цих предметів — вивчення доби

КАРТА СВІТУ в 1000 р.

Золота маска, знайдена на північному узбережжі Перу. X–XIV ст.

Стела з культовою сценою. V–IX ст. Гватемала

Середньовіччя, а різниця — в об'єкті дослідження: для всесвітньої історії це — зарубіжні країни, а для історії України — наша Батьківщина.

Отримані відомості — основа ваших історичних знань.

◆ 1. Періодизація історії України в добу Середньовіччя

Середньовіччям учені домовилися називати період історії від *Великого переселення народів і падіння Західної Римської імперії* (476 р. н. е.) до *відкриття Америки Христофором Колумбом* (1492 р.), тобто умовно — від кінця V ст. до кінця XV ст.

Середні віки поділяють на:

- *раннє Середньовіччя (кінець V–IX ст.)* — часи розселення слов'янських племен на території сучасної України та виникнення тут ранньодержавних утворень — племінних князів;
- *класичне Середньовіччя* — охоплює *кінець IX — середину XIII ст.*, тобто часи існування могутньої давньоукраїнської держави, яку історики називають *Київською державою*, або *Руссю-Україною*;
- *пізнє Середньовіччя (друга половина XIII — кінець XV ст.)* — часи після монгольської навали, розквіт і занепад Галицько-Волинської держави та входження українських земель до складу сусідніх країн.

Періодизація історії України збігається з періодизацією доби Середньовіччя інших країн Європи. Це не випадково. Україна розташована в Центрально-Східній Європі, отож загальноєвропейські історичні процеси її не оминули. Тому природно, що історія України є складовою європейської історії.

Розвиток українських земель у середньовіччі був зумовлений природно-кліматичними умовами та географічним розташуванням нашої держави. Вплив природно-кліматичних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян ми розглянемо згодом.

Потрібно зазначити, що південно-східні регіони України становлять західний відтинок Великого степу. Він простягнувся від Алтайських гір і степів Монголії до нижньої течії Дунаю. Протягом тисячоліть від кімерійців і скіфів до монголів цим зручним євразійським коридором хвиля за хвилею рухалися зі сходу на захід кочові народи-скотарі.

Відносини осілих народів-землеробів і кочовиків-скотарів часто виливалися в криваві сутички. Ці війни підривали економічні й військові сили наших предків, відволікали їх від облаштування своєї землі. У той же час давні українці з іншими народами Центрально-Східної Європи стали щитом для країн Західної Європи від спустошливих набігів азійських кочовиків.

◆ 2. Джерела з історії України в добу Середньовіччя

Історія відтворює події давнини, вивчаючи історичні джерела, тобто ті пам'ятки й «сліди», що їх залишило людство.

Щодо найдавніших періодів історії стародавнього світу вчені спираються переважно на *речові* (знаряддя праці, зброя, речі, прикраси, предмети поховання, залишки споруд тощо) та *зображальні матеріали* (малюнки в печерах, на гробницях, різьблення тощо).

З виникненням держав і писемності до цих видів історичних джерел додаються *писемні*. Першими істориками, які ще в давнину писали про слов'ян, були римські автори I–II ст. н. е. — Пліній Старший, Корнелій Тацит, грек Птолемей. Вони зазначали, що слов'яни жили на території від берегів Ельби до середньої течії Дніпра, і називали їх *венедами*.

Візантійські історики IV ст. називали слов'янські племена по-різному: *антами*¹, *склавинами*. Мабуть, від самоназви *слов'яни* й походить візантійська назва — *склавини*. Найдавніша археологічна культура слов'ян — це *зарубинецька культура*, яка була знайдена біля с. Зарубинців на Київщині.

На жаль, слов'яни, як і більшість сучасних європейських народів, що їх давні римляни називали *варварами*, досить пізно оволоділи письмом — лише в ранньому Середньовіччі. Тому для вивчення дописемної історії давніх слов'ян слугували переважно матеріали археології, антропології, етнографії, історичного мовознавства й інших наук.

Жіночий одяг.
Реконструкція зарубинецької
культури V ст. З. Васіної

Відомості про життя наших пращурів зберігають і доносять усні історичні джерела — міфи, легенди, історичні пісні, билини й думи.

До усних джерел відносять і пам'ятки мови: назви річок, озер (*гідроніми*), гір, місцевостей (*топоніми*). Учені-мовознавці зазначають, що назви рік, які мають корінь *-стр-* (Стрий, Стрипа, Стир та інші подібні), походять від давньослов'янського слова *струм, струмок* — «вода, що біжить». Назви водойм змінюються рідко, частіше прийшли народи засвоюють попередні найменування, тому можемо зробити висновок про місцевість, де течуть згадані річки, як

¹ *Анти* — племена, які в IV ст. розселилися на території Правобережної України між річками Дністер і Дніпро.

первісну батьківщину слов'ян. До цієї території можна додати й інші місця з давньослов'янськими назвами річок — Горинь, Гнізна, Тетерів тощо.

Натомість корінь *-дн-* означає «ріка», але іранськими мовами, якими розмовляли сусіди давніх слов'ян — скіфи та сармати. Звідси — Дніпро, Дон, Донець, Дунай. А от назва річки Дністер може свідчити, що в її нижній течії жили скіфи та сармати, а у верхів'ях — слов'яни. Коли наші предки осіли вздовж Дніпра, то додали до його первісної назви свою: Дніпро-Славутич.

Тюркськими мовами, якими розмовляли печеніги, половці, татари, воду називають словом *су*. Карасу (Чорна вода) — у Криму, Сула (річка із заболоченими берегами) — на Полтавщині. Отже, назви річок свідчать, що наша земля була батьківщиною кількох народів, нащадки яких проживають в Україні й становлять тепер єдиний український народ.

Не лише назви місцевостей, а й окремі слова нерідко слугують підказкою історикові. Візьмемо, наприклад, назву тканини *полотно*, давньослов'янською — *платно*. Знайдемо похідні від нього: *плаття*, *платок*, *платити*, *плата*. Отож відріз полотна для давніх слов'ян слугував не лише одягом, а й платіжним засобом — грішми.

У багатьох місцевостях України велику рогату худобу й досі називають *товаром*. Очевидно, там вона була першим ходовим товаром, призначеним на продаж. Як бачимо, мова для кожного народу є не лише засобом спілкування, обміну знаннями, зв'язку із старшими поколіннями, а й одним із різновидів історичних джерел.

Фердінанд Зайбт, видатний сучасний фахівець з історії середніх віків, так сказав про мову: «Мова — цей своєрідний літопис у нас постійно на язиці, його слова, змінюючи сенс і звучання, передаються з покоління в покоління. Він не такий уже незрозумілий, проте часто ми не вміємо витлумачити найближчого нам історичного джерела — нашої власної мови».

З часів поширення християнської релігії наші предки, опанувавши грамоту, залишили нам писемні реліквії. І тепер ми можемо почерпнути цікаві відомості про слов'ян не лише з творів давньогрецьких,

Кераміка зарубинецької культури. II–I ст. до н. е.

- Чому, на вашу думку, краї посудини такі нерівні, грубі? Як виготовляли кераміку?

римських, візантійських та арабських авторів, а й зі східнослов'янських. У середньовіччі з'являються надзвичайно цінні для нас історичні джерела: літописи, написи на стінах (графіті), камені й навіть на березовій корі — так звані берестяні грамоти. Писемні повідомлення стають найважливішими джерелами інформації про життя наших пращурів.

Як бачимо, історія нашої Батьківщини за часів епохи Середньовіччя не лише ближча до нас хронологічно. Вона спирається на ширше коло історичних джерел.

Доба Середньовіччя, Київська держава (Русь-Україна).

Завдання та запитання

1. Що вивчає навчальний предмет «Історія України», а що — «Всесвітня історія»?
2. Назвіть зарубіжних істориків, які ще в давнину писали про слов'ян. Про що вони писали?

- 3*. За допомогою карти (с. 10) назвіть державні утворення, що існували одночасно з Руссю, а також народи, які тоді жили. Про які з них вам щось відомо? Що саме й звідки?
4. Назвіть хронологічні межі доби Середньовіччя. На які періоди поділяють добу Середньовіччя? Охарактеризуйте їх.
5. Які різновиди усних історичних джерел вам відомі? Наведіть приклади, використовуючи знання, здобуті на уроках літератури, географії тощо.

- 6*. Поясніть зміст термінів «гідронім» і «топонім». Як їх використовують історики? Наведіть приклади зі своєї місцевості.
7. Прочитайте текст, уставивши замість крапок відповідні слова з довідки.

Ми з вами стоїмо посеред широкого українського степу. Висока трава коливається під вітром, що віє до нас від Якщо озирнутися навкруги, ми побачимо високі ... — поховання скіфів (володарів цих земель). Триває IV ст. до н. е.

Пригадаймо, що відбувається в цей час в інших країнах стародавнього світу. У Китаї формується імперія ... , в Індії — держава Рим веде завоювання ... (Самнітські війни), ... Македонський розпочав Набирає силу Карфагенська

Довідка: Цінь, Дніпра, Маур'їв, кургани, Італії, Александр, Східний похід, держава.

8. Назвіть види джерел з історії України середньовічної доби. Складіть і запишіть у зошиті схему, яка проілюструє вашу відповідь.
9. Порівняйте дані історичного мовознавства з назвами *Стрий, Стрипа, Стир*.

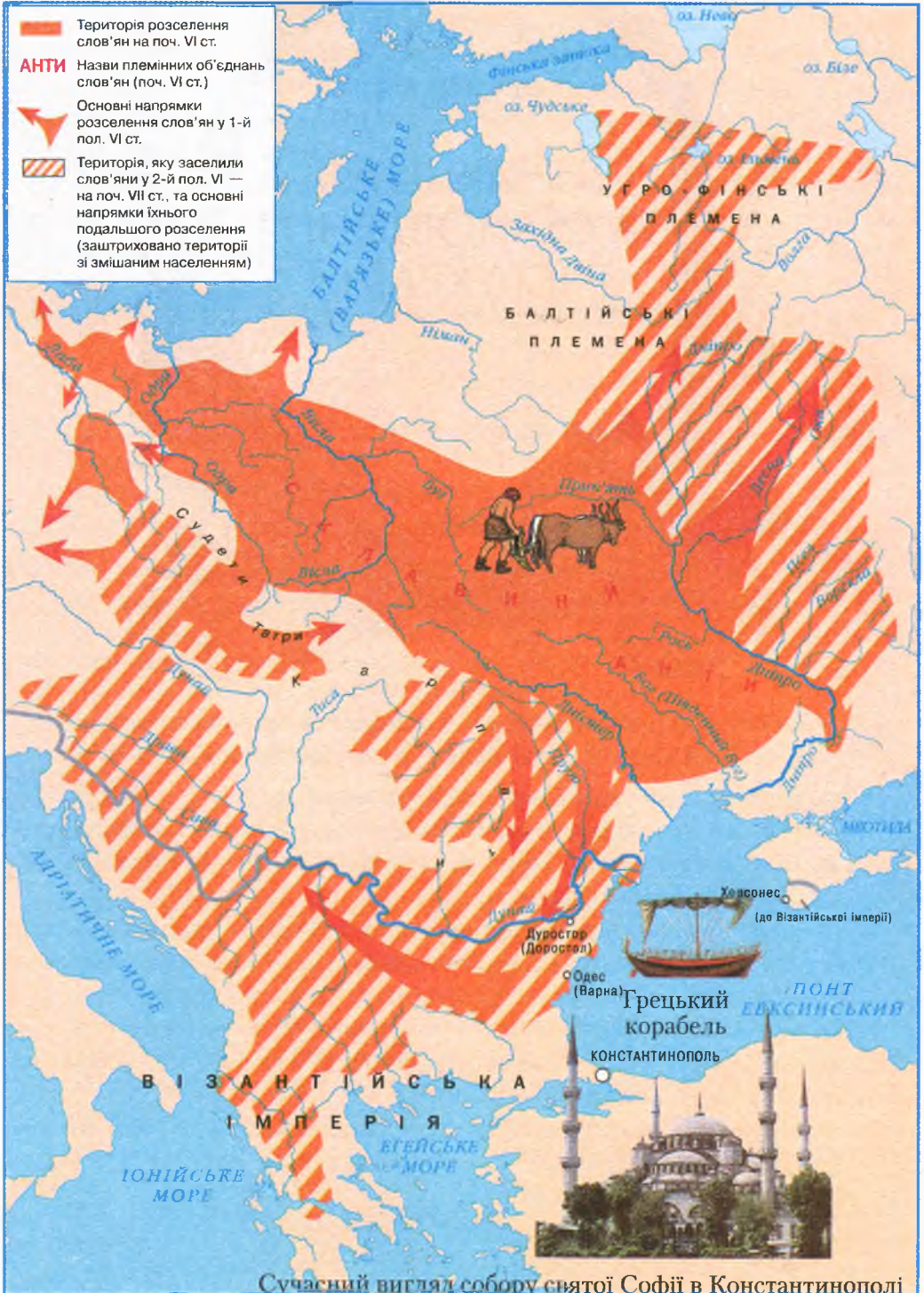
У цьому розділі ви дізнаєтеся про життя східних слов'ян у V–X ст. н. е., їхні заняття, вірування, побут.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати роки правління перших київських володарів (Кия, Аскольда й Діра, князів Олега, Ігоря, Святослава, княгині Ольги) та охарактеризувати їхню діяльність;
- простежити процес утворення держави, якій сучасники дали назву *Русь*, *Руська земля*, а історики пізніших часів — *Київська держава (Русь-Україна)*; розповісти про версії походження назви *Русь*;
- показати на карті території розселення слов'ян та їхніх сусідів, кордони Київської держави за князювання Олега та Святослава; напрямки походів київських князів;
- застосовувати й пояснювати на прикладах поняття та терміни «велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «літопис», «Русь», «імперія», «полюддя», «данина».

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН (VI–VII ст.)

§ 3. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

- Пригадайте, що вам відомо про готів з уроків всесвітньої історії.

1. Розселення слов'янських племен на території сучасної України

У IV–VII ст. н. е. відбувалися процеси, названі істориками *Великим переселенням народів*. Це були масові переміщення (міграція) германських, слов'янських, сарматських, тюркських та інших племен, їхні вторгнення на територію Риму.

Велике переселення народів поклато початок формуванню сучасних європейських народів на землях, де вони проживають і досі. Цей період — межа між історією стародавнього світу й середніх віків.

Поштовхом до Великого переселення народів був рух на південь германських племен готів, які військовим походом пройшли через землі слов'ян із південного узбережжя Балтики в Північне Причорномор'я.

Похід германських племен готів розірвав слов'янську спільноту на частини. До готської навали слов'яни не були поділені на окремі етноси¹. Про це може свідчити єдина в усіх сучасних слов'янських мовах назва германців: німці, немци, немці тощо, тобто *німі люди*, на відміну від нас, що розмовляють словами, — слов'ян. Очевидно, самоназва *слов'яни* з'явилася під час війн із готами.

Збройний похід готів, війни з гунами² й аварами³ привели в рух слов'янські племена. Заключний період Великого переселення народів у V–VII ст. став часом **великого розселення слов'ян**.

Слов'яни зі своєї прабатьківщини між річками Одра, Вісла й середньою течією Дніпра розійшлися по різних частинах Європи.

Частина дулібів, які жили на Волині, перемістилася на землі сучасних Чехії й Угорщини. Поляни розмістились і в Польщі, і в Україні на Дніпрі. Хорвати, які проживали по обидва боки Карпат, рухаючись угору по Дунаю, осіли в Хорватії. У сучасній Сербії є десятки населених пунктів із назвами Києво, Києвичі, Малин, Житомир.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН — заключний етап Великого переселення народів. Відбувалося протягом V–VII ст. й привело до заселення слов'янами більшої частини сучасної України.

¹ *Етнос* (від грецьк. *плем'я, народ*) — спільнота людей, яка історично склалася, проживає на певній території та усвідомлює спільність своїх інтересів.

² *Гуни* — тюркомовні кочові племена.

³ *Авари* — кочовики, об'єднані у великий племінний союз, основу якого становили тюркомовні племена.

Літописець повідомляє, що в'ятичі й радимичі, які стали складовими частинами майбутніх російського й білоруського народів, прийшли на схід Європи «од ляхів», тобто з Польщі.

У вирі подій Великого переселення народів наші предки-слов'яни не тільки не розчинилися серед інших племен і народів, а й розширили свої території. У результаті великого розселення слов'ян сформувалися племена *східних, західних і південних слов'ян*, на основі яких пізніше виникли численні слов'янські народи.

Частина слов'ян зайняла територію нинішньої Білорусі, витіснивши балтів¹ або змішавшись із ними. Інші слов'янські племена поселилися на сучасних західних землях Росії, поєднавшись з угро-фінськими племенами². А слов'яни, які зайняли південний схід нинішньої України, змішалися з місцевими скіфо-сарматськими племенами.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Подунав'я, Балканський півострів VI–VII ст.	Вільні після переселення германців землі, у межах річки Лаби (гори Татри, Судети, узбережжя Балтики)	Лівий берег Дніпра, межірччя Прип'яті та Західної Двіни, ба- сейн Верхньої Оки VIII–IX ст.
---	--	--

Отже, у результаті Великого переселення народів були закладені основи формування трьох різних східнослов'янських народів: білорусів, росіян і українців. Подібні процеси в той час відбувались і в інших частинах Європи.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Прокопій Кесарійський³ про життя слов'ян і антив у книжці «Війна з готами»

Ці племена, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони вважають владикою всього світу й у жертву йому приносять биків, чинять інші священні обряди. Жодного впливу долі зовсім не визнають.

¹ *Балти* — племена, які заселяли в I тис. н. е. територію від Південно-Західної Прибалтики до Верхнього Придніпров'я й басейн річки Оки.

² *Угро-фіни* — племена, які проживали на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

³ *Прокопій Кесарійський (VI ст.)* — видатний візантійський історик. Слов'янами він називає племена, які жили на Волині, а антами — у Подніпров'ї.

Вони живуть в убогих хатинах, далеко розміснених одна від одної, і часто змінюють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не одягають; дехто виходить на битву... у дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У варварів одна мова, проста й варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русяве й не переходить у чорне, а рудувате...

1. Пригадайте визначення терміна «демократія».
2. Назвіть ім'я слов'янського бога-громовержця, якого згадує автор.
3. Яке, на вашу думку, ставлення автора до слов'ян і антів? З яких його висловлювань це випливає?

На величезній території — від Карпат до верхів'я Волги й Оки — формуються східнослов'янські племена та племінні об'єднання (союзи). Ці нові утворення, на відміну від попередніх — склавинів і антів, нараховують уже півтора десятка різних назв.

Це засвідчує найдавніший **літопис** «Повість минулих літ», у якому згадуються 15 племінних союзів. На території сучасних Білорусі та Росії розселилися дреговичі, радимичі, полочани, кривичі, в'ятичі й ільменські словени.

Племінними об'єднаннями, з яких сформувався український народ, були: *поляни*, *древляни*, *сіверяни*, *тиверці*, *уличі*, *дуліби*, *волиняни*, *бужани* й *хорвати*.

ЛІТОПИС — історико-літературний твір, створений на основі різних джерел, у яких оповіді про події та факти подаються за роками (літами).

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН У МЕЖАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

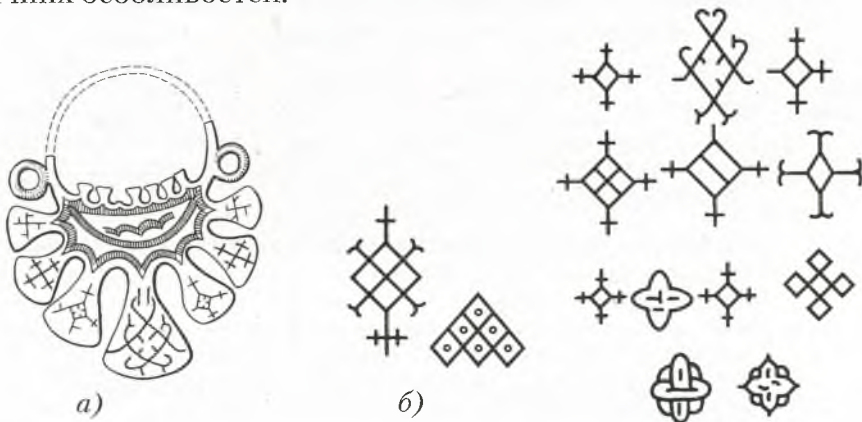
Племінне об'єднання	Територія розселення	Політичний центр
Поляни	Середнє Подніпров'я, між річками Тетеревом і Россю	місто Київ
Древляни	південний басейн річок Прип'яті, Горині, західний берег Дніпра, північний басейн Тетерева	місто Іскоростень (сучасний Коростень)
Сіверяни	на схід від середньої течії Дніпра, басейн Нижньої Десни, Сули, Псла й Ворскли аж до верхів'їв Сіверського Дінця	місто Чернігів, місто Новгород-Сіверський

Племінне об'єднання	Територія розселення	Політичний центр
Тиверці	між нижніми течіями Дністра й Прута аж до Чорного моря	фортеця Білгород над Дністром
Уличі	між Нижнім Дністром, Південним Бугом (Богом) і Дніпром	місто-порт Олешшя в пониззі Дніпра
Волиняни, дуліби, бужани	басейн річки Західний Буг	міста Волинь, Пліснеськ
Хорвати	Карпати, басейн Середнього та Верхнього Дністра	міста Теревовль, Галич, Ужгород

Східні слов'яни жили племенами, які склалися спочатку з родових общин, а пізніше — із сусідських. Племена об'єднувалися в союзи племен. У літописах зазначено, що східнослов'янські племінні союзи «жили осібно, і володіли родами своїми, і жили кожен із родом своїм на своїх місцях». Усі вони «мали свої звичаї, і закони отців (предків) своїх, і заповіти, кожен — свій норув».

Знахідки східнослов'янських старожитностей підтверджують характерні місцеві особливості. Вони стосуються обряду поховання, прикрас та одягу, що властиві тільки якомусь одному союзові племен і не трапляються в іншого. Бронзові, срібні чи золоті жіночі прикраси, які вплітали у волосся на скронях або прикріплювали до головного убору, були надзвичайно популярні в східних слов'ян.

Розселення слов'ян привело до їхнього роз'єднання та формування етнічних особливостей.

Жіночі прикраси: а) — скроневі кільця; б) — різновиди орнаменту, властиві прикрасам у східних слов'ян

ЦІКАВО ЗНАТИ

Коли в антські землі вторглися готи, вождь антів Бож (IV ст.) сформував потужне військо й виступив супроти ворога. Війна затягнулася на кілька років. У перший її період анти доценту розгромили готів, але даремно раділи отриманій перемозі.

Незабаром (375 р.) готський вождь Вінитарій зібрав нове військо й знову напав на них. Цього разу готи перемогли. Їхня розправа над антами була лютою — багатьох вони вирізали, забрали в неволю. Захоплених у полон Божа, його синів і 70 старійшин піддали тортурам і знищили. Проте плодами перемоги Вінитарій насолодитися не встиг: у 376 р. він зазнав поразки від гунів.

А Божа народ ще довго оспівував у піснях, про що свідчить унікальна пам'ятка давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім».

2. Господарство та спосіб життя східних слов'ян

Територія України охоплює 603,7 км². За площею наша держава найбільша в Європі й перевищує землі Польщі, Білорусі та Литви, разом узяті.

Не маючи природних перепон, Україна була відкритою для багатьох племен і народів, які поселялися тут або мандрували далі через її територію.

За природно-кліматичними умовами територія України поділяється на зону мішаних лісів, лісостеп і степ.

У зоні *мішаних лісів* знаходиться українська частина Полісся. Південна межа зони мішаних лісів проходить поблизу Львова, Шепетівки, Житомира, Києва, Ніжина й Глухова. Від найдавніших часів до пізнього Середньовіччя вся територія Полісся була вкрита лісами. Вологий клімат обумовлює тут велику кількість річок, озер і боліт. Здавна цей край облюбували мисливці та рибалки. Придатних для обробітку земель небагато, їх потрібно було відвойовувати в лісу. Тут вирощували просо, жито, ячмінь, а з технічних культур — льон.

Захищене природою від кіннотників-кочовиків Полісся стало первісною батьківщиною слов'ян. *Територія нинішньої Північно-Західної і Північної України була частиною слов'янської прабатьківщини.*

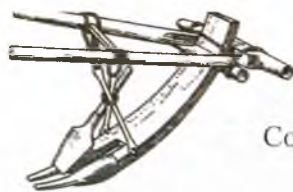
Далі на південь розташована *лісостепова зона*. Її південний край іде по лінії сучасних міст Ананьїв–Знам'янка–Олександрія–Красноград–Балаклія–Куп'янськ. У середньовіччі майже половину території лісостепу займали переважно широколисті ліси. Природні умови тут сприятливі для тваринництва й вирощування пшениці, гречки й багатьох інших сільськогосподарських культур. Завдяки сприятливим природним умовам і родючим ґрунтам лісостеп із часів Великого переселення народів активно колонізувався землеробами-слов'янами.

На своїй первісній батьківщині — у зоні лісів — слов'яни використовували для будівництва дерево (давньослов'ян. *древно*). Під час колонізації лісостепу будівельний матеріал доповнюють глина й камінь. Про первинність дерев'яної забудови свідчить слово *древній*, що збереглося в нашій мові. Древній — у сучасному розумінні — *давній* — колись означало «старий, дерев'яний», на відміну від нового — глиняного чи кам'яного.

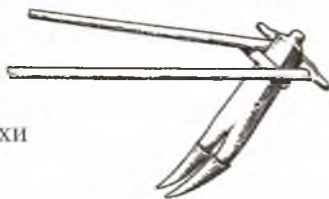
Природно-кліматичні умови впливали не лише на спосіб будівництва житла, а й на всі інші галузі господарства й побуту. Давні слов'яни обробляли переважно не родючі важкі чорноземи, а бідніші землі, легші для розпушування. Такі ділянки ґрунтів знаходилися в заплавах річок, уздовж берегів озер. Після освоєння цих земель лісової і лісостепової зони слов'яни займалися *підсічно-вогневим землеробством*. Ділянки лісу вирубували, стовбури дерев спалювали. Попіл слугував добривом.

Для розпушування землі використовували рало й двозубу соху. Чорноземні ґрунти почали масово освоювати лише наприкінці I тис. з поширенням плуга. Для обробітки легких ґрунтів як тяглову силу використовували коней, а щоб підняти плугом неорані чорноземи потрібні були воли.

Степ є найбільшою за площею природно-кліматичною зоною сучасної України. Він охоплює Причорноморську низовину, Придніпровську низовину, Приазовську височину й рівнини Криму. Степ отримує найбільшу в Україні кількість сонячного тепла, але найменшу кількість опадів. Природних лісів у степу дуже мало. Вони ростуть переважно в балках (байрачні дубові ліси) та заплавах рік. Через природні умови степова зона України в середні віки була залюднена найменше. Степи з багатими пасовищами та родючими, але важкими для ручного обробітку ґрунтами сприяли утвердженню тут скотарства як провідної галузі діяльності.

Сохи

Борона-сукуватка

Рало

Серпи (археологічні експонати)

Лісова й лісостепова зони України мають розгалужену річкову систему, а через степ із півночі несуть свої води до Чорного моря Дністер, Південний Буг і Дніпро. Окрім цих судноплавних річок, у середні віки чимало інших річок, які нині обмілили, були суднохідними. Ріки й озера слугували в середньовіччі основними шляхами сполучень. Уздовж річок виростали міста — осередки торгівлі й оборони. Дніпро, наприклад, становив більшу частину шляху, що сполучав Північну та Південну Європу. А Київ був містом-ключем до величезних просторів, об'єднаних водними шляхами.

◆ 3. Сусіди східних слов'ян

Значний вплив на життя та суспільний розвиток східнослов'янських племен справили сусідні народи.

У Північному Причорномор'ї та в Криму існували давньогрецькі міста-колонії. Вони були частиною античної цивілізації, що зробила величезний вплив на всю подальшу європейську культуру. Згодом давньогрецькі поліси потрапили під владу Риму, а після падіння Західної Римської *імперії* стали частиною Візантії. За доби Великого переселення народів в VI–VII ст. сюди прийшли слов'яни. Тому на півдні України наші предки стали безпосередніми сусідами наймогутнішої держави раннього Середньовіччя — Візантії.

ІМПЕРІЯ — велика за територією держава, до складу якої входять багато різних народів.

На південному сході сусідами східних слов'ян були хозари — напівкочові племена тюркського походження. У середині VI ст. в Прикаспії та Приазов'ї утворилася потужна держава — Хозарський каганат. Столицею її спочатку було місто Семендер (на території сучасного Дагестану), а із середини VIII ст. — Ітіль. Панівну верхівку в Хозарії становили переважно хозари та євреї. Однак серед простого люду були й булгари, і слов'яни, і тюрки.

Хозари були войовничим народом. Вони підкорили чимало різних племен, зокрема аланів, угрів і болгарів. Влада Хозарського каганату поширилась і на деякі східнослов'янські племена — полян, сіверян і в'ятичів, які аж до 60-х років IX ст. мусили платити *данину* хозарам.

ДАНИНА — найдавніша форма оподаткування населення, що існувала у формі прямого державного податку.

Ітіль була розташована на річці Волзі, на перехресті міжнародних торговельних шляхів. Волзький шлях з'єднував Європу з країнами Передньої Азії. Панівна верхівка в каганаті багатіла, збираючи мито з товарів, що йшли через Ітіль. Іншим джерелом збагачення хозарських володарів і наближених до них були грабіжницькі набіги на сусідні народи.

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ у VIII – середині IX ст.

Варязький човен

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З «Повісті минулих літ»

...І знайшли їх [полян] хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму... і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Де?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не зі своєї волі, а за божим повелінням.

1. Що означають слова літописця «од диму по мечу»?
2. Як ви вважаєте, до якого поселення полян прийшли хозари?

Східні слов'яни вели з хозарами запеклу й тривалу боротьбу. Розпочалася вона ще до утворення Київської держави, коли, за словами літописця, замість данини поляни передали хозарам мечі.

На північному заході сусідами східних слов'ян були жителі Скандинавії — *вікінги*, або *нормани* (північні люди). Слов'яни називали їх *варягами*. Їхня батьківщина — землі сучасної Данії, Швеції та Норвегії.

Позбавлені спадщини, молодші сини родів збирались у ватаги воїнів-розбійників і на легких вітрильниках ішли на південний захід — до берегів Англії, Франції, Португалії або на південний схід — до слов'янських земель. Військові грабунки та захоплення полонених, яких згодом продавали в рабство, були їхнім промислом. (Грунтовніше про це ви дізнаєтеся на уроках із всесвітньої історії).

Починаючи з IX ст. варяги освоїли торговельний шлях із Скандинавії до Візантії, який отримав назву «із варяг у греки». З Балтійського (Варязького) моря рікою Невою, а далі малими річками й волоком¹ човни діставалися до верхів'я Дніпра, а Дніпром — до Чорного (Руського) моря та Візантії.

Нормани поділили з хозарами землі Східної Європи на сфери впливу. Давньоукраїнський літопис «Повість минулих літ» повідомляє: «Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді², і з словен, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів». Згодом впливи хозарів на східнослов'янські племена зійшли нанівець, а варягів — посилилися.

¹ *Волок* — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де сухоходом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

² *Чудь* — давньоруська назва естів і неслов'янських племен, що жили на північ від Русі.

М. Періх. Заморські гості. 1901 р.

Проте найбільше на східних слов'ян у культурному, політичному й економічному напрямках вплинула найрозвиненіша держава раннього Середньовіччя — Візантійська імперія.

Велике розселення слов'ян, літопис, східні, західні, південні слов'яни, поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, дуліби, волиняни, бужани, хорвати.

Завдання та запитання

1. Як називали слов'ян античні історики?
2. Яка визначна подія на межі стародавніх часів і середньовіччя об'єднує такі історичні та географічні поняття: *Європа, Центральна Азія, Скандинавія, гуни, готи, алани, анти, склавини, авари, Дунай, Дністер, Дніпро*? Дайте визначення.
3. Назвіть і коротко охарактеризуйте сусідів східних слов'ян.

4. Покажіть на карті (с. 16) чи в історичному атласі напрямки великого розселення слов'ян.
5. Які східнослов'янські племена розселилися на теренах сучасної України? Замалюйте на контурній карті території, де осіли ці племена, зазначаючи географічні об'єкти, розташовані там.
6. Розгляньте карту (с. 24) і визначте області України, які належать до трьох природно-кліматичних зон.
- 7*. Як ви вважаєте, чи однакові за змістом поняття «Велике переселення народів» і «велике розселення слов'ян»? Відповідь обґрунтуйте.

8. Наведіть приклади впливу природно-кліматичних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян.
9. Охарактеризуйте відносини східних слов'ян з їхніми сусідами.
10. Чим відрізняється *родова община* від *сусідської*? Опишіть за поданою схемою життєвий уклад слов'ян, які живуть сусідською громадою.

11. Доведіть подібність між давньослов'янськими орнаментами (с. 20) і візерунками, якими наші сучасники прикрашають одяг.

§ 4. УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (РУСІ-УКРАЇНИ)

- З якого джерела, коли й що саме ви довідалися про заснування міста Києва?

1. Суспільний устрій

Суспільний устрій у слов'ян (тобто організація життя суспільства) змінювався протягом часу внаслідок розвитку господарства, розселення на нових землях і під впливом сусідів.

У ранньому Середньовіччі в основі суспільного устрою слов'ян були об'єднання родів — племена. Їх очолювали обрані дорослими чоловіками вожді — найхоробріші чи найдосвідченіші серед них. Вожді керували життям племен: чинили суд, очолювали військові походи, розподіляли здобич. Згодом влада вождів стала спадковою. Виборні вожді перетворювалися на спадкових **князів**.

Племена нерідко об'єднувалися для боротьби з ворогом. Такі племінні об'єднання існували недовго, але вони були необхідним етапом розвитку на шляху до утворення **держави**. Так, перші східнослов'янські державні утворення на території України були пов'язані з проживанням тут антів. Згодом на Волині утворилося сильне **дулібське об'єднання племен**. У писемних арабських джерелах воно йменувалося як *Валімана*.

КНЯЗЬ — керівник племені або союзу племен; із появою держави — її спадковий правитель.

ДЕРЖАВА — вища форма організації суспільства, що приходить на зміну родоплемінному ладу. Характеризується певною територією, де проживає постійне населення, що підпорядковується чинним законам і владі.

Його розгромили авари (обри). У Прикарпатті й Закарпатті утворився потужний союз племен, який візантійські автори називали *Великою Хорватією*.

ДРУЖИНА — у Русі — збройний загін, що становив постійну військову силу князя й брав участь в управлінні князівством.

Згодом племінні союзи переросли в утворення вищого рівня — племінні княжіння, що вже мали більшість ознак державного устрою: а) влада князя; б) укріплені міста-городища; в) приватна власність; г) майнова та соціальна нерівність; г) професійне військо — *дружина*.

Племінні княжіння заклали фундамент давньоукраїнської державності. Після розгрому аварами дулібського об'єднання головну роль почали відігравати поляни, які жили в Середньому Подніпров'ї. Вони стали ядром формування Київського князівства (Куявії, за арабськими письмовими джерелами).

2. Вірування в східних слов'ян

Наші предки в ранньому Середньовіччі були язичниками. *Язичництвом* називають дохристиянські вірування.

Люди поклонялися духам померлих предків, закликаючи їх допомагати живим. Давні слов'яни регулярно (залежно від пір року) здійснювали обряди — установлені звичаєм дії, щоб забезпечити добрий урожай, приплід худоби, улов риби та здобич на полюванні. Для цього духам предків, а також володарям лісів — лісовикам, води — водянникам, хати — домовикам тощо приносили подарунки — жертви.

Із писемних джерел і фольклору нам відомо, що слов'янські племена мали своїх богів: Дажбога (божество, що дає блага), Сварога (бог вогню, захисник ковалів), Стрибога (бог вітру), Велеса (захисник худоби), Перуна (володар блискавок і захисник воїнів) тощо.

Відомо нам і про язичницьке свято Купала в дні літнього сонцестояння. Під час цього свята відбувалися масові купання, люди перестрибували через вогнище, що символізувало очищення. Окремі елементи цього свята дійшли до нашого часу.

Археологи не знайшли слідів великих язичницьких храмів на території сучасної України. Зате тут збереглися залишки святилищ у вигляді майданчиків-капищ із жертовниками. Очевидно, у центрі таких майданчиків були фігури ідолів — дерев'яних чи кам'яних статуй місцевих божків. Одна з таких статуй — *збруцький ідол* — була знайдена в середині ХІХ ст. в річці Збруч на кордоні Тернопільської і Хмельницької областей.

◆ 3. Роль міста Києва в утворенні держави східних слов'ян

У літописі «Повість минулих літ» подана оповідь про заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом і їхньою сестрою Либіддю, які походили зі східнослов'янського племені полян.

Кий побував на службі у Візантії і там боровся проти аварів. Після цього він заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але там йому закріпитися не вдалося. Він повернувся в Подніпров'я і в другій половині VI ст. на пагорбах (Старокиївська та Замкова гори) заснував місто Київ.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про засновників Києва

Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, ... то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були вони мужами мудрими та тямущими й називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був із тієї сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда¹. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря...

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю, і вгодобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут скончались.

1. Який фрагмент літопису свідчить про походи Кия до Візантії?
2. На що вказує наявність двох версій біографії Кия? Чи міг він, на вашу думку, бути одночасно і князем, і перевізником?

Це місто було закладене в центрі розселення східнослов'янських племен. Північніше від нього в Дніпро впадають річки Десна та Прип'ять.

¹ Цесароград — столиця Візантії, Константинополь.

Заснування Києва.
Фрагмент сторінки
Радзивілівського літопису.
Кінець XV ст.

Тому Київ став містом-ключем до земель у верхів'ях Дніпра, Десни й Прип'яті. Землі навколо Києва були родючими, багатими на ліси, що дало можливість полянам будувати житла й укріплення, розвивати землеробство, скотарство й різноманітні ремесла. Зміни, що відбулися в суспільному й господарському житті, стали важливою передумовою утворення держави. Полянське князівство з центром у Києві стало ядром майбутньої Київської держави.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Походження слова *Русь* остаточно не з'ясоване. В учених-істориків є кілька версій, основні з яких такі:

- від праслов'янського *рудь*, *рус*, що означає «світлий, русий»; такої думки дотримуються прибічники слов'янського походження назви *Русь*;
- від *росів* — слов'яно-сарматських племен, які розселилися на Середньому Подніпров'ї вздовж річок Рось, Росава, Роставиця й належали до антського, а згодом до полянського союзу племен;
- від назви скандинавських племен (вікінгів, варягів): естонці їх називали *ротсі*, а фіни — *руотсі*; згодом так почали називати їх і в інших місцях. Візантійці спочатку писали про русів і слов'ян як про різні народи. Тому вірогідною видається версія, за якою термін «Русь» має скандинавське походження.

Цікаво, що спочатку Руссю називали лише землі навколо Києва. Так, наприклад, місто Переяслав на Київщині літописці іменують *Переяславль Руський*, а місто в сучасній Росії — Переяславль-Залеський.

Поступово назва *Русь* поширилася на всі давньоукраїнські землі, а її мешканців почали називати *русинами*, *руссю*.

4. Правління Аскольда

Нестор Літописець у «Повісті минулих літ» розповідає, що першими скандинавськими князями, які прийшли на північні слов'янські землі, були **Рюрик** і два його брати, які швидко померли.

У Києві в той час, згідно з літописом, правили **Аскольд** і **Дір**. «Повість минулих літ» подає про них доволі скупі відомості.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про Аскольда та Діра

І було в нього [Рюрика] два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [у Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили ... по Дніпру. Ідучи, узріли вони на горі городок і запитали кажучи: «Чий се город?» А вони [тамтешні жителі] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому й платимо данину хозарам». Аскольд і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

1. Як називався шлях, яким Аскольд і Дір збиралися йти до Цесарограда?
2. Чому поляни, на вашу думку, прийняли за правителів Аскольда й Діра?

Одні вчені вважають Аскольда й Діра, як і Нестор Літописець, варягами, інші ж — нащадками Кия, останніми представниками місцевої полянської династії. Аскольд і Дір князували, очевидно, у різний час. Арабський мандрівник аль-Масуді називає Діра найвідомішим із слов'янських князів, який володів містами й величезними територіями. За його правління до столиці приїздили мусульманські купці.

Значно більше свідчень збереглося про Аскольда. В одному з літописів він згадується як найвпливовіший і наймогутніший державний діяч раннього Середньовіччя.

Аскольд прийняв титул кагана¹, який прирівнювався до титулу імператора. Це дало йому можливість підняти міжнародний авторитет Русі й поставити її на один рівень із Хозарією. Візантійські хроністи називали його «прегордим каганом скіфським». Головний напрям політики Аскольда скеровувався на південь і південний схід.

Особливо великого розголосу по всій Європі набув похід Аскольда на столицю Візантії — Константинополь — **860 р.** Цей похід вразив гордих візантійців, які дивилися зверхньо на інші народи. Вхід до константинопольської гавані закривався гігантським залізним ланцюгом, тому вона була неприступною для ворожих кораблів. Із суші місто захищала від ворогів багатокілометрова укріплена стіна. Аскольд вибрав удалий момент, коли візантійський імператор із своїм військом пішов на арабів. 18 червня 860 р. рано-вранці руські кораблі ввірвалися в бухту Золотий Ріг. У літописах згадується, що ланцюг чомусь не був натягнутий.

Візантійський імператор Михайло III змушений був покинути своє військо, щоб рятувати Константинополь. Йому вдалося пробратися в

¹ *Kağan* — титул володаря в тюркських і монгольських народів.

оточену столицю й організувати її оборону. Сім днів київська дружина тримала місто в облозі, а потім відступила. Візантіїці вважали це чудом. Історики припускають, що між Аскольдом і Михайлом III був укладений таємний договір, про який не збереглося відомостей в історичних джерелах. У наступні роки Аскольд здійснив ще три походи на Візантію, у результаті яких були підписані договори, вигідні киянам. Один із них підписаний у **873–874 рр.**

У зв'язку з походами Аскольда на Константинополь у візантійських джерелах згадується про хрещення населення Київського князівства. Так, автори IX ст. пишуть, що близько 860 р. князь Аскольд охрестився зі своїми дружинниками. «Тепер вони проміняли еллінську й безбожну віру (язичництво), у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши в число підданих нам друзів. У них загорілася така спрага віри та ревність, що вони прийняли пастиря й з великою старанністю справляють християнські обряди», — писав Константинопольський патріарх (глава церкви) Фотій.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Варто зазначити, що від часів Аскольда візантіїці зараховували Русь до християнських держав. З кінця IX ст. вона вважалася митрополією, що підлягала Константинопольському патріархові й у церковному статуті імператора Льва VI (886–912) стояла на 61-му місці в списку митрополій.

З Аскольдовим хрещенням Русі історики пов'язують появу в східних слов'ян першої християнської богослужбової літератури. У «Паннонському житті» просвітителів слов'ян святих Кирила та Мефодія міститься розповідь про місію Кирила до Хозарії. Під час цієї місії Кирило провів зиму 860–861 рр. у Херсонесі Таврійському. У Криму він, за повідомленням цього джерела, «обріте (знайшов) же ту Євангеліє і Псалтирь, руськими письменами писано, і человека обрїт глаголюща [розмовляючого] тою бесїдою...».

Згадані «руські письмена» досі є предметом дискусії вчених, проте залишається фактом поява перекладених богослужбових християнських книг на наших землях раніше, ніж за сто років до хрещення Русі Володимиром Великим.

Зауважимо, що хрещення 988–989 рр. князем Володимиром у візантійських джерелах не знайшло такого широкого відображення, як у руських літописах. І це не дивно. Руські літописці намагалися підкреслити внесок у християнізацію держави представників правлячої династії Рюриковичів, а не усунутого з політичної сцени Аскольда.

Часи правління Аскольда й Діра були останнім періодом існування Київського князівства полян. Ця історична спадщина належить сучасним

українцям, предки яких мали власне державне утворення в Середньому Подніпров'ї. Князівство полян із центром у Києві визнавалося могутньою Візантійською імперією ще до виникнення Русі-України.

◆ 5. Князювання Олега

У середині IX ст. північнослов'янські й фінські племена запросили до себе княжити варязьких князів. Рюрик, який правив найдовше, за-снував Новгород. Помираючи, він передав княжіння своєму родичеві **Олегу**, бо його рідний син Ігор був ще дитиною.

Новий правитель Новгорода у 882 р. рушив униз Дніпром, заволо-дів Києвом, підступно вбивши київських князів Аскольда й Діра.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про вбивство Аскольда

У рік 6390 [882] вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів... І прибули до гір Київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега й від Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі...

- Знайдіть на карті (с. 39) назви племен, до яких належали воїни Олега. Чи згадується серед них плем'я русів?

Аскольдова могила в Києві. Нині тут стоїть храм св. Миколи

Захопивши владу в Києві, Олег тепер контролював увесь шлях «із варяг у греки». Він об'єднав два центри східнослов'янських земель на півдні й на півночі — Київ і Новгород. Так була започаткована держава, яку сучасники називали **Русь**, або **Руська земля**.

Пізніше історики дали їй назву **Київська держава**, або **Русь-Україна**. Політичним, господарським і культурним центром цієї

величезної середньовічної імперії були землі сучасної України. Уведення таких назв Русі потрібне ще й для того, щоб відрізнити її від пізніших держав, які згодом утворилися на цій території: Галицько-Волинської Русі, Литовсько-Руської держави, Московської Русі.

Більшість населення Русі становили слов'яни. Разом із ними жили балти, болгари, сармати, угро-фіни, нормани та представники інших народностей.

Під час свого правління в Києві (882–912) Олег значно розширив межі держави. До неї були приєднані древляни, уличі, радимичі, кривичі та сіверяни. Він підкорив і північні племена — чудь і мерю.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про смерть віщого Олега

...Спом'янув він коня свого, що від нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати й берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся й докорив віщуна, кажучи: «Несправедливо-то говорять волхви й усе те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кості його». І приїхав він на місце, де ото лежали ... кості голі й череп голий, і зліз він із коня, [і] посміявся, мовлячи: «Чи від сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжалила його в ногу. І з того розболівшись, він помер.

- Чи є, на вашу думку, ця літописна легенда достовірним історичним джерелом? Відповідь аргументуйте.

Пам'ятник віщому Олегу.
Скульптор С. Куций.
м. Переяслав-Хмельницький

Підпорядкування Києву сусідніх князів дало Олегові можливість не лише збирати данину з нових земель, а й залучати їхні війська для спільних походів. Як загинув Олег, достеменно невідомо. Одна з версій щодо цього подана в «Повісті минулих літ». За іншими версіями — Олег загинув під час походу на південно-східні землі.

Князь Олег, прозваний літописцями (а пізніше й письменниками) *віщим*, став одним із найулюбленіших героїв у давньоруських фольклорних творах: дружинних чи військових піснях, легендах, переказах і билинах. Народна пам'ять оповила ім'я князя дивними оповідками й казками, пов'язуючи з ним події найдавніших часів.

Народ запам'ятав його не лише як видатного й талановитого полководця, а й як чудодія, який умів творити справи надлюдські — «обернутися і звіром, і птахом, і комахою». З плином часу за образом казкового чудотворця майже зник дійсний, правдивий образ володаря, який княжив у Києві. Наука багато чого не знає про Олега: ні років народження, ні імен його батьків. Упевнено можна казати лише про дві дати його біографії — 907 р. (грандіозний похід на Царгород) і 911 р. — підписання русько-візантійської угоди.

6. Походи Олега проти Візантії

Найбільший військовий похід на Візантію був здійснений Олегом у 907 р.

Нестор Літописець розповідає, що «пішов Олег на греків на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прийшов до Царгорода, греки ж замкнули морську бухту, а місто зачинили. І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса й поставити на них кораблі. І з попутним вітром напнули вони вітрила й пішли з боку моря до міста».

Візантійський імператор змушений був укласти з Олегом вигідний для Русі мирний договір. Візантійці заплатили велику данину та надали особливі пільги руським купцям і послам. Зокрема, греки зобов'язувалися протягом шести місяців постачати купців харчами й забезпечувати їх корабельним спорядженням.

У 911 р. в результаті другого походу Олега був укладений договір, за яким визначено порядок викупу полонених. Русини отримали право служити в імператорському війську.

Як бачимо, утворення Русі-України було тривалим процесом. Він розпочався після великого розселення слов'ян.

Союзи племен переросли в племінні княжіння. Найбільшими серед них були згадувані зарубіжними авторами Валінана, Хорватія та князівство полян — Куявія.

Важливою подією в процесі формування давньоруської держави стало об'єднання північних і південних земель східних слов'ян варязьким правителем Олегом. Столицею новоствореної держави став Київ. Почалося формування території і державних органів влади Русі-України, її зовнішньої політики.

Г. Якутович. Похід дружини Олега на Царгород.
1980-і роки

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про похід Олега на Константинополь

У рік 6415 [907]. Пішов Олег на греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. І з цими всіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі.

І прибув він до Цесарограда, а греки [...] город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили... І повелів Олег воям своїм колеса зробити й поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися й сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємося на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі та вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою.

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не спустошив він Грецької землі.

1. Уважно прочитайте літописний текст і розгляньте план-схему Константинополя (с. 37).
2. Що, на вашу думку, є вірогідним у літописному описі, а що — ні? Відповідь аргументуйте.

* * *

Частина договору між Візантією та Руссю-Україною (907 р.) з «Повісті минулих літ»

Коли приходять руси, нехай посольське беруть, скільки [посли] хотять, а якщо прийдуть купці, хай беруть місячину [продукти харчування на місяць] на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів... А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, скільки треба...

Нехай ходять вони [руси] в город одними воротами, без оружжя, по п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого...

1. Які заняття жителів Русі-України відображено в договорі?
2. Назвіть умови договору, наведені в цьому уривку з літопису.

Князь, дружина, Русь, імперія, держава, Дір, Аскольд, Олег.

Константинополь. VI ст.

План-схема м. Константинополя

Завдання та запитання

1. Що таке *додержавні утворення*? Які східнослов'янські додержавні утворення вам відомі?
2. Що таке *держава* та які її ознаки?
3. Що приваблювало скандинавів на сході Європи?
4. У якій послідовності правили Олег, Дір, Аскольд?
5. Дайте визначення термінам «князь», «дружинники». Яку роль у давньослов'янському суспільстві відігравали князь та його дружинники?
6. Покажіть на карті (с. 24) чи в історичному атласі, звідки прийшли до Києва Аскольд і Дір. Чим уславилися ці київські правителі?
7. Які племена приєднав до своєї держави князь Олег? Позначте на контурній карті території, на яких мешкали ці племена.
8. Установіть відповідність між датами та подіями й розкажіть про наслідки кожної з них.

1 860 р.	А найбільший похід Олега на Візантію
2 907 р.	Б підступне вбивство Аскольда Олегом
3 911 р.	В другий похід Олега на Візантію
4 882 р.	Г перший похід Аскольда на Візантію
9. Яке походження назви *Русь*? Поясніть на прикладах це поняття.
- 10*. Порівняйте процес утворення держави в слов'ян і народів Західної Європи, зокрема франків.

11. Проаналізуйте договори русинів із Візантією. Чи були вони вигідними для Русі? Відповідь обґрунтуйте.

12. Прочитайте поданий нижче уривок із «Повісті минулих літ» і дайте відповіді на запитання.

«...По Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до ріки Ловоті можна увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю можна дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт море, у яке впадає Дніпро-ріка...»

1. Про який шлях ідеться в наведеному уривку літопису?
2. Якими є сучасні назви згаданих географічних об'єктів?
3. Що таке *волоки*? Дослідіть за картою (с. 39), де вони пролягали.

13. Висловте власне ставлення до постатей Аскольда й Олега.
14. Розгляньте малюнок Г. Якутовича на с. 35. Чому художник намалював Олегові кораблі подібними до варязьких?

§ 5. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ІГОРЯ ТА КНЯГИНИ ОЛЬГИ

- Чийм сином був князь Ігор? Хто був його опікуном? У якому році він прибув до Києва? З ким і за яких обставин?

1. Князювання Ігоря

Князь Ігор.
Літописна
мініатюра.
Кінець XV ст.

Після смерті Олега київським князем став син Рюрика, **Ігор (912–945)**. У літописах його називають *Ігорем Старим*. Від нього йде династія Рюриковичів, яка безперервно правила в Києві, а згодом і в інших князівствах в Русі-Україні. Київський князь тримав у покорі слов'янські племена й поширив свою владу на Східний Крим і Таманський півострів, де було Тмутараканське князівство.

У 943 р. Ігор здійснив похід на Закавказзя й заволонув багатими містами на Каспійському узбережжі. Це дало можливість київським купцям торгувати на Сході.

Щоб забезпечити вигідну торгівлю з Константинополем, Ігор здійснив два військові походи проти Візантії. Однак вони не були такими успішними, як походи Аскольда й Олега.

За словами літописця, візантійський флот, як блискавка, попалив київські кораблі, застосувавши

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) за КНЯЗЮВАННЯ ОЛЬГИ та СВЯТОСЛАВА

так званий «грецький вогонь¹». Багато русинів загинуло. *Перший військовий похід* Ігоря в 941 р. на Візантію закінчився поразкою.

Другий похід 944 р. завершився укладенням вигідного для Русі-України мирного договору. За ним київський князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії в Криму та не утримувати військових гарнізонів у гирлі Дніпра. Київська держава та Візантійська імперія домовилися надавати одна одній у разі потреби воєнну допомогу. Держави обмінялися посольствами з умовою, що посли матимуть золоті печатки. У договорі визначались умови торгівлі. За ними купці-русини повинні були мати спеціальні князівські грамоти й обов'язково повідомляти про прибуття своїх кораблів.

На час правління Ігоря припадають перші звістки в літописах про появу в південноруських степах тюркських кочовиків-печенігів. Літопис повідомляє про першу збройну сутичку з ними, яка відбулася на початку X ст.

ПОЛЮДДЯ — у Київській державі збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

Військові походи приносили славу й багатство князеві й дружинній верхівці. Для забезпечення війська продовольством, зброєю, транспортними засобами було вирішено збільшити данину, що збиралася з населення шляхом так званого **полюддя**.

У творі сучасника князя Ігоря — візантійського імператора Константина Багрянородного — є опис полюддя. Пізньої осені, коли замерзали річки й болота, князі вирушали в послідовний об'їзд своїх підданих, «кружляння». Населення зобов'язане було сплачувати данину виробленими продуктами, медом, воском, полотном і хутром звірів. Окрім того, місцеві люди повинні були якийсь час годувати прибульців. Займалися

Використання «грецького вогню». Мініатюра мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скилиці

- Яку сучасну зброю нагадує вам «грецький вогонь»?

¹ «Грецький вогонь» — горюча суміш, яку вперше використали в морській битві візантійці.

таким «кормлінням» князі зі своїми дружинниками всю зиму. Коли ж наставав квітень і розтавав лід на Дніпрі, вони поверталися до Києва. Зібрана данина йшла на утримання дружини й князівського двору, а частину відправляли у Візантію на продаж.

У 945 р., під час полюддя в древлянській землі, піддані князя Ігоря, обурені величезним обсягом данини, повстали й убили його. За переказом, древляни розбили дружину Ігоря, а князя прив'язали за ноги до двох нахилених дерев і відпустили їх. Для князя-воїна це була ганебна смерть.

Сприятливі умови для торгівлі в Царгороді приносили користь не лише купцям, а й князівсько-дружинній верхівці, яка збагачувалася, продаючи у Візантію здобуту в підлеглих данину.

К. Лебедев. Полюддя в одному з князівських володінь. 1903 р.

◆ 2. Правління Ольги

Після смерті князя Ігоря залишилась його дружина Ольга й син Святослав. Оскільки Святослав був тоді ще хлопчиком, на князівський престол сіла вдова Ігоря — **Ольга (945–964)**. Вона зображується вродливою, сміливою, хитрою та мудрою правителькою. Стародавні автори розповідають про неї як про розумну, енергійну й далекоглядну державну діячку.

Перший крок, який зробила Ольга, — жорстоко помстилася древлянам за смерть чоловіка. Підступно розправившись із послами древлянського князя Мала, які приїжджали до неї двічі, вона збрала рать і повела її в похід на головне місто Древлянської землі — Іскоростень. Тривалий час військо облягало місто,

Г. Якутович. Князівське подружжя — Ольга та Ігор — із сином Святославом. Кінець XX ст.

та все було марно. Тоді княгиня, удавшись до хитрощів, оволоділа столицею й ліквідувала древлянське племінне князіння.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про підкорення Ольгою древлян

У рік 6454 [946]. Ольга із сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська докупи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між вухами коня й ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воєвода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися вгородах своїх. А Ольга кинулася із сином своїм на Іскоростень-город, бо ті городяни вбили були мужа її, і стала довкола города із сином своїм. А деревляни заперлися в городі й кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя й на що довелося б їм здатись.

І стояла Ольга ціле літо, і не могла вона взяти города. І намислила вона так: послала послів до города, кажучи: «Чого ви хочете досидітись? Адже всі ваші города здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуетесь на данину?..

Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби й по три горобці, бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого».

Деревляни ж раді були цьому. Зібрали ото ж вони од двора по три голуби та по три горобці й послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: «Се вже покорились ви есте мені й моїй дитині. Ідїть-но в город, а я завтра відступлю од города й піду в город свій». Деревляни ж раді були [цьому], увійшли в город і розповіли про все людям. І обрадувалися люди в городі.

Перша помста княгині Ольги за смерть чоловіка: древлянських послів кинули в глибоку яму й закопали живцем

Друга помста княгині Ольги — спалення древлянських послів

Сторінки з Радзивілівського літопису. XV ст.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив'язати трут, обгортаючи його в маленькі платочки й ниткою прив'язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смеркалося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, — ті в голубники свої, а горобці під стріхи, — і тоді загорялися голубники, а од них хижі й стодоли. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх зоставила платити данину.

1. Що спонукало Ольгу воювати з древлянами?
2. Що в цій літописній оповіді є історичним фактом, а що, імовірно, є художнім вимислом?

У літописі докладно описано й проілюстровано помсту Ольги за смерть Ігоря. За неписаним законом того часу (хто не помстився за смерть родичів, був згальблений на віки вічні), княгиня вчинила кровну помсту.

Наступним важливим кроком Ольги було проведення реформ¹. Княгиня розуміла: щоб запобігти новим повстанням, потрібно впорядкувати й унормувати обсяг данини. Систему полюддя Ольга замінила «уроками» — новим порядком стягнення данини з чітким обсягом. Окрім того, вона започаткувала спеціальні укріплені місця — *погости*, куди відряджали князівських урядників. Вони стали представниками київської центральної влади, приймали від населення данину, здійснювали судочинство.

У «Літописі» є відомості й про те, що за часів Ольги було розбудовано й прикрашено стольний град Київ. Особливо велична була резиденція княгині — двоповерхова кам'яна споруда, прикрашена мармуром, червоним шифером і декоративною керамікою.

Зміни соціально-економічного й політичного характеру, які впровадила княгиня Ольга в Київській державі, дали змогу зміцнити країну.

Пам'ятник княгині Ользі. Скульптор І. Кавалерідзе. 1911 р. (пам'ятник відновлений у 1996 р.).
Фрагмент. м. Київ

¹ Реформа — докорінна перебудова; зміна, нововведення.

Державотворчі заходи княгині були оспівані в усній народній творчості.

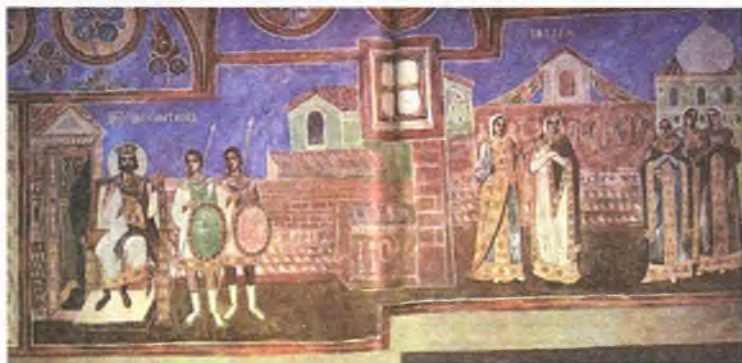
◆ 3. Зовнішньополітичні заходи княгині Ольги

Доволі успішною була й зовнішньополітична діяльність Ольги. Її політика¹ полягала в забезпеченні інтересів своєї держави дипломатичним шляхом.

У 946 р. княгиня здійснила поїздку до Константинополя. До цього часу східні слов'яни ходили на Константинополь військовими походами. Уперше було споряджене мирне посольство (понад 100 осіб), яке врочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Відбулися мирні переговори про відносини двох держав, союзна угода, а також обговорювалося питання християнізації Русі-України.

У Константинополі Ольгу урочисто охрестили в соборі святої Софії. Серед її оточення було чимало християн. Однак християнство за князювання Ольги не стало державною релігією. Літописець пише, що цьому опирався наступник престолу — син Ольги — Святослав. Київська держава надалі залишалась язичницькою.

Княгиня Ольга встановила дипломатичні відносини з Німеччиною. Вона обмінялася посольствами з німецьким імператором Оттоном I. У результаті цих зусиль Київська держава установила відносини з двома наймогутнішими державами середньовічної Європи — Візантією та

Ольга з дипломатичною місією в Константинополі.
Фреска XI ст. в соборі святої Софії
в Константинополі. Реконструкція С. Висоцького

Г. Якутович.
Святослав Хоробрий.
1982 р.

¹ Політика — діяльність органів державної влади або окремих діячів усередині країни та в міжнародних відносинах.

Німецькою імперією. Очевидно, це вплинуло на поглиблення торговельних відносин і сприяло культурним впливам, зокрема поширенню християнства.

В Україні глибоко шанують пам'ять про княгиню — їй споруджено пам'ятник, присвячено книжки й кінофільми. На державному рівні встановлена нагорода — Орден княгині Ольги, яким нагороджують жінок за визначні заслуги в державній і суспільній діяльності, вихованні дітей.

Сучасна державна нагорода України — Орден княгині Ольги

Князь Ігор, княгиня Ольга, князь Святослав, полюддя, данина, печеніги, реформи, погости, політика.

Завдання та запитання

1. Якою була система збору данини за часів Ігоря? Охарактеризуйте її.
2. Назвіть роки правління княгині Ольги.
3. У чому полягали реформи княгині Ольги?
4. Поясніть значення термінів «уроки», «погости».

5. Проаналізуйте договори Ігоря з Візантією. Чи були вони вигідними для Русі? Відповідь обґрунтуйте.
6. Позначте на контурній карті напрямки походів Ігоря проти сусідніх держав.

7. Порівняйте правління князів Олега й Ігоря. Що було характерне для них обох?
8. Чому встановлення Ольгою чітких норм данини («уроків») історики оцінюють як важливий крок у розвитку держави?
9. Складіть і запишіть оповідання на одну з тем (за вибором):
 - «Ольга і древляни»;
 - «Княгиня Ольга — реформатор»;
 - «Княгиня Ольга — дипломат».

10. Складіть розповідь про княжіння від імені Ігоря, уживаючи терміни «грецький вогонь», «кружляння», «кормління».
11. Складіть і запишіть портрет княгині Ольги, звертаючи увагу на зовнішність, риси характеру тощо.
- 12*. Висловіть власне ставлення до постатей Ігоря та Ольги.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Князь Святослав і його походи

1. Намалуйте родовідне дерево князя Святослава.
2. Прочитайте уривок з історичного джерела та виберіть правильну відповідь на запитання.

«... І коли зійшлися докупи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня й ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим...»

• *Про яку подію йдеться?*

- А підкорення Святославом древлян
- Б похід Ольги на древлян як помста за смерть чоловіка
- В похід Ігоря на древлян
- Г ритуал тогочасного початку битви

3. Прочитайте інформаційне повідомлення про князя Святослава й особливості історичного періоду, коли він жив. Складіть і запишіть план наведеного нариса.

Святослав — князь-лицар. Святослав був єдиним сином Ігоря та Ольги. Досягнувши повноліття, він почав правити Київською державою.

За словами візантійського хроніста Лева Диякона, Святослав був «середній на зріст і доволі стрункий, широкогрудий, із пласким носом, блакитними очима й довгими кострубатими вусами. Волосся на його голові було вистрижене, за винятком одного пасма (ознака шляхетного походження); в одному вусі носив золоту сергу, прикрашену рубіном і двома перлинами. Князь зазвичай був похмурим і суворим на вигляд. Білий одяг його був, як у інших русинів, але відрізнявся чистотою».

Святослав Ігорович князував недовго (**964–972**), але залишив яскраву згадку про себе. Він був хоробрим воїном, невибагливим, майже все життя провів у військових походах. Ідучи на війну, ніколи не брав ані казанів, ані наметів. Спав, як і всі воїни, на землі просто неба, поклавши під голову сідло. Князь був шляхетним воїном. Плануючи похід, не використовував військові хитрощі, а заздалегідь попереджував через свого посланця: «Іду на Ви!»

Святослав і Хозарський каганат. Святослав здійснив кілька вдалих походів проти свого південно-східного сусіда — Хозарського каганату. Йому вдалося повернути до складу Київської держави племінне княжіння в'ятичів. У **964 р.** він здійснив успішний похід на Оку й Волгу, де жили в'ятичі, які сплачували данину Хозарському каганату.

Проте головною метою походу 964 р. все ж були хозари. Між Святославом і *волзькими булгарами* (головний союзник Хозарського каганату) відбулася битва, у якій він легко переміг. У **965 р.** київський князь вирушив Волгою вниз і завоював столицю каганату місто — Ітіль.

З Північного Прикаспію Святослав пішов через Північний Кавказ і досягнув берегів Азовського моря. Русини завоювали місцеві племена ясів (осетинів) і касогів (адигів). По дорозі захопив добре укріплене хозарське місто Білу Вежу й повернувся до Києва переможцем із великою здобиччю й полоненими.

У **968 р.** Святослав здійснив другий похід на Хозарський каганат, який закінчився цілковитою перемогою. Проте розгром хозар мав і негативний наслідок: він відкрив кочовим племенам Азії шлях на Київську державу.

Святослав і Балкани. Пізніше Святослав уступив у затяжну війну між Візантією та Болгарією. Здійснив кілька походів у Болгарію. Похід 968 р. закінчився успішно. Князь розгромив болгар і розташувався з військом у Переяславці на Дунаї. Печеніги, дізнавшись, що Київ залишився без князя, пішли на стольний град і взяли його в облогу. Жителі міста, мужньо обороняючись, послали за підмогою до князя. Повернувшись зі своїм військом, Святослав прогнав печенігів.

Після перемоги над печенігами князь вирушив у новий похід на Балкани й захопив столицю болгар Пловдив. Візантія була занепокоєна зростанням сили війська Святослава та його бойовими успіхами. Тому візантійський імператор напав на Святослава. Головна битва відбулася під *Доростолом*. Візантійський імператор, маючи велику військову перевагу, сподівався взяти місто облогою. Та це йому не вдалося. Святослав часто здійснював вилазки, які перетворювалися на справжні битви.

Проте в Доростолі почався голод. У **липні 971 р.** Святослав дав генеральну битву. На початку битви русини перемагали, вони навіть примусили відступити візантійську піхоту. Та імператор пустив у хід важкоозброєну кінноту, яка змусила русинів повернутися до Доростола. У тому ж році знесилені сторони розпочали мирні переговори.

Було укладено почесний для Київської держави мир, незважаючи на те, що війну вона програла. Святослав змушений був відмовитися від завойованих земель у Подунав'ї, ведення воєнних дій на цих землях і в Криму. Він здав Доростол візантійському імператорові й зобов'язався надавати йому допомогу проти арабів. Імператор випустив русинів із Доростола зі зброєю й надав їм усе необхідне на зворотний шлях.

За часів Ольги та Святослава Русь-Україна здобула вихід до Чорного моря між гирлом Дунаю й Дніпра.

Смерть Святослава. Коли Святослав із багатою здобиччю повертався додому, біля Дніпровських порогів на нього напали попереджені візантійцями печеніги. У нерівному бою Святослав загинув. До наших часів дійшла легенда, яка розповідає, що печенізький князь Куря наказав зробити з князевого черепа святковий кубок, який оправив золотом, і частував із нього найшанованіших гостей. На тому кубку було написано: «Чужого шукаючи — своє загубив!»

Внутрішня політика князя Святослава. Не можна сказати, що Святослав узагалі не дбав про внутрішній лад у своїй державі. Так, вирушаючи в далекі походи, він доручав правління своїй матері Ользі.

Після її смерті перед другим походом на Болгарію Святослав провів *адміністративну* (управлінську) *реформу*: поставив намісниками замість племінних князів у землях, які намагалися відокремитися від Києва, своїх синів. Олега відрядив в Овруч, що в Древлянській землі, а Володимира — у Новгород Великий. Старшого ж сина Ярополка посадив на час своєї відсутності в Києві.

Саме Святославом був закладений принцип монархічного правління, коли в різних землях Київської держави правлять не племінні князі, а представники єдиної династії Рюриковичів. Це є свідченням того, що князь намагався продовжувати справу своїх батьків у зміцненні Київської держави.

4. Ознайомтеся з уривками перекладу «Повісті минулих літ» В. Яременка.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Звернення Святослава до дружинників

І виставили греки сто тисяч проти Святослава. Русь побачила греків і дуже злякалася безлічі воїв, і прорік Святослав: «Уже нам діватися нікуди, і волею, і неволею станемо супроти: "Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертвий сорому не має. Коли ж побіжимо, то сором нам. Тож не маємо втікати, а станем кріпко, я ж попереду вас піду. А коли моя голова поляже, то про свої думайте самі"».

І сказали вої: «Де твоя голова поляже, там і наші положим».

І вдарилися війська, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли...

Про дари візантійців Святославі

Зібрав цар бояр і рече їм: «Що будем робити? Не встоїмо проти нього [Святослава]!» І порадили бояри: «Надішли дари, вивідаємо, чи любить він золото».

І поклали перед ним [Святославом] золото. І рече він, убік дивлячись: «Сховайте». Посли ж грецькі повернулися до царя й розповіли:

«Як прийшли до нього й піднесли дари, він і не глянув на них, а наказав сховати».

І сказав один: «Випробуй його ще один раз: надішли йому зброю». Вони ж послухали його й послали йому меч та іншу зброю. І принесли Святославу меч. Він почав любитися, і хвалити... Посли розповіли цареві все, як було. І сказали бояри: «Лютий буде цей муж, якщо багатство зневажає, а зброю бере, — плати йому дань».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Легенда про юнака, що врятував Київ від печенігів

Доки князь Святослав сидів у Києві, боялися печеніги переходити межі його держави, та коли довідалися, що він пішов на болгарів, напали на руські землі.

Ольга з онуками своїми Ярополком, Олегом і Володимиром замкнулася в Києві. Печеніги оточили город великими силами. Була така сила-силенна їхнього війська навколо, що ніяк не вийти з укріплень. Почав людям дошкуляти голод. Тоді почали кияни радитися, чи не піддатися їм печенігам. Аж каже якийсь старий: «Добре було б покликати воеводу Претича. Он він стоїть на другому березі Дніпра. Хай прийде, то, може, печенігів прожене. Добре було б і до князя Святослава відрядити когось, щоб покинув болгарів і йшов рятувати рідну землю».

Пристали кияни на це й замислилися, хто ж піде. Знайшовся один хлопець: «Піду! Я дам собі раду, бо розумію мову печенігів».

Узяв хлопець уздечку й пішов у ворожий табір. Ішов і питав усіх, чи не бачили його коня? Біля Дніпра роздягнувся, зайшов у воду й поплив. Аж тоді схаменулися печеніги, почали стріляти, але вже не могли нічого вдіяти. Претичеві люди помітили хлопця, а він повідомив, що без їхньої допомоги кияни піддадуться ворогу.

На другий день удосвіта сіли Претичеві вої в човни, засурмили сильно в сурми й кликали людей із города. І вийшла Ольга з онуками та людьми до човнів. Печеніги, подумавши, що це повернувся князь Святослав, відступили від Києва. А кияни відрядили гінців до Святослава та переказали йому: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї можеш позбутися. Бо трохи не взяли печеніги і нас, і неньку твою, і дітей. Чи ж не жаль тобі Вітчизни й неньки старої та дітей?»

Як почув те Святослав, швидко прийшов до Києва, і цілував матір і дітей своїх. І зібрав воїв, і прогнав печенігів у поле, і настав мир.

5. Розгляньте ілюстрації, що стосуються особистості й окремих етапів життя князя Святослава. Доберіть до кожної з них цитату з нарису чи історичного джерела й історичної цікавинки, що наведені вище.

Святослав Ігорович.
Скульптор Є. Лансере.
Бронза. 1886 р.

Князь Святослав. Мініатюра
з Царського титулярника. 1672 р.

Дари Святославові від візантійців.
Мініатюра з Радзивілівського літопису.
Кінець XV ст.

Похід Святослава на Балкани.
Мініатюра з Ватиканського манускрипту (рукопису). XIV ст.

Промова князя Святослава.
Гравюра другої половини XIX ст.

Смерть князя Святослава від печенігів.
Радзивілівський літопис.
Кінець XV ст.

6. Уважно розгляньте карту на с. 39 або в історичному атласі, яка відображає географічні й історичні особливості слов'янського світу за часів князя Святослава. Дайте відповіді на запитання.
1. Куди й проти кого був спрямований перший похід Святослава? Які землі були приєднані до Русі-України в результаті цього походу?
 2. Куди були спрямовані походи Святослава в 960–970-х роках? Заповніть у зошитах таблицю «Походи Святослава». Пригадайте, чим завершилися ці походи.

Роки	Напрямок походу	Наслідок

7. Які землі завоював князь? Зафарбуйте їх на контурній карті різними кольорами.
8. Яку мету ставив перед собою Святослав, воюючи на Балканах? Чи досягнув він її?
9. З чиїми іменами пов'язаний вислів: «Чужого шукаючи — своє загубив»? Прокоментуйте його.
10. Обговоріть, кому була вигідна смерть Святослава. Хто міг його зрадити?
11. Розв'яжіть задачу. Умову та відповідь позначте на стрічці часу в зошиті.

Княгиня Ольга уклала з Візантією в 946 р. союзню русько-візантійську угоду. Через скільки років князь Святослав уклав подібний мирний договір із Візантією?

12. У чому полягала адміністративна реформа Святослава?
13. Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням: «Розгром Хозарського каганату був однозначним виграшем для Святослава, але, можливо, програшем для його дітей та онуків»? Відповідь обґрунтуйте.
14. Чому Святослав призначив намісниками саме своїх синів?
15. Чи міг би князь Святослав здійснювати тривалі військові походи без шкоди для внутрішньої політики держави, якби мав за матір не княгиню Ольгу? Відповідь аргументуйте.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ I

«ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ»

У результаті Великого переселення народів у IV–VII ст., у якому взяли участь давні слов'яни, наші предки вийшли за межі своєї первісної батьківщини між річками Одра та Вісла на заході й Середнього Дніпра на сході й розселилися на землях Європи.

У цей час східнослов'янські племена дулібів, волинян, бужан, древлян, полян, сіверян, хорватів, тиверців та уличів заселили територію майже всієї нинішньої України. Ці племена стали основою формування сучасного українського народу, тобто українці як етнос виникли в той же час, що й інші сучасні народи Європи.

Переселення з лісової зони в лісостеп і степ із родючими ґрунтами сприяло розвитку господарства та майнового розширення суспільства. Виокремлюється родова знать із професійними воїнами-дружинниками. Військові вожді племінних об'єднань разом із дружиною мешкали в укріплених племінних центрах — градах, що виявлені археологами в Києві, Чернігові, Зимному, Стільському й інших містах України.

VIII–IX ст. були ранньодержавним періодом в історії східних слов'ян. Ранньодержавні утворення історики називають *племінними княжіннями*. У візантійських писемних джерелах їх іменують *Слав'ями*, або *Славоніями*. До наших днів дійшли назви окремих племінних княжінь на землях України: *Валінана* на Волині та *Куявія* з центром у Києві. З утворенням окремих племінних княжінь розпочався поділ східних слов'ян на три гілки: українців, білорусів і росіян.

Племінні княжіння ворогували не тільки із сусідами: аварами, хозарами, візантійцями, а й між собою. Покласти край цій ворожнечі й об'єднати їх в одну державу вдалося в наступний період нашої історії. Це сталося завдяки зростанню могутності племені полян із центром у Києві. Київ був ключовим містом, що контролював тогочасні шляхи по річках Дніпру, Десні й Прип'яті.

Об'єднання варязьким вождем у 882 р. земель уздовж шляху «із варяг у греки» поклато початок утворенню могутньої середньовічної Київської держави. Її центром були українські землі навколо Києва.

Володарі Києва поступово підкорили сусідні східнослов'янські племена. Правляча варязька династія слов'янізувалася. Князі Олег та Ігор більше дбали про розширення території, ніж про життя підвладного населення. Лише княгиня Ольга застосувала дипломатію замість війни в зовнішній політиці, а у внутрішній — зміцнила владу Києва на підкорених землях.

Під час становлення держави сформувались основні суспільні верстви: *князівсько-дружинна верхівка* й *селяни-общинники*. Племінні гради поступово перетворилися на міста — центри оборони, державного управління, ремесла, торгівлі та культури.

За правління Святослава Ігоровича Київська держава досягла берегів Чорного моря між річками Дунай і Дніпро за рахунок племінних князів уличів і тиверців на південному заході нинішньої України.

Святослав розгромив Хозарський каганат і прагнув поширити свою владу на Болгарію. Тим часом у степах над Чорним і Азовським морями головною силою стали кочові племена печенігів. У боротьбі з новими ворогами Київської держави в 972 р. Святослав загинув. Розпочалася нова сторінка історії нашої Батьківщини.

ПЕРШІ ВОЛОДАРИ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ		
Кий. Аскольд і Дір (850-і роки — 882 р.)	Утворення Київського князівства	
	Похід на Візантію 860 р.	
Олег (882–912)	Об'єднання Новгородських земель Русі	
	Згуртування східнослов'янських племен навколо Києва	
	Налагодження контактів із Візантією. Договори 907 і 911 рр.	
Ігор (912–945)	Підкорення уличів, древлян	
	Походи на Візантію 941 р. і 944 р.	
	Зміцнення влади князя, знаті, дружини	
Ольга (945–964)	Реформи	Придушення повстання древлян у 945 р.
		Упорядковано збір данини
		Створено осередки влади князя на місцях
		Зміцнення зв'язків із Візантією
Святослав (964–972)	Подальше згуртування східнослов'янських племен навколо Києва	
	Знищення Хозарії	
	Підкорення в'ятичів, волзьких булгар	

У цьому розділі ви дізнаєтеся про розквіт Київської держави (Русі-України) за часів правління Володимира та Ярослава.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- показати на карті кордони Русі-України за Володимира Великого та Ярослава Мудрого й описати Київ за часів Ярослава Мудрого, а також розпізнати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- порівняти внутрішньополітичну та зовнішньополітичну діяльність Володимира Великого та Ярослава Мудрого;
- застосувати й пояснити на прикладах поняття та терміни «християнство», «священик», «митрополит», «монастир», «чернець», «графіті», «мозаїка», «верстви», «бояри», «церковнослов'янська мова», «книжкові мініатюри»;
- пояснити, чому і як в Русі-України було запроваджено християнство, яку роль воно відіграло в долі нашого народу;
- порівняти життя різних верств населення, а також розвиток давньоруського та європейського суспільства.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА в останній чверті X — першій третині XI ст. за КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА та ЯРОСЛАВА (980–1054)

§ 6. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

- Що пов'язує подані власні назви й імена? Утворіть із них логічні пари.

Київ, Овруч, Новгород Великий, Олег, Володимир, Ярополк.

1. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Великого

Після смерті Святослава між його трьома синами розгорілася міжусобна війна. Двоє братів — Ярополк та Олег — загинули, «і став Володимир княжити в Києві одноосібно», — писав літописець. **Володимир** правив Київською державою з **980 р.** до **1015 р.**

Він провів *державну реформу* щодо управління землями. Відрядив своїх синів, а їх було дванадцять, до різних міст Київської держави. У «Повісті минулих літ» повідомляється: «Посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древланській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмутаракані».

Отже, було остаточно зламано самостійність місцевої плеємінної верхівки. З того часу (кінець 80-х років X ст.) Русь-Україна стає насправді централізованою державою. Великому князеві київському підпорядковувалися намісники (сини й старші дружинники), які сиділи в найбільших містах держави, збирали данину, управляли й чинили суд від його імені. Їм у волостях служили урядовці. За правління Володимира відбулася заміна родо-плеємінного поділу Русі-України на територіальний.

Володимир зміцнив кордони держави, що відсунулися на північ від Чорного моря. Адже печеніги майже щороку здійснювали набіги на перяславські та південні Київські землі, часом доходили до Києва. Вони грабували міста й поселення, убивали й забирали в полон чоловіків, жінок і дітей, знищували господарство. Для захисту південних земель Русі-України від войовничих печенігів Володимир наказав збудувати систему укріплень — так звані Змієві вали — уздовж річок Трубіжа, Сули, Стугни.

У цей час у Київській державі почали карбувати власні монети. Відомі монети Володимира Великого зі срібла — *срібники* — та із золота — *златники*. З одного боку монет було подано зображення князя із символами влади, а на зворотному — княжий герб тризуб і напис: «Володимир на столі, а се його срібло». Отже, з часів Володимира тризуб,

А. Штанко. Володимир Великий. 1999 р.

Монети Володимира Великого

Посли Володимира Великого у візантійського імператора. *Радзивілівський літопис. XV ст.*

зображенням якого позначали князівську власність, став державним символом.

Князь особливо дбав про відносини Київської держави з іноземними державами та зміцнення її міжнародного авторитету. Володимир розвивав політичні, економічні та культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією, західноєвропейськими країнами. Із цією метою допомагав візантійському імператорові Василю II придушити бунтівних феодалів у Малій Азії. За цю допомогу Володимирові була обіцяна в дружини сестра імператора, принцеса Анна, але з різних причин шлюб відстрочували. Тоді Володимир завоював Херсонес (Корсунь) у Криму, який належав Візантії. Про це князь сповістив Василя II лаконічно: «Так буде і з вашим Константинополем». Імператор негайно відрядив Анну до Володимира.

Наприкінці Володимирового життя його сини, Святополк і Ярослав, почали виявляти непослух. У 1014 р. Ярослав відмовився платити данину своєму батькові. Літопис повідомляє: «Коли Ярослав був (княжив) у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривень із року в рік, а тисячу розда-

вав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав став цього не давати в Київ батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи й мостіть мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхворувався». Готуючись до боротьби з Ярославом, улітку 1015 р. Володимир раптово помер.

Діяльність Володимира Святославича сприяла розвитку Київської держави, зміцненню її міжнародного авторитету.

2. Територіальне зростання Київської держави

За часів правління князя Володимира завершився тривалий процес формування території Русі-України. Для цього йому не раз доводилося використовувати військову силу. Спершу Володимир приєднав західні племінні княжіння дулібів і хорватів, а також міста — Червен, Белз, Перемишль. Тут він заклав нове місто, назвавши його Володимиром (нині Володимир-Волинський). На багато століть був установлений

кордон із Польщею. У наступні роки була відновлена влада Києва над княжіннями радимичів і в'ятичів.

Київська держава за Володимира перетворилася на найбільшу європейську державу. Залежні від Києва землі простягалися від Карпат до Волги, від Балтійського моря до Середнього Подніпров'я.

З метою розширення кордонів своєї держави та їх зміцнення Володимир Великий здійснював військові походи проти сусідніх племен і народів. Він воював на західних рубежах своєї держави з литовським племенем ятвягів¹, а на сході — з волзькими булгарами. Спокій і мир на західних і східних кордонах Київської держави перетворили її на торговельну державу, де перетиналися сухопутні й водні торговельні шляхи із Середньої Азії та Кавказу до Північної Європи.

Через Київ проходило відгалуження Великого шовкового шляху, що вів із Китаю до Чорного моря, а далі вгору по Дунаю та Дніпру. Київ поступово набув слави одного з найбільших центрів торгівлі в Східній Європі.

3. Запровадження християнства як державної релігії

Завданням зовнішньої і внутрішньої політики Володимира був підпорядкований один із найважливіших його заходів — проголошення *християнства* державною релігією Русі-України.

ХРИСТІЯНСТВО — одна з трьох світових релігій.

На початку свого правління Володимир, маючи намір зміцнити державу, вирішив провести *релігійну реформу*. Він зібрав та об'єднав в одному святилищі верховні божества окремих племен. «Поставив ідолів на горбі над двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош», — пише Нестор Літописець.

Однак язичництво з його багатобожжям не могло сприяти об'єднувальній політиці київського князя. Служителі язичницького культу (волхви, відуни) суперничали з князівською владою. Язичництво роз'єднувало не лише східнослов'янські племена, а й протиставляло на релігійному ґрунті Русь-Україну й інші європейські держави. Адже Візантія та інші сусідні слов'янські країни — Болгарія, Чехія, Польща, з якими Київська держава підтримувала тісні відносини, — були вже християнськими.

Охрещення Володимира в Корсуні. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

¹ *Ятвяги* — литовське плем'я, яке жило між річками Німан і Нарев.

У 988 р. Володимир і його дружинники охрестилися. Літописець повідомляє, що сталося це в захопленому Володимиром Корсуні (Херсонесі), що в Криму. Після цього князь Володимир узяв шлюб із сестрою візантійського імператора за східним християнським обрядом. Посвячення з візантійською імператорською династією було в той час надзвичайно почесним.

Згодом Володимир охрестив киян у Дніпрі, а язичницьких ідолів наказав знищити.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Повість минулих літ» про хрещення киян

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей!..

Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволикши його, укинули його в Дніпро.

І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, гворячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир із попами цесарициними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

1. Чому, на вашу думку, Володимир так жорстоко повівся з кумирами, яких сам і возвеличив кілька років перед тим?
2. Порівняйте опис настрою киян під час повалення богів із зображенням людей на ілюстрації. Чи збігається творче бачення художника з літописною розповіддю? Відповідь обґрунтуйте.

Г. Якутович. Повалення поганських богів.

Ілюстрація до «Повісті минулих літ». 1980-і роки

За розпорядженням князя Володимира в Києві під керівництвом грецьких майстрів було побудовано першу муровану церкву¹ Богородиці. На її утримання князь наказав віддавати десяту частину своїх прибутків. Відтак вона отримала назву *Десятинна*. Звичай церковної десятини був характерний для західної католицької церкви.

Десятинна церква.
Реконструкція Ю. Асєєва

Варто зазначити, що хрещення Русі-України Володимиром не було одномоментним актом. Літописні матеріали й археологічні джерела свідчать, що слуги язичницької віри, а також фігури й інші зображення давньослов'янських божеств існували в різних місцях Київської держави до XIII ст. Однак християнство поступово входило у свідомість наших предків, витісняючи або поєднуючи в собі дохристиянські язичницькі вірування (згадайте Зелені свята — Трійцю, свято Івана Купала, колядки, віру в лісовиків, домовиків, мавок, русалок тощо).

Запровадження християнства відіграло важливу роль у подальшій історичній долі українського народу. Будучи на перехресті між християнським Заходом і мусульманським Сходом, Русь-Україна остаточно з'єднала свою долю з Європою. Християнство ввело Київську державу в коло європейських держав, а правлячу київську династію — у середовище християнських королівських родин.

Християнство пододало язичницьке племінне багатобожжя, сприяло політичному й культурному об'єднанню східнослов'янських племен, унаслідок чого сформувався український етнос. Із християнством на Русі-Україні поширилися писемність (хоча деякі сучасні історики стверджують, що в дохристиянський період слов'яни мали вже своє письмо), мистецтво книжкової справи, церковний хорівий спів, розвинулись архітектура, кам'яне будівництво, художні ремесла, мистецтво іконопису тощо.

Християнська церква, яка мала на той час уже майже тисячолітню історію, принесла на Русь-Україну свою систему внутрішнього устрою (церковну ієрархію²), що вплинула на формування феодальної і державної ієрархії Київської держави.

¹ Термін «церква» має два значення: а) релігійна організація — зібрання громад віруючих; б) культова споруда, храм.

² *Ієрархія* — послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їх підлеглості.

Великий князь Володимир і
велика княгиня Ольга.
Фрагмент головного входу
Володимирського кафедрального
собору в Києві

Християнство вносило зміни в життя та побут наших предків. Поступово слов'янські імена замінюються на християнські: їх дають на честь святих-покровителів. Обряд хрещення наділяє людину могутнім небесним опікуном. Князь Володимир, наприклад, охрестившись, став Василем, а його син Ярослав — Георгієм (Юрієм).

МОНАСТІР — релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями та майном становить церковно-господарську організацію.

Церковне богослужіння погребувало освічених людей, тому з'являються школи, а **монастирі** стають центрами вченості та літописання. Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, пом'якшуючи кару за

злочини. *Християнські віровчення та мораль лягли в основу української культури, мистецтва та національного характеру.*

Водночас утвердження християнства на Русі-Україні в його східному, православно-візантійському, варіанті зумовило майбутнє протистояння й конфлікти між православними українцями та їхніми західними сусідами-католиками.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Володимир Великий і Рогніда-Гореслава

Міждинастичні шлюби в добу Середньовіччя були дуже поширені в Європі. Часто ними скріплювалися мирні та союзницькі угоди. На Русі-Україні вони беруть початок від Володимира Великого. Після смерті батька в боротьбі за київський престол Володимир, щоб зміцнити свої позиції та заручитися підтримкою полоцького князя Рогволода, посватався до його доньки Рогніди. Вона славилася своєю гордістю, привітністю, красою, а отже, будучи чистокривною княжною, знехтувала пропозицією Володимира. «Не хочу роззувати робичича!» — відповіла, вважаючи негідним кохати сина князя Святослава й простої ключниці Малуші, тобто прислуги, дарма що улюблениці самої княгині Ольги. Відмовив у союзі й батько гордої княжни.

Тим часом Добриня — брат Малуші, який у цей час від імені Володимира управляв Новгородом, — захопив Полоцьк. Рогволода із синами безжально вбили, а Рогніду силоміць видали заміж за Володимира. Від цього шлюбу народилися сини Ізяслав, Ярослав, Всеволод і Мстислав, а також доньки Предслава та Премислава. Рогніда, прозвана за свою трагічну долю Гореславою, не вибачила чоловікові кривди. За переказами, вона готувала на нього замах. Викривши дружину, розгніваний Володимир хотів навіть убити її, і тільки рішуче заступництво старшого сина Ізяслава відвело біду. Володимир поселив Рогніду з дітьми за межами Києва у с. Предславиному. Пам'ять про це село збереглася донині — у Києві є вулиця Предславинська.

А. Лосенко. Володимир і Рогніда. 1770 р.

Як вам уже відомо, до 988 р. Володимир був язичником. Ця релігія дозволяла мати кілька дружин. Під час воєнного походу на захід князь знайшов ще двох наречених — чеську княжну Мелфрїду й німецьку — Адель. Рогніда дуже страждала й ревнувала князя до інших жінок, але не тому, що кохала, — її ятрило самолюбство. Приймавши християнство й одружившись з візантійською принцесою Анною (онукою Константина VII Багрянородного), Володимир відіслав із Києва всіх інших дружин. Рогніда повернулася з Ізяславом у Полоцьк, де пішла в монастир під іменем Анастасії.

Князь Володимир Великий, релігійна реформа, християнство, монастир, ієрархія.

Завдання та запитання

1. Яке місто заклав князь Володимир на західних землях Русі-України?
 2. Що було зображено на срібних монетах князя?
 3. Які дії князя Володимира призвели до зламу самостійності місцевої племінної верхівки?
 4. Як ви думаєте, чому князя стали звати «святий Володимир»?
-
5. На контурній карті зафарбуйте території, приєднані до Русі-України за часів Володимира.
 6. Покажіть на карті (с. 56) або в історичному атласі місце, де були збудовані укріплені фортеці для захисту південних рубежів Русі-України.
 7. Заповніть у зошитах таблицю.

Сусіди Русі-України, з якими вона:	
підтримувала економічні зв'язки	воювала

- 8*. Чому, на вашу думку, князь Володимир зробив державною релігією християнство саме східного візантійського обряду?
9. Охарактеризуйте позитивні наслідки для Русі-України від прийняття християнства, а також ті проблеми, які постали згодом у зв'язку з цією подією.

10. Прочитайте уривки з історичних джерел.

• «...І коли він прибув, повелів поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями...»

• «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів він хозар і город їхній — столицю Ітіль, і город Білу Вежу взяв...»

Визначте, чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира.

- А** обидві події стосуються
Б тільки перша подія стосується
В тільки друга подія стосується
Г жодна з подій не стосується

11. Прочитайте уривок з історичного джерела та визначте, про діяльність якого князя йдеться.

«...І сказав князь: „Се не добре є, що мало городів довкола Києва“. І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи, бо війна була з печенігами...»

§ 7. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

- Проаналізуйте подані логічні пари власних назв та імен. З якого історичного джерела вони взяті?

Новгород — Вишеслав, Полоцьк — Ізяслав, Турів — Святополк, Ростов — Ярослав, Муром — Гліб, Володимир (Волинський) — Всеволод, Тмутаракань — Мстислав, Древлянська земля — Святослав.

◆ 1. Київська держава за часів Ярослава Мудрого. Утвердження Ярослава в Києві та його внутрішня політика

Князь Володимир Великий мав багато синів, між якими після його смерті розпочалася кривава боротьба за київський престол. У 1015 р. Борис, Гліб і Святослав під час цих сутичок загинули.

Літописець вважає винуватцем заколоту туровського князя Святополка. Дізнавшись про смерть батька, Святополк захопив київський престол. Проти нього виступив брат — новгородський князь Ярослав. Перша битва між братами відбулася навесні 1016 р. поблизу м. Любеча. Ярослав переміг і вступив до Києва. Святополк утік до свого тестя, польського короля Болеслава I Хороброго, і там, за його допомогою, зібрав велике військо.

У 1018 р. Болеслав I захопив Київ, Ярослав утік до Новгороду. Київським князем знову став Святополк. Однак у місті та селах Київської землі господарювали іноземні завойовники. Вони збиткувалися з населення, грабували його. Кияни повстали проти них. Це змусило Болеслава I повернутися до Польщі, а Святополк утік до печенігів.

Навесні 1019 р. Святополк здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч, — пише Нестор Літописець. — На сході сонця зійшлися супротивники й бій був жорстокий, якого ще не було на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались і сходились тричі, так, що низинами кров текла. І надвечір узяв гору Ярослав, а Святополк побіг... Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною, показавши перемогу й труд великий».

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який правив у Тмутараканській землі. Битва між ними відбулася поблизу Чернігова, де переміг Мстислав. Тоді брати уклали мирний договір. Ярослав продовжив правити в Києві, а Мстислав — у Чернігові.

Після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав, за словами Нестора Літописця, став «самовладцем Руської землі».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Тмутараканське князівство

Протягом століть Північне Причорномор'я та Крим були зоною боротьби київських князів із кочовиками. Після розгрому Святославом Ігоровичем Хозарського каганату утворилося Тмутараканське князівство, до складу якого ввійшли землі Приазов'я, Кубані та

Тмутараканський камінь. 1068 р.

східна частина Кримського півострова. З X ст. князівство перебувало в складі Київської держави.

Першим на княжий престол Тмутаракані сів Мстислав (1010–1023), син Володимира Великого. У Тмутаракані було окреме єпископство. Двічі (1060–1064, 1066–1069) там правив Гліб, син чернігівського князя Святослава Ярославича.

Князь Гліб увійшов в історію, зокрема, тим, що в 1068 р. виміряв відстань між столицею Тмутаракані (сучасна станиця Таманська) та Керчу по льоду Керченської протоки. Про це свідчить Тмутараканський камінь — мармурова прямокутна плита (бл. 850 кг) із висіченим на ній давньоруським написом — «У літо 6576 ... Гліб-князь міряв море по льоду від Тмутаракані до Корчева (Керчі) 10 000 і 4000 сажнів». Нині плита-пам'ятка зберігається в Росії (музей Ермітаж у м. Санкт-Петербурзі).

1. Покажіть на карті (с. 56) територію Тмутараканського князівства.
2. Яких висновків можна дійти, читаючи напис на тмутараканському камені?

Ярослав Мудрий.
Реконструкція
М. Герасимова

Основним завданням Ярослава у внутрішній політиці було відновлення централізованої влади. Він жорстоко розправлявся з тими, хто не хотів йому коритися. Відновивши єдність Русі, Ярослав узявся за розбудову держави — удосконалив управління, пом'якшив данину. Це спричинило поживавлення землеробства, скотарства, розвиток різних промислів і ремісничого виробництва, поживавлення торгівлі.

Ярослав створив нову оборонну лінію на півдні держави, яка охоплювала міста Корсунь, Богуслав, Юріїв (заснований у 1032 р.; з 1362 р. — Біла Церква; нині тут встановлено пам'ятний знак і пам'ятник Ярославу Мудрому).

За часів князя **Ярослава (1019–1054)** Київська держава, яка вже була однією з найбільших у Європі, досягла найвищого розквіту. За кількістю населення в Європі вона поступалася лише Візантії та Священній Римській імперії.

◆ 2. Міжнародні зв'язки

У відносинах із сусідніми державами Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам. Часто ці зв'язки він зміцнював шлюбами своїх дітей. У середньовіччі це була загальноприйнята практика.

Його дочка Анна стала дружиною французького короля Генріха I, Єлизавета була одружена з норвезьким королем Гарольдом Сміливим,

Анастасію видали заміж за угорського короля Андрія. Отож недаремно Ярослава називали «тестем Європи». Сам князь одружився з Інгігердою — донькою шведського короля. Сини його мали за дружин сестру польського князя, онуку німецького цісаря та доньку візантійського імператора.

Тривалий час Ярослав боровся за утвердження західних кордонів Київської держави, відвоював у польських феодалів Червенські міста, захоплені ними під час міжусобиці 1015–1019 рр. Для зміцнення західних рубежів князь заснував місто Ярослав на річці Сян.

Ярослав переміг угро-фінські, чудські племена, предків естонців і заснував місто-фортецю Юрїїв (нині м. Тарту в Естонії). Князь успішно воював із печенігами і в 1036 р. завдав їм нищівного удару під стінами Києва.

Русь-Україна мала жваві дипломатичні відносини із Священною Римською імперією та Францією. Ярослав домігся більш-менш мирних відносин із Візантією. У 1043 р. відбулась остання русько-візантійська війна. Після її закінчення була укладена угода, яку пізніше скріпив шлюб сина Ярослава, Всеволода, з дочкою візантійського імператора Константина Мономаха — Марією. Усі ці заходи забезпечили великий міжнародний авторитет Київській державі, свідчили про її могутність.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Три сестри, три Ярославни

Королева Угорщини

Руки дочки Ярослава Мудрого попросив угорський король Андрій (Андраш I). Він вирішив побратися з Анастасією не лише з політичних міркувань — задля зміцнення відносин Угорщини із сильною Київською державою, а й під впливом того, що його батько, Ласло Лисий, також був одружений із руською красунею. Весілля відбулося в 1046 р. Анастасія Ярославна незабаром прийняла католицьку віру й підписувала державні документи своїм новим ім'ям Агмунда. Після смерті Андрія державою правив син Анастасії та Андрія, Шаламон. Але це тривало недовго: стати королем задумав дядько Шаламона — Бела. Намагання сина й матері уникнути конфлікту виявилось безуспішним — розгорілася війна. Шаламон поступився престолом. Анастасія-Агмунда врятувалася втечею до Німеччини. Відомості про її подальше життя невідомі.

Королева Норвегії та Данії

Єлизавету Ярослав Мудрий видав заміж за норвежця Гарольда. Шлюбіві передувала романтична історія. Принц закохався в Єлизавету під час відвідин Києва. Княжна відповіла Гарольдові, поетові й бардові, взаємністю. Але князь погодився видати дочку за норвежця лише тоді,

коли той стане королем і прославиться лицарською звитягою. Довелося Гарольдові податися з нечисленною дружиною в мандри світами. Він служив візантійському імператорові й здійснив тоді чимало лицарських подвигів. Гарольд писав поезії, найпопулярнішою серед яких була пісня, присвячена Єлизаветі. Нарешті він досяг заповітної мрії — одружився з нею. Але подружнє життя було нетривалим. Ставши королем, Гарольд вирушив на війну до Англії, де в одному з кривавих боїв 1066 р. наклав головою... Згодом Єлизавета вийшла заміж удруге й стала королевою Данії.

Королева Франції

Пам'ятник королеві Анні. Скульптор В. Зноба. Франція, 2005 р.

У XVII ст. в церкві Вільєрського абатства біля Парижа знайшли могилу, на надгробкові якої був напис: «Тут лежить пані Анна, удова короля Анрі». Це була дочка Ярослава Мудрого. Шлюб відбувся в Реймсі, куди Анну відрядили з великими почестями. Відомо, що Анна до Франції взяла слов'янське Євангеліє¹. Як стверджують дослідники, на ньому французькі королі склали присягу. Нині ця реліквія зберігається у Франції під назвою Реймське Євангеліє¹... З чоловіком Анна прожила десять років, народила йому двох синів, старший з яких став королем Франції Філіппом I. По смерті чоловіка 29-річна Анна залишила двір і пішла в монастир. Звідти незабаром красуню-вдову забрав граф Пауль де Крепі-Валуа, який став її другим чоловіком. Але доля не милувала жінку — вона овдовіла знову. Відтоді Анна перебувала при дворі свого сина, французького короля. Зберігся навіть один документ, на якому стоїть її підпис кириличними літерами.

◆ 3. Розбудова Києва

Князь Ярослав докладав чимало зусиль для створення нових і розвитку існуючих міст, особливо Києва. Київська земля була дуже розорена чотирирічною братовбивчою війною. Особливо потерпів Київ від великої пожежі та пограбування польським військом.

Ярославу довелося спрямувати всі зусилля на відбудову країни та її столиці. За часів Ярослава Київ збільшився в кілька разів. Були споруджені нові оборонні вали, башти, дерев'яна фортеця, Золоті ворота.

¹ *Євангеліє* — частина Біблії про діяння та повчання Ісуса Христа.

КИЇВ в XI–XII ст.

МІСТО ВОЛОДИМИРА

1. Десятинна церква
2. Княжий двір
3. Ротонда

МІСТО ЯРОСЛАВА

4. Софійський собор
5. Церква св. Ірини
6. Церква св. Георгія
7. Михайлівський Золотоверхий собор
8. Церква св. Дмитрія

КОПИРІВ КІНЕЦЬ

9. Церква св. Василя
10. Церква св. Сімеона

ПОДІЛ

11. Церква Св. Богородиці Пирогощі
12. Іллінська церква

вул. Володська — сучасні назви вулиць

Місто Ярослава.
Фрагмент макета
«Стародавній Київ».
Реконструкція Д. Мазюкевича.
1967–1973 рр.

Навколо Києва Ярослав Мудрий збудував велетенські земляні вали завдовжки 3,5 км, заввишки 14 м і завтовшки 30 м. На цих валах стояли високі дубові стіни. Перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою.

Особливу увагу Ярослав приділяв церкві, розуміючи її значення та роль у державі. Зародилося монастирське життя. Південніше від Києва, на високому березі Дніпра, був заснований знаменитий Печерський монастир, який став релігійним, культурним та освітнім центром Русі-України.

У роки правління Ярослава Мудрого відбулася значна подія в житті світового християнства. Єдина християнська церква остаточно розкололася на дві великі частини — східну (православну) і західну (католицьку). Центром східної церкви стала столиця Візантії — Константинополь, західної — Рим. Із середини XI ст. керівники церков — Папа Римський і патріарх Константинопольський — почали відкрито ворогувати між собою.

Ярослав прагнув незалежності руської церкви від Візантії. У 1051 р. князь скликав у Києві Собор (збори) єпископів, на якому без згоди Константинопольського патріарха було призначено митрополитом

М. Сажин.
Рештки Золотих воріт. 1848 р.

Київським русина Іларіона — священика церкви Спаса в с. Берестові, де стоїть тепер Києво-Печерський монастир. За час свого правління Ярослав побудував три кам'яні храми та Софійський собор, що став символом єдності божественного начала й державної влади. Він став головним митрополичим храмом, де, крім богослужінь, відбувалися врочисті дер-

Софійський собор. Фрагменти мозаїки. м. Київ

жавні церемонії, зокрема: сходження на великокнязівський стіл, укладали договори, приймали послів.

При Софійському соборі були відкриті школа та бібліотека. Там Ярослав організував центр перекладів, де грецькі книги перекладали та переписували старослов'янською мовою. Згодом бібліотека при Софійському соборі стала центром давньоруського літописання. Західноєвропейські джерела називали Київ суперником Константинополя.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Літопис Руський про Ярослава Мудрого як великого будівника

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому. Після цього [він звів] монастир святого Георгія¹ [Побідоносця] і [монастир] святої Ірини².

М. Сажин Руїни церкви св. Ірини. 1846 р.

1. Про які споруди йдеться в історичному джерелі? Знайдіть на картосхемі Києва (с. 69) ці споруди.
2. Що нового ви дізналися з прочитаного уривка?

¹ Георгій (Юрій) — хрестильне ім'я князя Ярослава.

² На честь дружини Ярослава, Інгігерди, дочки шведського короля Олафа III.

На відміну від багатьох інших середньовічних володарів, Ярослав був освіченою людиною. Київський літописець зазначав, що князь «до книг виявляв охоту, читаючи їх і вдень і вночі». За це його прозвали «Мудрим». Ярослав дбав про розвиток освіти, науки й мистецтва. При дворі Ярослава проживали й виховувалися діячі та майбутні правителі багатьох європейських держав, зокрема король Норвегії Гарольд Сміливий, угорський король Андрій та ін.

Князь Ярослав Мудрий, Тмутараканське князівство, місто Ярослава, Золоті ворота.

Завдання та запитання

1. Назвіть роки правління Ярослава Мудрого.
2. Ярослав побудував місто Юріїв — сучасну Білу Церкву — і заснував місто-фортецю Юріїв (нині Тарту в Естонії). На честь кого названі ці міста?
3. Про кого пише літописець — про Володимира Великого чи Ярослава Мудрого?
«...Заложив він церкву святої Софії, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Після цього монастир святого Георгія і святої Ірини...»
4. Чиї це слова й з якого приводу вони сказані: «Розчищайте шляхи й мостить мости...»?

5. Який напрям діяльності виявився основним у внутрішній політиці Ярослава Мудрого? Що було зроблено для його втілення?
6. Покажіть на карті (с. 56) або в історичному атласі кордони Київської держави за часів Ярослава Мудрого.
7. Прочитайте уривки з історичних джерел.
 - «...Зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і Письмо Святее, і списали багато книг...»
 - «...І зступилися вони на місці, де ото нині свята Софія, бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір князь, і побігли печеніги в різні боки...»

Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Ярослава Мудрого?

- А** обидві події стосуються **В** тільки друга подія стосується
Б тільки перша подія стосується **Г** жодна з подій не стосується

- 8*. Як ви вважаєте, чому не багатодітний Володимир, а Ярослав породичався з християнськими правителями, став «тестем Європи»?
9. Назвіть основні підходи до зовнішньої політики князя Ярослава Мудрого.

10. Об'єднайтеся в групи й складіть розповідь від імені Ярослава та його бояр, обговоривши такі теми (*на вибір*):

- «Як розбудувати Київську державу»;
- «Як підвищити міжнародний авторитет Київської держави»;
- «Просвітницька діяльність володаря Київської держави».

11. Опишіть одну з архітектурних споруд, що була збудована за часів князя Ярослава. Поясніть, чому ви обрали саме цю споруду.

12. Чому народ Русі-України назвав князя Ярослава *Мудрим*?

§ 8. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ наприкінці X — у першій половині XI ст.

- *Софійський собор, Десятинна церква. Яку з цих пам'яток культури пов'язують з іменем Володимира Великого, а яку — з Ярославом Мудрим?*

1. Архітектура та монументальний живопис

Будівельники Русі-України створювали чудові споруди з дерева, каменю й цегли. Головним будівельним матеріалом було дерево. З нього зводили житло, оборонні споруди, церкви та мости. Житла переважно були одноповерховими, у великих містах іноді двоповерховими.

Будинки заможних верств населення згадано в писемних джерелах під назвою *хороми*. Їх складали із зрубів колод, які утворювали цілісний комплекс приміщень — *сіни, істба, кліть*. Істба була житлом, інші приміщення призначені для господарських потреб.

Князівські й боярські садиби в літописах називають *дворами*. Однак жодних свідчень про їх забудову немає.

Кам'яне будівництво виникло завдяки контактам із візантійською культурою після впровадження християнства. Князі прагнули наслідувати спосіб життя візантійських володарів.

У Києві наприкінці X — на початку XI ст. почали будувати монументальні кам'яні споруди: постали два палаци з видовженими фасадними галереями. Матеріали розкопок, а також мініатюри Радзивілівського літопису засвідчують, що князівські палаци були двоповерховими, з аркадами та службовими приміщеннями внизу й житловими — угорі.

За мініатюрами, в аристократичних житлах були спеціальні спальні лави. Вони відрізнялися

м. Чернівці. Дитинець. XI ст.
Реконструкція

від звичайних шириною, іноді мали піднесене узголів'я. На зображеннях вони завжди застелені покривалом до підлоги. Для такої лави вживали термін «одр» або «ложе».

Перші кам'яні церкви були зведені візантійськими фахівцями. Руські будівничі швидко перейняли цю науку й майстерно будували кам'яні храми в багатьох містах Київської держави.

Особливо гарним містом був Київ. Обнесений міцними мурами, сяючи куполами Золотих воріт, він велично стояв на схилах Дніпра. Місто захоплювало гостей кам'яними просторими храмами, розкішними хоромами бояр, багатими палацами князя. Найбільшою його прикрасою був головний храм держави — Софійський собор.

Композиція собору складна й водночас дуже гармонійна. Відкриті арки (опуклі перекриття) галерей ніби поєднують споруду з довкіллям. Будівля має 13 куполів, головний і найоздобленіший з яких — центр художнього задуму споруди.

Усередині собор був розкішно оздоблений **мозаїкою**. Окраса собору — фресковий¹ живопис. Він прийшов на Русь-Україну з Візантії, однак місцеві майстри внесли чимало нового, і згодом фресковий давньоруський живопис набуває дедалі більше самобутніх ознак. Високохудожні реалістичні фрески є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту й одягу наших далеких предків.

МОЗАЇКА — зображення або візерунок, зроблені з окремих, щільно припасованих один до одного й закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців.

Собор святої Софії XI ст.
Реконструкція Ю. Асеева,
В. Волкова, М. Кресального

На одній з них намальовано музиканта, який грає на старовинному смичковому інструменті, що нагадує скрипку. На іншій фресці троє музикантів грають на трубах і флейті, четвертий б'є в тарілки, п'ятий перебирає струни лютні, шостий грає на інструменті, що нагадує арфу. Про місцеве походження музик свідчать фрагменти музичних інструментів (гуслі, сопілки, бубни та ін.), що трапляються серед археологічних знахідок в Україні.

На одній з них намальовано музиканта, який грає на старовинному смичковому інструменті, що нагадує скрипку. На іншій фресці троє музикантів грають на трубах і флейті, четвертий б'є в тарілки, п'ятий перебирає струни лютні, шостий грає на інструменті, що нагадує арфу. Про місцеве походження музик свідчать фрагменти музичних інструментів (гуслі, сопілки, бубни та ін.), що трапляються серед археологічних знахідок в Україні.

¹ Фреска — картина, написана фарбами (водяними на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Як давньоруські майстри створювали мозаїку й фресковий розпис

Мозаїка. Майстри розпочинали роботу після того, як будівничі закінчували зводити собор. Спочатку на стіну накладали підготовчий шар тиньку¹, потім наносили другий шар, на якому й компонували мозаїчні зображення та робили контурні рисунки — чорною, синьою й червоною фарбами. Нарешті наносили невеликими ділянками третій шар, який швидко покривали фарбами, і, доки розчин кам'янів, у нього вдавлювали кубики різнокольорової смальти (скла).

Інколи (досить рідко) використовували й кубики з натуральних порід каменю — мармурових вапняків. Смальту варили в тиглях², домішували в розплавлене скло барвники — свинець, мінеральні фарби тощо. Смальту розливали «млинцями» на дзеркальну поверхню. Коли вони застигали, їх кололи на окремі кубики.

Дуже складною була технологія виготовлення золотої смальти, бо тоненькі золоті листки прокладали між прозорим склом. З маленьких кубиків (приблизно 4–7 мм) викладали обличчя, руки, ступні ніг. З більших — одяг, тло, предмети.

Софійські мозаїки вражають винятковою насиченістю колориту завдяки величезній кількості відтінків смальти: зелена має 34 відтінки, золота та коричнева — по 25, жовта — 23, синя — 21, червона — 19, срібна — 9, пурпурова — 6. Усього палітра софійських мозаїк нараховує 177 відтінків!

Здатність мозаїк переливатися у світлі сонячних променів, свічок і лампад пояснюється тим, що мозаїчні кубики вдавлювалися під різними кутами. Постаті ніби оживали, і це справляло величезне враження на глядача.

Матір Божа Оранта.
Софійський собор.
Мозаїка. XI ст.

¹ *Тиньк* — суміш розчину їдкого вапна та піску для покриття стін, стелі тощо; на повітрі цей розчин зазнає хімічних змін, тому міцно тримає фарби.

² *Тигель* — посудина з вогнетривких матеріалів для сплавлювання речовин.

Частина фасаду Софійського собору зі збереженою кладкою.
XI ст. Сучасне фото

Фрески. Щоб зрозуміти, чому час не знищив фрески, потрібно знати основи хімії. Техніка фрескового живопису ґрунтується на тому, що зображення робили на сирому тиньку, фарби розбавляли чистою річковою водою й закріплювали такою тиньком. Такі фарби не осипаються й не вицвітають.

Процес виконання настінних фрескових розписів полягав ось у чому. Заздалегідь заготовляли вапно, яке вистоявали 5–10 років. Потім його пересіювали крізь сито, спочатку рідке, а далі густіше, щоб воно було чисте й м'яке, як пшеничне борошно. Після цього вапно розчиняли у творилі¹ й протягом 7 тижнів промивали. Відтак із нього й білого піску готували розчин, до якого додавали дрібно порізану соломку, щоб тиньк не тріскався.

Першим шаром розчину вирівнювали поверхню кладки. Потім на окремі ділянки наносили другий шар, по якому відразу ж головний майстер гострим предметом малював контури зображень. І вже тоді в контурах вапницями (пензлями) прописували основні тони й головні деталі зображення. Після цього до роботи бралися майстри, кожен з яких мав свою ділянку. Це вже була чистова робота. Усю композицію треба було закінчити за один день, бо розчин засихав і ставав непридатним для розпису (За Ю. Асеєвим).

Порятунок із минулого

Розповідають, що в 30-і роки XX ст., коли комуністи нищили все, що пов'язане з християнською релігією, Софійський собор мав бути зруйнований. Однак французький письменник Ромен Ролан зустрівся з тодішнім керівником Радянського Союзу Йосипом Сталіним у Москві й захистив храм, заявивши, що його не можна руйнувати хоча б тому, що він збудований Ярославом Мудрим — батьком французької королеви Анни. І Софія вистояла...

Про княжі хорони в билинах і літописі

Подробиці щодо архітектурного вигляду будівель, де відбувалися князівські врочисті прийоми, збиралися державні ради й розважалися піддані великого князя, невідомі. Достовірних відомостей про те, які символи прикрашали тронну залу, фасади княжих палаців, немає. У билинах згадується про «палати білокам'яні, тереми високі з кришталевими скельцями». Без сумніву, палаци були й високими, і представницькими.

¹ *Творіло* — скриня або яма, у якій гасять вапно.

Відомий архітектор і дослідник історичного минулого Ю. Асеєв пропонує варіант реконструкції великокняжого палацу X–XI ст. — висока чотиригранна башта з легкою гострокінцевою банею зі шпилем, убудована в центральну частину споруди. Завершений фасад представлений у вигляді низки напівкруглих арок з вікнами, які відокремлені одне від одного витонченими колонами.

У Києві на вул. Володимирській, майже за 40 м від того місця, де, за свідченням дослідників, була резиденція князя Володимира, є будівля, дуже подібна до реконструкції Ю. Асеєва. Будинок спорудив на початку XX ст. архітектор А. Кобелев, якого надихнули літописні й народні перекази про княжі палаци. До слова, у «Літописі Руському» йдеться про те, що поруч із хоромами Володимира Великого були встановлені антична статуя та квадрига (четвірка) коней.

- Зробіть припущення, як і чому до хоромів київського князя могли потрапити антична статуя та квадрига коней.

2. Писемність та освіта. Українська мова

Українська мова — одна з найдавніших слов'янських мов. Часи її зародження сягають періоду великого розселення слов'ян.

У східних слов'ян у щоденному вжитку побутували діалекти, які певною мірою різнилися між племенами. Ця різниця була зумовлена впливом сусідів, умовами життя. Давньоукраїнські племена: поляни, волиняни, хорвати й інші, давньоросійське плем'я в'ятичі, предки сучасних білорусів — полочани й дреговичі — усі мали свої мовні особливості. Про це свідчать писемні пам'ятки, складені пізніше, у різних місцевостях. *У київських писемних джерелах XI ст. вже виразно помітні ознаки сучасної української мови.*

З утворенням держави та її установ — управлінських, судових, податкових — виникає потреба в поширенні писемності. Дослідження філологів та істориків засвідчують наявність письма на території Русі-України ще напередодні офіційного запровадження християнства. Указується, що східні слов'яни користувалися «руськими письменами», а також якимись «чертами і різамі». У «Житті» слов'янського просвітника Кирила є переказ, що він бачив у Херсонесі книги, написані саме «руськими письменами». Ці ж «письмена» згадують і арабські історики X ст. В одному зі смоленських курганів у 1949 р. була знайдена посудина X ст. з давньоруським написом «гороухша» (гірчиця).

Надмогильна плита з написом

Писарчук під диктовку єпископа св. Мефодія пише слов'янський текст богослужбової книги.
Радзивіллівський літопис. XV ст.

У Русі-Україні, як і в Західній Європі, використовували дві мови. Щодо цього в істориків і мовознавців сумнівів немає. Мовою літератури, богослужіння, літописання була спеціальна «книжна» мова, сформована на основі староболгарської. Цією мовою святі Кирило й Мефодій, які за походженням були болгарами, переклали з грецької Святе Письмо.

У Західній Європі, як відомо, таку функцію виконувала латинська мова.

У Візантії богослужіння правилося грецькою мовою, нею читали й Біблію. З поширенням християнства в слов'ян виникає потреба в церковній літературі, яка була б зрозумілою простому народу. За переказами, візантійський імператор відрядив до слов'ян двох ченців-просвітителів — братів Кирила та Мефодія. Вони мали перекласти біблійні книги й навчити слов'ян богослужінню рідною мовою. Для цього був потрібний новий слов'янський алфавіт. Так виникли слов'янські абетки — глаголиця¹ та кирилиця. Глаголичні літери були складними в написанні й тому наприкінці X ст. на Русі-Україні утвердилася кирилиця.

Кирилиця походить від грецького алфавіту, доповненого кількома літерами, що передавали шиплячі звуки, яких не було в грецькій мові.

Від кирилиці походять болгарський, сербський, український, російський, білоруський та інші алфавіти. У кирилиці перша буква називалась «аз» (що означає «я»), друга «б» — «буки» (букви), третя «в» — «веди» (відати, знати). Отже, у буквальному перекладі три перші букви кирилиці означають: «Я букви відаю». Слово *азбука* утворилося шляхом злиття назв перших двох букв кириличного алфавіту.

Чудовими пам'ятками давньоруської усної творчості є *билини* (старини), що дійшли до наших днів. Вони розповідають про побут і звичаї князівського двору Володимира Великого, боротьбу руських богатирів із

¹ *Глаголиця* (від старослов'янськ. *глаголь*, *слово*); одна з найдавніших систем слов'янського письма, створена приблизно 863 р. просвітителем Кирилом.

кочовиками. Героями билин, зокрема, є три богатирі, які боронили південні кордони Русі-України — Ілля Муромець, Добрина Микитич і Альоша Попович. Відома билина й про галицького богатира, якого народ називав Дунаєм.

Виникнення писемності в східних слов'ян створило умови для розвитку писемної літератури.

З розбудовою держави та поширенням нової релігії виникла потреба в освічених людях, тому церква й князь почали дбати про освіту. Панських дітей навчали священники переважно вдома. За князювання Володимира Великого була заснована школа, де «осягали учіння книжне» діти з оточення великого князя. Школа для духовенства була відкрита Ярославом Мудрим у Новгороді. Тут навчали читання, письму, основам християнства та лічбі.

Дипломатичні й торговельні зв'язки Київської держави з європейськими країнами й найперше з Візантією потребували високого рівня освіти та знання іноземних мов, принаймні латинської і грецької. Тому Ярослав заснував при Софії Київській школу, яка відповідала б цим потребам. Тут вивчали богослов'я, риторику, філософію, граматику, географію та іноземні мови. У ній навчалися діти Ярослава, знатних киян і шляхетні іноземці. Дітей із простих родин навчали грамоті при церквах.

Узагалі серед міського населення Київської держави грамотність була доволі поширена. Це засвідчують археологічні розкопки: у Новгороді та Звенигороді біля Львова були знайдені берестяні грамоти. У Русі-Україні кору берези — берест — використовували замість паперу (подібно до папірусу в Стародавньому Єгипті). На цих грамотах було розшифровано численні побутові записи — приватні листи, звіти про виконання робіт, запрошення на поминальні обіди, торговельні розрахунки тощо. У Києві гончар зробив «рекламний» напис на виготовленій ним амфорі, видряпавши на ще сирій глині слова: «Благодатнійша полна корчага сія».

У Звенигороді, Перемишлі, Галичі знайдені бронзові писала для писання на воскових табличках.

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, писемних і речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Це лише незначна частина, але її досить, щоб скласти цілісне уявлення про багату культуру Русі-України.

◆ 3. Митрополит Іларіон. Перші книжки

Утвердження християнства було настільки важливою подією, що деякі вчені поділяють історію Русі-України на два періоди: *дохристиянський* і *християнський*.

Християнство здійснило переворот у свідомості середньовічної людини. У поширенні цієї релігії та її моральних засад (*не вбий; не вкрати; ша-нууй батька і матір своїх; люби ближнього свого; хто не працює, той не їсть* тощо) провідну роль відіграли монастирі.

Найдавнішим і найшанованішим монастирем у Київській державі був Києво-Печерський. Свою назву він отримав від печер на узгір'ях правого берега Дніпра в Києві. Заснування чернечої обителі та її авторитет пов'язані з діяльністю трьох високоосвічених сучасників князя Ярослава Мудрого: Іларіона, Антонія й Феодосія. Вони жили й повчали народ не лише в один час. Їх поєднувало походження із заможних аристократичних родин і добровільна відмова від багатства й почестей. Вихідці з давньоукраїнських земель — Київщини та Чернігівщини — ці вчені-монахи справили величезний вплив на розвиток християнської церкви в Русі-Україні.

Іларіон власноруч викопав печеру в Дніпрових кручах, де проводив час у молитвах. Ученість і благочестя зробили його відомим у Києві. Він увійшов до кола найближчих радників великого князя київського Ярослава Мудрого. Іларіон — автор найдавнішого твору давньоукраїнської філософської літератури «Слово про закон і благодать». Цей богословський трактат написано з великою літературною майстерністю в 1037 р. У творі автор обґрунтовує рівні права новоохрещених русинів з одновірцями Візантії.

У 1051 р. Собор руських єпископів без погодження з Константинопольським патріархом обрав Іларіона главою руської церкви. Він став першим Київським митрополитом негреком.

З ім'ям Іларіона пов'язують створення при дворі Ярослава Мудрого найдавнішого літопису, який згодом увійшов до складу «Повісті минулих літ».

Сучасник Іларіона Антоній із Любеча був зачинателем чернецтва. Він став монахом у Візантії на Афоні — центрі тодішнього монастир-

ЧЕРНЕЦЬ (мн. ченці) — глибоковіруюча людина, яка пориває зі світським життям, бере обітницю безшлюбності, послуху й мешкає усамітно або в чернечій громаді.

ського життя. Повернувшись у 40-х роках XI ст. на батьківщину, **чернець** заснував Києво-Печерський монастир і чоловічий монастир у Чернігові. З ім'ям Феодосія Печерського пов'язані повчання про чернечі чесноти й початок будівництва в 1073 р. Успенського собору Києво-Печерського монастиря¹.

Мозаїка, фреска, Десятинна церква, Софійський собор, кирилиця, глаголиця, монастир, чернець, митрополит Іларіон.

¹ У роки Другої світової війни ця пам'ятка архітектури була зруйнована. Її відновили за часів незалежної України.

Завдання та запитання

1. Що означає слово азбука?
2. Назвіть імена перших слов'янських просвітителів.
3. Поясніть поняття «берестяні грамоти».
4. Доведіть, що в Русі-Україні писемність була поширена серед різних верств населення.
5. Проаналізуйте процес формування найдавнішого варіанта української мови.
6. Доповніть подані твердження відповідними словами.
 1. Освіта й школа в Русі-Україні перебували в руках ... і були зосереджені переважно при
 2. Центрами духовного життя в Україні наприкінці X — у першій половині XI ст. були
7. Розгляньте мозаїку Софійського собору «Матір Божя Оранта» (с. 75). Чому, на вашу думку, художники зобразили обличчя Матері Божої серйозним, навіть суворим? Що це символізує? Які художні засоби надають постаті урочистості, святковості?
8. Чому для мозаїки здебільшого використовували смальту, а не натуральні камінці?
9. Що забезпечило збереження фресок протягом століть?
10. Розгляньте таблички зі старослов'янськими системами письма (див. с. 77). Чи дуже вони відрізняються? Напишіть кирилицею сучасне ім'я (своє, товариша чи когось із рідних).
11. Пригадайте, які твори про давньоруські часи ви вже вивчали (билини, перекази, художні твори тощо). Охарактеризуйте героїв, які вам найбільше сподобалися, розкажіть про їхні подвиги.
- 12*. Уявіть, що «машина часу» перенесла вас до Києва XI ст. Які кам'яні споруди ви побачите в центрі міста? Опишіть їх.

§9–10. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ РУСІ-УКРАЇНИ наприкінці X — у першій половині XI ст. РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА

- Від яких слів утворилися прикметники «політичний», «соціальний»? Що вони означають?

1. Суспільство. Влада князя

За правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого остаточно сформувалася державна (інакше кажучи, політична) система Русі-України.

За своїм політичним устроєм Русь-Україна була *ранньофеодальною багатонаціональною імперією*, подібною до імперії Карла Великого на заході Європи чи Хозарського каганату — на Сході. Її населяли понад двадцять племен і народностей: фіни й балти на півночі, слов'яни — у центрі, тюркомовні племена — на півдні. Середньовічні держави не мали чітко визначених кордонів. Їх розділяли непрохідні ліси, болота, ріки або гори.

МОНАРХІЯ — система управління державою одноосібним володарем — монархом.

За формою правління Русь-Україна була *монархією*. На чолі держави стояв один правитель — великий князь київський із династії Рюриковичів. Він видавав закони, чинив суд, призначав своїх намісників. Великий князь зберігав за собою й функції воєначальника. Решта князів, які правили окремими землями, корилися й визнавали владу великого князя київського. Такі відносини всередині панівної верстви називають *васалітетом*. Князівська верства була правлячим і найбільш замкненим станом у суспільстві, доступ до якого давало тільки народження. Титул князя не можна було заслужити. Князем можна лише народитися.

Опорою князівської влади було постійне військо — дружина. З часом роль дружинників як помічників і дорадників великого князя зменшується. Зростає вплив великих бояр, які становлять найближче оточення князя. *Боярська рада* перебрала на себе функції давньослов'янської ради старійшин. Зберігаються народні збори — *віче*, які вирішували важливі громадські справи. З посиленням влади князя роль віча зменшується.

Суспільство Русі-України було феодальним, економічні відносини якого базувалися на наявності земельних володінь і визначених із часів княгині Ольги доходів з них (грошових чи натуральних).

Земля за доби феодалізму була найбільшою цінністю. Вона належала київському князю, який роздавав її в користування або володіння своїм синам, родичам, боярам і дружинникам. Землеволодіння на Русі було двох різновидів — *умовне (помістя)* і *безумовне (вотчина)*. У ранній період історії Русі-України й пізніше — за часів правління Володимира та Ярослава — вотчинами (земельними володіннями, що передавалися в спадок) володіли лише великі князі. Решта феодальної верхівки (бояри та дружинники) користувалася помістями, якими князь винагороджував за службу (військову, придворну, судочинну, управлінську) і які міг забрати в будь-який момент. Великими землевласниками були монастирі, яким князі надавали у власність землі із селами, а іноді й з містами.

Зв'язок між володарями й підвладним, насамперед неміським, населенням існував у формі збору данини.

Селяни змушені були сплачувати данину *натурою* (продуктами) або *грошима*. Величина податків була значною. Відомо, що лише на десятину від своїх прибутків Володимир побудував й утримував один із найбільших храмів Київської держави — Десятинну церкву.

З X ст. відома така повинність, як *повоз* — постачання коней і різного транспорту для потреб князя та його дружини. Смерди несли *військову повинність* — були учасниками народного ополчення.

Селян і міських жителів примушували брати участь у будівництві й укріпленні міст, утримуванні в належному стані доріг, які проходили через їхню територію.

◆ 2. «Руська правда»

До появи писемних законів у Русі-Україні, як і в інших «варварських» королівствах, судочинство здійснювали на основі звичаєвого права. Якщо людину вбивали, то її родичі повинні були знайти злочинця й убити — «кровна помста». За каліцтво родичі скривдженого мали право зробити те саме з кривдником (згідно з відомим біблійним висловом, «око за око, зуб за зуб»).

За часів правління Ярослава Мудрого було складено перший писаний збірник права «*Руська правда*». До збірника спочатку входило 18 статей, у яких зазначалося, як карати за ті чи інші проступки.

«Руська правда» обмежила застосування кровної помсти й понівечення, замінюючи їх штрафами. Так, за вбивство огнищанина (управителя князівського маєтку) накладався штраф 80 гривен, за вбивство міського жителя, купця або ремісника — 40 гривен, а за вбивство простого селянина-смерда — 5 гривен. Грошові покарання застосовувались і за інші злочини.

Штрафи й покарання в середньовічному суспільстві залежали від соціального стану потерпілого. За найбільш серйозні — у людини забирали все майно, яке в неї було, виганяли з общини («виставляли на потік») або перетворювали на холопа (раба). Штрафи сплачували на користь скривдженого й у казну князя. Судив зазвичай сам князь або його довірені особи.

Для вчених «Руська правда» залишається найважливішим джерелом вивчення суспільних відносин і судочинства Русі-України. Звідти

«Руська правда» — звід законів Київської держави

ми дізнаємося про господарське й культурне життя, про відносини різних верств населення та державний устрій Київської держави.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Приклади кримінальної відповідальності в Київській державі

Щоб установити провину підозрюваного у важкому злочині, призначали випробування залізом або водою. Людину примушували взяти до рук гаряче залізо, і якщо залишався опік, то суд визнавав провину підозрюваного. Побутував й інший метод установлення істини: злочинця кидали у воду зв'язаного. Якщо людина випливала, залишалася живою, то це означало, що вона винна, — навіть вода не приймала злочинця.

У законі було передбачено особливе покарання за підпал будинку або току. Такий палій «видається головою князю з усім маєтком, з якого потрібно раніше винагородити збиток, завданий хазяїнові току або будинку».

І. Білібін. Суд за часів
«Руської правди».
1910-і роки

Суворо каралися дії, які завдають шкоди живій природі. Так, «за бобра, украденого з нори, визначається 12 гривень штрафу». За умисно зарізаного чужого коня сплачується 12 гривень до скарбниці, а хазяїну — 1 гривну. За зрізані дерева з бортями (дуплами дерев, де оселилися бджоли) вноситься до скарбниці 3 гривни. При цьому потрібно зауважити, що гривна тоді цінилася дуже високо. Так, за 1 гривну можна було купити 20 баранів або одного робочого вола.

3. Місто та село. Основні верстви населення

У давньоруських літописах згадуються різні типи сільських поселень часів Русі-України: село, погост, двір та інші. Найуживанішим терміном є «село». Очевидно, це були найбільш поширені типи поселення, де мешкали землероби. *Погостами* називали центральні поселення сільської округи. *Двір* був укріпленою сільською садибою феодала.

Величина сільських поселень залежали від зони землеробства. На півночі, на Волині й Поліссі, де довше зберігався підсічний тип землеробства, поселення були невеликими, адже через кожні кілька років люди покидали виснажені землі й переселялися на нові.

На півдні, у лісостеповій зоні, де застосовували перелогову систему землеробства, сільські поселення були більшими. Вуличної забудови тоді ще не існувало. Двори були розташовані безсистемно, мали як житлові, так і господарські будівлі.

Найдавніші поселення міського типу виникли в VI–VIII ст. За величиною й характерними особливостями оборонних споруд ці поселення давніх русинів були трьох різновидів, які відомі з пізніших писемних джерел під назвами *острог*, *городок* і *град*.

Кожне це поселення оточував земляний вал, в основі якого лежали два чи три ряди дерев'яних зрубів, котрі не давали можливості весняним водам і дощам розмивати вал. На валах найменших укріплень — *острогів* — був частокіл із загострених колод, так звана острожна стіна. Під стінами острогу з часом формувалися неукріплені пригороди — посади, які часто потерпали від ворожих набігів.

До більш значних поселень належав *городок*. Його центр називали *дитинцем*. Над валами останнього височіли зв'язані зі зрубами городниці, що утворювали стіну. До дитинця вели брами, як правило, захищені надбрамними вежами. Через рів до брам перекидали підйомні містки. На найвищому місці дитинця споруджували кількаярусну сторожову вежу. До стін городка прилягав обнесений валом, інколи з частоколом, посад, у якому мешкали й працювали ремісники, торговці й інший робочий люд.

Найбільше поселення — *град* — вирізнялося складною системою оборонних споруд, що включала дитинець та укріплені ремісничі посади, пристосовані до рельєфу місцевості.

У літописах давні міста названо *градами*, тобто укріпленнями. З цього випливає, що первісною функцією найдавніших міст була військова. Однак вони мали не лише оборонне значення. З літописних повідомлень довідуємося, що вже в IX–X ст. гради були торговельно-економічними центрами союзів племен. У них зосереджувались органи державного управління, проживали князі й бояри. Тут перебувала й князівська дружина. У містах жили купці та ремісники, а оскільки серед купців і дружинників було немало іноземців, можемо зробити висновок про багатонаціональний склад населення найбільших руських міст.

Представники
різних верств
населення
Київської держави.
Реконструкція
П. Толочка

У IX–X ст. літописці називають майже двадцять міст, що існували в Київській державі. Проте іноземні хроніки іменують її «країною міст», тому, напевно, насправді їх було набагато більше, ніж згадується. На це вказують й археологічні розкопки.

На землях нинішньої України найдавнішими містами, згаданими в літописах, були Київ, Чернігів, Любеч, Переяслав, Білгород, Вишгород, Іскоростень, Василів, Родень (біля сучасного Канева), Овруч (Вручій), Перемишль, Червен, Володимир-Волинський¹ та ін.

Населення Київської держави поділялося на окремі верстви. Соціальну верхівку становили князі на чолі з *великим князем київським*. Далі йшли *бояри* — нащадки племінних вождів і верхівки князівських *дружинників*. Усі вони були професійними воїнами, а військова доблесть і честь цінувались у їхньому середовищі понад усе.

ПАТРІАРХ — глава православної церкви.

ЄПІСКОП, МИТРОПОЛИТ — вищі духовні чини в православній церкві.

Поряд із великими й дрібними боярами значний вплив у Русі-Україні мало вище духовенство: київський *митрополит*, *єпископи* (управителі церковних округів), *настоятелі* великих монастирів.

Міське населення становили *купці*, *ремісники*, *челядь* (обслуга при князівських і боярських домах).

Основною масою населення Русі-України були селяни — понад 90 відсотків. В основі феодальної суспільної піраміди на Русі були особисто вільні селяни-общинники, які обробляли землю й сплачували данину. Їх називали *смердами*. Згодом частина смердів потрапляла в залежність від князя чи боярина.

Напівзалежними в Русі-Україні були *рядовичі*, які працювали за договором (рядом), і *закупи*, що працювали за грошову позику (купу). Як правило, це були люди, які потрапили в боргове ярмо й мусили відпрацювати позику в господарстві кредитора. Рабів називали *холопами*, або *челяддю*. Рабами переважно ставали військовополонені, їхні діти також залишалися рабами. Холопи не мали свого господарства й перебували в повній залежності від господаря. Челядь працювала на господарському дворі слугами, стайничими, кухарями тощо.

¹ Історична назва міста — Володимир. Уточнювальний додаток Волинський з'явився після входження міста до складу Російської імперії у XVIII ст., щоб відрізнити давній Володимир в Україні від Владимира на Клязьмі в Росії.

На Русі була ще одна категорія людей — *ізгої* (від давньослов'ян. *гоїти* — жити). Тобто ізгої — люди, викинуті з життя. Ізгоями називали осіб, які з різних причин вибули зі свого соціального середовища й знаходилися під опікою церкви. До ізгоїв належали: «попів син», який не вивчив грамоти й не може успадкувати батьківський сан; збанкрутілий купець і навіть князь, позбавлений вотчини. Та найчисленнішу групу серед ізгоїв становили холопи, які викупилися з рабства, але не мали засобів для життя. Саме вони склали зародок майбутньої верстви кріпосних селян.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Про походження слова *смерд*

У давньослов'янській мові слово *смердіти* не мало негативного забарвлення, як тепер. Сморід означав запах (пригадайте смачну ягоду — смородину).

Простолюдини й селяни (на відміну від князів і бояр) жили в курних хатах. Там дим із печей виходив не через димар у даху (як у сучасних будинках), а під стелю. Зрозуміло, що такі хати були просякнуті кіптявою та запахом диму, тому й мешканці були «запашними», тобто смердами.

4. Повсякденне життя різних верств населення

Життя людей у середні віки часто було боротьбою за виживання. Селяни, які становили дев'ять десятих населення, змушені були важко працювати — усе робилося вручну. Найважче їм було під час оранки й збору врожаю. Ходити за плугом і працювати із серпом — нелегка праця.

Стихійні лиха й військові дії нерідко зводили нанівець виснажливу працю всієї селянської родини. Середній вік становив тоді приблизно 40 років. Величезною була дитяча смертність. Навіть у князівських сім'ях, як свідчать літописи, нерідко половина дітей не доживала до зрілого віку.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Літописи й інші документи часів Русі-України про родинне життя

Влада батьків над дітьми була велика: дітей могли продавати в рабство.

Якщо глава сім'ї розорився, то в рабство потрапляла вся сім'я. Якщо помирав багатий чоловік, у якого не було сім'ї (дружини та дітей), усе його майно переходило князеві. Материнське майно переходило тій дитині, у якої вона доживала свого віку.

Шлюб брався виключно за згодою батьків. Батьки могли влаштовувати шлюби своїх дітей, не питаючи їхньої думки. Князі брали активну участь в особистому житті своєї челяді. Слуги з приводу одруження питали дозволу в князів. Перед шлюбом влаштовували заручини, де родичі

укладали договір. Якщо шлюб не відбувався, сторона, що розірвала заручини, виплачувала компенсацію. Батьки часто укладали такі договори задовго до шлюбу, особливо це було поширено серед князів. У князівських родин було в середньому до п'яти дітей. Князі влаштовували шлюби, як правило, з політичних міркувань. Із 250 відомих шлюбів князів Київської держави майже половина припадає на союзи з представницями іноземних династій, і лише 7 — з боярськими доньками.

З усіх відомих князів Русі-України (497 осіб) тільки 30 прожило понад 60 років, а 66 князів загинуло в битвах.

Іноземці, які побували в Русі-Україні, відзначали надзвичайну гостинність її мешканців. Відмовити в гостинності вважалося безчесним учинком. Крадіжки й обман були настільки рідкісним явищем, що ніхто не закривав своїх осель і скринь з добром.

Одяг. Загляньмо з дозволу господаря в одну зі скринь. Там ми побачимо довгі чоловічі й жіночі сорочки, штани та свити з домотканого сукна.

Сорочку носив як смерд, так і князь. У теплу пору року вона була одночасно й верхнім одягом. Чоловічі сорочки були коротшими — до колін. Їх носили «навипуск», підперезавши поясом, або заправленими в поясний одяг. Жіночі сорочки завжди були довгими й навіть улітку обов'язково поєднувалися або з поясним одягом, або з верхнім платтям.

Верхній одяг — свити — шили з товстих вовняних тканин. Багаті люди носили свити зі спеціальних вовняних тканин, які називалися «святочним сукном» і були натурального світлого кольору. Міський простолюд і селяни шили свити з грубих матеріалів, витканих із погано вичесаної вовни. Така свита «власяна, остра на тілі» згадується в Києво-Печерському патерику¹. Про вигляд гудзиків свідчить їх назва. Це були вузлики круглої форми на шнурку чи ремінній смужці.

Чоловічим одягом усіх верств населення були вузькі штани, які носили заправленими

Одяг представників різних верств населення X–XII ст. (зліва направо): князь, боярин, знатні жінки. Реконструкція

¹ Патерик — збірка творів XIII ст. церковно-релігійного характеру та загальнономорального повчання про початки Києво-Печерського монастиря та його перших подвижників.

в чоботи або личаки. У них зображені селяни, городяни й князі на мініатюрах Радзивіллівського літопису.

Чоловічі та жіночі костюми мали чітко виражені станові ознаки й відповідали певному соціальному статусу їхніх власників. Відмінність між костюмами різних верств давньоукраїнського суспільства виявлялася в якості тканин, з яких їх виготовляли, і в наявності або відсутності певних різновидів одягу та прикрас. Плащ червоного кольору могли носити тільки князі.

Взуття. На ноги взували плетені з дерев'яної кори, а в містах упереміж із шкіряними ремінцями, личаки та поршні. Багаті селяни й городяни носили черевики з м'якої, черевної частини шкур рогатої худоби.

Довге волосся, чоботи та плащ свідчили про те, що перед вами знатна особа. Одяг князів і бояр шили з візантійського й іспанського оксамиту та парчі. Узимку одягали кожухи з дорогого хутра куниці чи горностає.

Прикраси. Невід'ємною частиною одягу були прикраси. Найпоширенішими навіть серед простолюду були нашійні обручі — гривни — масивні, виготовлені зі скрученого джгуту і переплетеного товстого дроту. Їх носили переважно чоловіки.

До жіночих прикрас належали різноманітні браслети з витого дроту й пластинок із візерунками, а також скляні прикраси й намиста з підвісками, персні, каблучки, що широко представлені серед розкопаних скарбів і поховань.

Русини часто вдягали сережки. Прикраси з трьох намистин носили й чоловіки (але тільки в одному вусі). Давньоруською жіночою прикрасою були скроневі кільця, що прикріплювалися по кілька штук до волосся або головних уборів біля скронь перед вухами.

Кільцева бронзова фібула — застібка для одягу, що водночас є прикрасою. XI ст.

Ювелірні прикраси: гривни та скроневі кільця з міді. XI–XIII ст.

Ігрища. Мініатюра
з Радзівілівського літопису.
XV ст.

Князі часто влаштовували бенкети, на яких веселилися разом із своєю дружиною. На таких бенкетах не дивиною були бійки між дружинниками. За нанесення серйозних травм кривдники платили штрафи згідно з нормами «Руської правди». Улюблена розвага князів і бояр — полювання на кабанів, хутрових звірів, але найпрестижнішим уважалося полювання на тура.

Харчування давніх українців формувалося залежно від природно-кліматичних умов і зумовлених ними напрямів господарської діяльності. Оскільки основою господарства було землеробство, то головною їжею в Русі-Україні були хліб і страви із зерна — каші та киселі.

У літописних джерелах зазначено чотири основні види злаків: пшениця, ячмінь, просо та жито. У «Руській правді» названо продукти, які віддавалися вірнику (збирачу судових податків), — «хлібів 7 на тиждень». Детальні свідчення про випікання хліба знаходимо в описі монастирського життя в Києво-Печерському патерику. Відомо, що зерно мололи ручними жорнами, що стояли в печерах, де жили монахи. Щоб виготовити хліб, перемелювали борошно, заливали його окропом, додавали квас (тому хліб був кислий), місили тісто й пекли в печі.

Окрім пшеничних, житніх і ячмінних хлібів, відомі також пшоно й різноманітні крупи. З вівса та пшениці виготовляли кисіль.

Найпоширенішим питвом був хлібний квас — повсякденний і святковий безалкогольний напій, його вживали навіть у піст. Літописець, вихваляючи щедрість князя Володимира Великого, серед страв, призначених для бідних, називає квас.

Оскільки русини, окрім землеробства, займалися скотарством і полюванням, то м'ясо також було в меню наших предків. Простолюдини вживали переважно м'ясо домашніх тварин, свиняче сало. На столах бояр і князів траплялась оленина, м'ясо впольованих вепрів і турів.

В. Гормосов. Володимир Мономах на полюванні. 2006 р.

Деякі тварини вважалися «нечистими», наприклад лисиці, білки, бобри, хом'яки, зайці, і на них полювали лише заради хутра. З утвердженням християнства до цього розряду введено також і конину, яка повністю виключалася з раціону пересічної людини-християнина, але була популярною в кочовиків.

З домашньої й дикої птиці в письмових джерелах зазначаються кури, гуси, голуби, лебеді й рябчики. Споживали також яйця.

Поширеним було і вживання риби. Крім того, за строгими релігійними приписами були запроваджені часті пости. Тому ченці ніколи не їли м'яса — їм дозволялася тільки риба. Серед різних видів риби особливо цінувався осетр.

Значне місце в раціоні давніх русинів посідали молочні продукти. У «Руській правді» згадується, що пили коров'яче й овече молоко. З молока робили сир, але про масло відомостей не маємо. Можливо, тому, що в середні віки важливо було не лише виготовити харчові продукти, а й зберегти їх, а масло довго не зберігається.

З овочів джерелами засвідчені лише капуста й ріпа, які довго залишалися найтипівішими для Русі городніми культурами. Відомо також про вирощування часнику, цибулі, гороху, бобів і сочевиці.

Необхідною приправою була дорога на ті часи сіль, відсутність якої вважали бідною. Постачали її із соляних районів Галицької землі (Удеч і Коломия). Крім Галицьких земель, сіль вивозили з Криму.

Як бачимо, «продуктовий кошик» давньоруської доби з позицій сьогодення вражає своїм невеликим асортиментом. Проте, урахувавши тогочасний рівень розвитку матеріальної культури, можемо

сказати, що харчування сільського населення Київської держави незначною мірою відрізнялося від переліку продуктів, які вживала князівсько-боярська верхівка, котра могла собі дозволити деякі привозні іноземні продукти.

◆ 5. Сільське господарство, ремесла та торгівля

Основою давньоруської економіки було сільське господарство.

Якщо у VIII–X ст. основним знаряддям обробітку землі було рало, то з X ст. на зміну йому прийшов плуг. Плуг із залізним наральником уже не тільки розпушував, а й перевертав пласт ґрунту, що значно збільшувало врожайність. Селяни розпочали розорювати чорноземи.

Завдяки змінам у способі обробітку землі на межі X–XI ст. землеробство досягло високого розвитку. Винайдення плужної техніки сприяло запровадженню врожайних зернових культур, для яких була потрібна глибока оранка. Усе це привело до початку товарного виробництва борошна й хлібопродуктів у Русі-Україні в XI ст. Найпоширенішими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, бобові, а також льон і коноплі.

Почався поступовий перехід від *перелогової* до *двопільної парової*, а згодом до *трипільної системи*. Землю ділили на три частини, три поля: на одній сіяли ярові культури, на другій – озимі, а третя – відпочивала (лежала під паром), завдяки чому відновлювалася родючість ґрунтів. Щороку ділянки змінювали. Завдяки цим нововведенням підвищилась урожайність.

І. Пчелко. Слов'янське поселення. 1962 р.

На чорноземах збір зернових становив до 10 ц/га. За підрахунками вчених, тепер селянин отримував урожай, що вдвічі перевищував потреби в зерні його родини. Так з'явився надлишок продуктів. У результаті — пожвавилася торгівля та швидкими темпами почали розвиватися *ремісниче виробництво* й міста.

Важливою галуззю ремісництва була *металургія*. Залізо добували з болотяної та озерної руди, що не потребувала складних технологій для обробки. Ковалі виготовляли знаряддя праці — лопати, серпи, коси, цвяхи; побутові предмети — ножиці, ножі, відомі «руські замки» з ключами складної форми; зброю та амуніцію — мечі, кольчуги, щити, шоломи, бойові сокири. Усе це цінувалося не тільки в Київській державі, а й далеко за її межами.

У Русі-Україні найпоширенішим був *дерев'яний і глиняний посуд*. Тому серед ремісників найбільше було гончарів. З IX ст. глиняний посуд виготовляли на гончарному крузі. На своїх виробах гончарі ставили клеймо — ромби, зірки. Інколи археологам трапляється посуд із написами. Дерев'яний посуд селяни виготовляли власноруч.

Високою майстерністю славилися *ювеліри*. Виготовлені київськими майстрами золоті прикраси були відомі в усій середньовічній Європі. Руські майстри володіли багатьма складними техніками виготовлення прикрас. Як, наприклад, скань — вироби з крученого срібного або золотого дроту, зернь — маленькі золоті чи срібні зерна накладалися на малюнок і припаювалися; перегородчаста емаль — склоподібною масою різних кольорів покривали підготовлені ділянки, створюючи гарні прикраси, що збереглися до наших днів, хоча власне техніка втрачена назавжди.

У Київській державі були поширені ремесла, пов'язані з обробленням шкіри, дерева, каміння, кістки. Найпоширенішими були так звані домашні ремесла — прядіння та ткацтво. Ними займалися у кожній селянській родині. Адже одяг простих людей був із домотканих матеріалів. Усього,

Кольчуга. X–XI ст.

Зброя давньоруського воїна. X–XI ст.

«Руський замок» і ключ до нього. X–XI ст.

за підрахунками вчених, у Русі-Україні було понад 60 ремісничих професій.

Широкий вибір сільськогосподарської продукції та вишукані ремісничі вироби приваблювали іноземних купців. Географічне положення Києва, розташованого на перехресті сухопутних і водних шляхів, сприяло тому, що за часів князювання Володимира та Ярослава місто перетворилося на найбільший центр міжнародної торгівлі в Східній Європі.

На березі річки Почайни (протоки Дніпра) була велика пристань, куди прибували купці з усієї Київської держави, а також Європи й Азії. На київських ринках свої вироби продавали греки, болгари, вірмени, євреї.

Через територію Русі-України проходило три міжнародні торговельні шляхи: грецький, «із варяг у греки» — з Північної Європи до Візантії, «залозний» — з Європи через Кавказ до арабського Сходу та «соляний» — з Криму до Києва.

Особливо тісні торговельні відносини підтримувалися з найбагатшою тоді країною — Візантійською імперією. В обмін на свої товари русини отримували звідти предмети розкоші, дорогі тканини, олію, вино, фрукти, вишукану зброю, прянощі, книжки, предмети церковного вжитку.

Із зростанням обсягів торгівлі й накопиченням багатств у представників суспільної верхівки зростає роль *грошей*. Гроші є загальним мірилом вартості товарів, засобом нагромадження багатств, а також засобом платежу.

Упродовж X–XI ст. в Київській державі переважали арабські дирхеми, відкарбовані на монетних дворах Арабського халіфату. Траплялися також срібні візантійські та західноєвропейські монети.

Власне руською грошовою одиницею була *гривна* (злиток срібла масою майже 200 г). Гривни були кількох видів: київські, чернігівські, новгородські — і різнилися формою та

Печатки
Ярослава Мудрого

а)

б)

Давньоруські гроші:
а) київські гривни;
б) монета Володимира

масою. Гривна срібла була значною сумою. За неї можна було придбати одного вола або десять телят. Саме назву давньоукраїнської грошової одиниці (гривна) узято за основу назви грошей у сучасній Україні (гривня).

У часи розквіту Русі великі київські князі — Володимир, Ярослав, Святополк — розпочали власне карбування монет.

За часів Володимира та Ярослава Мудрого продовжували розвиватися міста. У літописних повідомленнях про події середини — другої половини XI ст. згадуються вже понад 50 нових міст. Розростаються й старі гради, перетворюючись на середньовічні міста.

Монархія, віче, верстви, князь, бояри, імперія, «Руська правда», помістя, вотчина, смерди, закупи, рядовичі, ізгої, гроші, гривна.

Завдання та запитання

1. Назвіть провідну галузь економіки Київської держави.
2. Яку частину податків віддавали церкві?
3. Назвіть нове знаряддя обробітку землі, що з'явилося в X ст.
4. Які основні владні функції зосередив у своїх руках великий князь?

5. Покажіть на карті (с. 56) або в історичному атласі три торговельні шляхи, що проходили територією Русі-України.
6. Доведіть, що суспільство Русі-України було феодальним.

- 7*. Чому давньоруські закони так суворо карали злочини проти живої природи?
8. Які товари вивозили з Русі-України, а які ввозили для власних потреб?
9. Об'єднайтеся в малі групи й складіть розповіді про представників різних верств населення Русі-України (зверніть увагу на режим дня, одяг, дозвілля тощо).

10. Уважно прочитавши текст параграфа, заповніть у зошиті таблицю «Соціальна структура населення Русі-України».
11. Уважно прочитайте фрагменти двох документів. Порівняйте їх і дайте відповіді на запитання:
 - Які спільні порядки висвітлено в обох документах?
 - Чиї інтереси захищали ці закони?
 - Які фрагменти свідчать про наявність пережитків родового ладу?

«Руська правда»	«Салічна правда»
...Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 40 гривен...	...Якщо хто позбавить життя вільного франка... , присуджується 200 солідів.

«Руська правда»	«Салічна правда»
<p>...Якщо вбитим буде горожанин, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривен сплатити за нього.</p>	<p>...Якщо хто позбавить життя людину, яка перебуває на королівській службі... , присуджується до сплати 600 солідів.</p>
<p>...А за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривен; а за рядового — 5 гривен.</p>	<p>...Якщо хто позбавить життя римлянина — королівського співтрапезника ... присуджується до сплати 300 солідів...</p>
<p>...А за ремісника й за ремісницю, то 12 гривен, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.</p>	<p>...Якщо хто позбавить життя римлянина, не королівського співтрапезника, нехай платить 100 солідів.</p>
<p>...Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривни продажі.</p>	<p>...Якщо хто вкраде бика або корову з телям, присуджується до сплати 35 солідів.</p>
<p>...Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім упізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати й одержати за кривду 3 гривни.</p>	<p>...Якщо хто вкраде раба, коня або запряжену тварину, присуджується до сплати 30 солідів.</p>

12. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володи-мира?

- «...Заложив він церкву святої Софії, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Після цього монастир святого Георгія та святої Ірини...»
- «... Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина, ... якщо не буде кому мститись, то слід призначити за вбивство 40 гривен...»

- А** так, обидві події стосуються
Б тільки перша подія стосується
В тільки друга подія стосується
Г жодна з подій не стосується

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Християнська релігія і церква в житті давньоукраїнського суспільства

1. Яку релігію сповідували наші предки в дохристиянський період?
2. Прочитайте з історичного джерела слова Константинопольського патріарха Фотія й виберіть правильну відповідь на запитання.

«...Тепер вони проміняли безбожну віру, у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши в число підданих нам друзів, і в них загорілася така спрага віри та ревність, що вони прийняли пастиря і з великою старанністю справляють християнські обряди...»

• *Про яку подію йдеться?*

- А** хрещення княгині Ольги в Константинополі в 946 р.
- Б** хрещення Аскольда в Константинополі приблизно 860 р.
- В** хрещення князя Володимира та його дружинників у 988 р. в захопленому київською дружиною Корсуні (Херсонесі)
- Г** установаження незалежності руської православної церкви в 1051 р. на соборі єпископів у Києві

3. Робота в групах.

I група. Виберіть із тексту розділів I і II інформацію про релігійні події; позначте відповідні дати на стрічці часу;

II група. Занотуйте відомості про релігійних діячів тих часів, згаданих у I та II розділах.

4. Прочитайте інформаційні повідомлення про монахів і видатних давньоруських церковних діячів Антонія та Феодосія. Випишіть незнайомі для вас слова й дізнайтеся про їх значення.

Давньоруські ченці. Вплив чернецтва на життя давньоруського суспільства був насамперед релігійно-культурним. Один із дослідників давньоруського чернецтва, описуючи яскравих його представників цього періоду, виокремлював три моменти в діяльності митрополита Іларіона: глибоку віру, дар слова та яскраво виражену національну свідомість. Цими ознаками можна охарактеризувати чернецтво часів Русі-України.

Ченці, або монахи (з грецьк. *самітники*), здійснили великий вплив на середньовічне суспільство. Серед них було немало освічених представників аристократичних родин. Неодружені й бездітні, не маючи особистого майна, позбавлені світської гонитви за багатством і чинами, в однаковому простому одязі, ченці займали проміжне становище між панами та слугами. Своєю щоденною фізичною працею, яка вважалася не гідною пана-аристократа, дисципліною та організованістю чернечі общини давали приклад життя суспільству.

Антоній Печерський.
Фрагмент Свенської
ікони Божої Матері

Монахи виконували різний послух (обов'язки) залежно від своїх знань і вмінь. Серед них були перекладачі й переписувачі книг у монастирських приміщеннях-скрипторіях, укладачі літописів, іконописці й лікарі.

Окремі з них здійснювали небезпечні подорожі-паломництва до святих місць: у Палестину й до Риму. Звідти вони приносили не лише святі реліквії, а й насіння та плоди, що не росли на батьківщині. З монастирських садів і городів у нас поширилися волоський горіх, виноград, грецьке жито (гречка).

Антоній Печерський (бл. 982–1073). За Києво-Печерським патериком, преподобний Антоній (у миру Антип) народився в Любечі біля Чернігова. Прагнувши душевного спокою, юнак викопав печеру, де молився на самоті. Невдовзі Антип вирушив на гору Афон, що уславилась як осередок православного чернечого життя. Там він прийняв чернечий постриг і обрав собі ім'я Антоній. У 1013 р. повернувся до Києва й оселився в окремій печері в селі Берестовому під Києвом. Носив грубий одяг, харчувався тільки рослинною їжею. Про ченця-аскета пішла слава Києвом і всією Руською землею.

Прагнувши самотності, Антоній перебрався на іншу гору й викопав собі нову печеру. Згодом поруч оселилися нові відлюдники, їхня кількість зростала. На прохання Антонія великий князь Ізяслав Ярославич віддав монастирю гору над печерами. З благословення Антонія тут було споруджено дерев'яну церкву, а довкола обведено частоколом. Монастир став жити за єдиними правилами й статутом, перейнятими з афонських обителів. Так було засновано Києво-Печерський монастир.

Антоній брав активну участь у політичному житті Київської держави й свого часу підтримував князя Святослава Ярославича в його боротьбі з князем Ізяславом Ярославичем за великокнязівський престол. Під час повстання киян, обурених правлінням Ізяслава, Антоній перебрався до Чернігова. На Болдиній горі він розпочав будівництво ще одного печерного монастиря. У Чернігові жив недовго: після повернення на київський престол Ізяслава Ярославича Антоній також прибув до Києва. Останні роки провів у створеному ним Печерському монастирі, де 1073 р. розпочав будівництво собору Успіння Пресвятої Богородиці.

Феодосій Печерський (бл. 1009?–1074).

Найдокладніше нам відомо про діяльність Феодосія. Його молодший сучасник — монах Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець — написав «Житіє Феодосія Печерського». Цей твір є важливим історичним джерелом. У ньому наведено не лише стислий огляд подій, як у літописах, а й опис життя й тогочасного побуту ченців.

Феодосій Печерський.
Ікона. XVIII ст.

Феодосій народився в м. Василеві (теперішній Васильків під Києвом) 1009 р., згідно з «Житієм...», яке вміщено в Києво-Печерському патерику 1661 р. З початку XX ст. вважається, що Феодосій народився близько 1036 р. Досі не існує єдиної думки щодо дати народження святого, як і щодо деяких інших подій на початковому етапі його життя. Ім'я, дане Феодосію після народження, невідоме, але знаємо, що його батько був у Василеві дружинником князя. Мати — сувора, горда й розумна жінка. Згодом, у Курську, Феодосія віддали «одному з учителів навчатися Божественних книг...». Підліток був здібним учнем, швидко вивчив Святе Письмо. Також опановував грамоту й арифметику, щоденно відвідуючи храм, навчився церковного співу та вивчив Псалтир.

Згодом Феодосій із купцями попрямував до Києва, де постригся в монахи й із завзяттям віддався чернечому служінню.

Ставши настоятелем (главою) монастиря, Феодосій запровадив там строгий статут, за яким монастир перетворився на «гуртожитну громаду» і став взірцем для інших монастирів. Настоятель улаштував біля монастиря притулок для калік і давав на них десятину монастирських прибутків від пожертвувань.

Феодосій утручався у світські справи — він клопотався перед князями й судьями за невинних, намагався помирити синів Ярослава Мудрого в часи їхньої ворожнечі.

Антонія та Феодосія Печерських — перших давньоукраїнських ченців — православна церква визнала святими.

5. Об'єднайтесь у групи, застосовуючи метод «мозкової атаки». Проаналізуйте результати всіх виконаних завдань і сформулюйте висновок про роль християнства та церковних осередків у розвитку освіти, культури, моралі давньоруського суспільства. Запишіть цей висновок.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ II

«КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) наприкінці X — у першій половині XI ст.»

Київська держава, об'єднавши у своїх кордонах усі східнослов'янські племінні княжіння, досягла найвищої могутності наприкінці X — у першій половині XI ст. за часів Володимира Святославича та його сина Ярослава Мудрого. За їхнього правління остаточно склалася політична система давньоукраїнської держави. Русь-Україна була монархією, де князь зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. Зміцнення центральної влади Володимиром Великим і прийняття християнства сприяло тому, що Київська держава на початку XI ст. перетворилася на одну з найбільших і наймогутніших держав тогочасного світу.

Київські князі стали врівень з іншими християнськими володарями Європи. Нова релігія поступово витісняла язичницькі вірування наших предків, змінювала їхній світогляд і повсякденне життя. Християнська церква із суворим підпорядкуванням нижчих чинів вищим стала зразком державного будівництва.

Християнство принесло на Русь-Україну кириличну систему письма, якою ми користуємося донині, освіту, книги, іконопис, церковний спів і архітектуру.

За часів Ярослава Мудрого Київська держава продовжила свій економічний і політичний розвиток. Найбільшими досягненнями було відновлення території держави після кількарічної міжусобної війни з братами й піднесення міжнародного авторитету Київської держави. Подібно до інших тодішніх володарів Європи, Ярослав Мудрий закріплював зовнішньополітичні союзи династичними шлюбами своїх синів і дочок. Він також розширив межі своєї держави на північному заході й успішно боровся з кочовиками на південному сході. Розгром печенігів під стінами Києва в 1036 р. на три десятиліття убезпечив Русь-Україну від загрози вторгнень кочовиків.

Ярослав Мудрий розбудував столицю: звів неприступні вали та величні споруди — Софію Київську, церкви св. Георгія та св. Ірини. При Софійському соборі були організовані скрипторій і книгозбірня. З часів правління Ярослава Мудрого бере свій початок знаменитий Києво-Печерський монастир.

Князя Ярослава прозвали Мудрим ще й тому, що він зібрав навколо себе мудрих порадників. Серед них — учений-чернець, філософ і письменник Іларіон, перший київський митрополит-русин.

Уплив християнського вчення відчутний і в першому писаному збірнику законів Київської держави — «Руській правді». Створення писаного зводу законів, обов'язкового для населення всієї держави, дало змогу піднятися Русі-Україні ще на один щабель вище у своєму політичному та культурному розвитку.

Удосконалення знарядь праці та поширення плужного обробітку землі спричинили підвищення врожаїв, що дало поштовх для розвитку вже існуючих і зародження нових галузей ремісництва. За часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого Київ перетворився на центр східноєвропейської торгівлі, де перехрещувалися найважливіші торговельні шляхи. Це приносило прибутки князям, відкривало ринки збуту продуктів місцевого землеробства й ремесла. З'являються й розквітають уже існуючі міста, до них переселяються іноземні ремісники та купці. Давньоруські майстри, узявши за приклад візантійські зразки та швидко освоївши їх, створили власний неповторний слов'яно-візантійський стиль, що найяскравіше проявився в архітектурі, живописі, церковному співі тощо.

З утвердженням християнства, зміцненням церковної організації закладаються монастирі. Вони стають центрами розвитку освіти й культури. Чернецтво не лише проповідує основи християнського віровчення, а й своїм прикладом привносить зразки нової моралі в тогочасний жорстокий світ.

ПЕРІОД РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (РУСІ-УКРАЇНИ) (980–1054)

Володимир Великий (980–1015)	Запровадив християнство як державну релігію
	Реформував управління землями Русі-України
	Завершив формування території Київської держави
	Зміцнив південні кордони Київської держави
Ярослав Мудрий (1019–1054)	Сприяв розвитку освіти й науки
	Зміцнив центральну владу Києва
	Припинив набіги печенігів на Русь-Україну
	Запровадив нові форми міжнародних відносин
	Прийняв перший писаний кодекс законів «Руська правда»

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ РУСИ-УКРАЇНИ

Письмо	поширення глаголичного й кириличного письма
Усна народна творчість	перекази, легенди, билини, обрядові пісні, казки, заклинання
Архітектура	дерев'яна, кам'яна (Десятинна церква, Софійський собор)
Образотворче мистецтво	фрески, мозаїка, іконопис, книжкова мініатюра
Музика	народні пісні, церковні співи

СУСПІЛЬНА ДРАБИНА РУСИ-УКРАЇНИ

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

Сільське господарство	землеробство
	скотарство
	полювання, бортництво, рибальство
Торгівля	внутрішня
	зовнішня
Ремісництво	металургія, ковальство
	ювелірне ремесло
	гончарство
	оброблення шкіри, каменю, деревини
	домашні ремесла

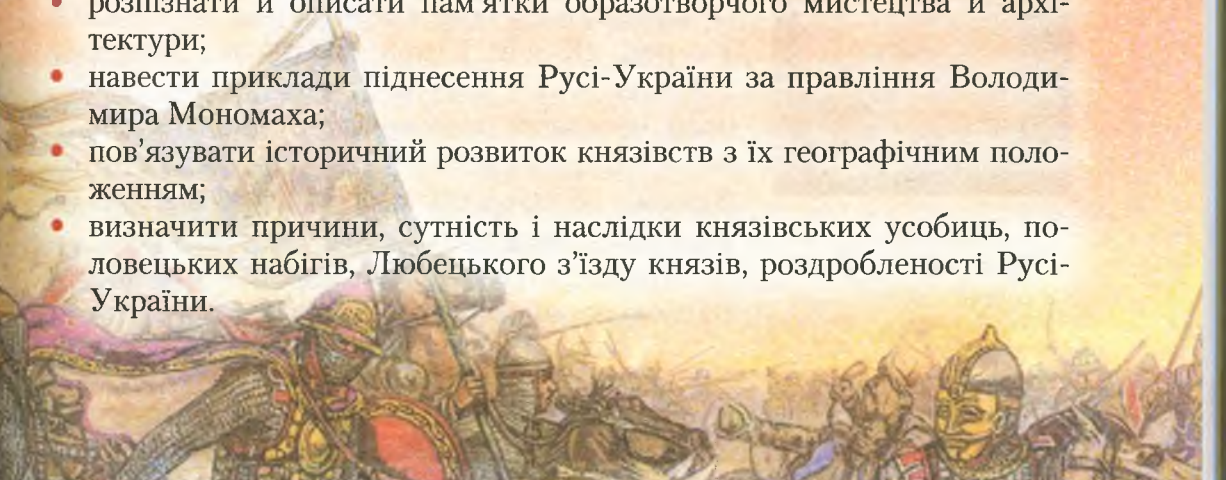

РОЗДІЛ III
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА
(РУСЬ-УКРАЇНА)
У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XI –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XIII ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся, як велика централізована держава Русь-Україна поділилася на удільні князівства, про спроби її об'єднати за правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава, про розвиток окремих князівств у період феодалної роздробленості.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати роки правління князів цієї доби, дату Любецького з'їзду князів, князівства часів роздробленості Русі-України;
- показати на карті території князівств часів роздробленості Русі-України та території розселення половців;
- розпізнати й описати пам'ятки образотворчого мистецтва й архітектури;
- навести приклади піднесення Русі-України за правління Володимира Мономаха;
- пов'язувати історичний розвиток князівств з їх географічним положенням;
- визначити причини, сутність і наслідки князівських усобиць, половецьких набігів, Любецького з'їзду князів, роздробленості Русі-України.

§ 11. КИЇВЬСКА ДЕРЖАВА ЗА ЯРОСЛАВИЧІВ

1. Пригадайте з всесвітньої історії, що таке феодальна роздробленість.
2. Що таке *тріумвірат*? Пригадайте з історії стародавнього світу, якою державою і в який період керував *тріумвірат*.

1. Становище в державі за часів правління Ярославичів. Половці

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років. Його поховали в Софійському соборі в мармуровому саркофазі. Про цю подію є напис XI ст. на стіні храму. Останки славетного князя збереглися до наших днів.

Пам'ятаючи про те, скільки крові пролилося під час братовбивчої війни за київський престол після смерті батька, Володимира Святославича, Ярослав Мудрий подбав, щоб між його синами такого не сталося. Він заповів такий принцип успадкування влади, за яким на київський престол сідає старший серед братів. Коли той помирає, його місце посідає наступний по старшинству брат. Таким чином, кожен із синів по черзі мав побувати на київському столі. Очікуючи свого часу, молодші брати правили окремими землями Київської держави, визнаючи зверхність свого старшого брата. У Ярослава Мудрого було п'ять синів, і кожного з них він наділив окремим князівством. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав, Ігор — Волинь, а В'ячеслав — Смоленщину. Онукові Ростиславу було віддано Галицьку землю.

Троє старших братів утворили між собою політичний союз — *тріумвірат* — і разом управляли державою. Спільно ходили у військові походи проти кочовиків: торків і половців. Але головною їхньою метою було збільшення власних володінь, часто за рахунок своїх братів.

Саркофаг
Ярослава Мудрого
в соборі святої Софії.
м. Київ

Так, у 1057 р., після смерті В'ячеслава, старші брати перевели Ігоря з Волині до Смоленська, а Волинь захопив Ізяслав. Коли Ігор помер, троє братів поділили між собою Смоленські землі. У 1067 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод захопили Полоцьке князівство, а його князя кинули до київської в'язниці. Пізніше Святослав захопив Новгород, а Всеволод — Смоленськ. Такі дії трьох братів обурили молодших представників династії Рюриків, і наприкінці XI ст. розпочинається жорстока боротьба за київський престол та удільні князівства. Настає період дроблення єдиної держави.

Князівські усобиці посилювались у зв'язку з появою нових зовнішніх ворогів — половців.

У другій половині XI ст. половецькі племена перейшли з північно-західних казахських просторів у південноукраїнські степи й витіснили печенігів. Основними заняттями половців було кочове скотарство й торгівля. Уперше ці кочовики згадуються в руських літописах близько 1054 р. З 1055 р. вони постійно нападали на Київську державу, спустошуючи Київську, Переяславську та Чернігівську землі.

На початку вересня 1068 р. половці напали на Переяславську землю. Переяславський князь Всеволод звернувся за допомогою до своїх братів — Ізяслава, князя київського, і Святослава, князя чернігівського. Ізяслав зібрав у Києві ополчення з місцевого населення. Кожен із братів привів свою дружину. Битва з половцями відбулася на річці Альті й завершилася поразкою трьох братів Ярославичів. З рештками дружин князі повтікали у свої землі.

Залишки київського ополчення також повернулися до Києва. Вони почали вимагати від князя Ізяслава, щоб той організував новий похід на половців за їхньою участю. Натомість Ізяслав вичікував. Ополченці збрали народне віче на Подолі й почали вимагати від Ізяслава коней і зброю. Київський князь відмовив їм, боячись озброювати збуджений народ. Це стало приводом до повстання в Києві. 15 вересня 1068 р. повсталі кияни звільнили Всеслава Полоцького з в'язниці й посадили його княжити в Києві. Потім пішли в княжий двір, пограбували його та забрали багато золота й срібла. Ізяслав із невеликою частиною бояр утік до Польщі.

Навесні 1069 р. Ізяслав разом із братом своєї дружини, польським королем Болеславом II Сміливим, рушив на Київ. Кияни знову організували ополчення й спільно з дружиною та князем Всеславом пішли назустріч ворогам до м. Білгорода. Але Всеслав виявився боягузом. Він уночі залишив дружину, київське ополчення й утік у Полоцьк. Ополченці залишилися без керівника. Це змусило їх повернутися до Києва. Ізяслав послав до Києва свого сина Мстислава, який жорстоко розправився з повстанцями. І в травні 1069 р. Ізяслав уже знову княжив у Києві.

Було відновлено правління трьох Ярославичів. У 1072 р. відбулася нарада-з'їзд князів у Вишгороді. Князі внесли зміни й доповнення до кодексу законів «Руська правда». Вони видали новий звід законів під назвою **«Правда Ярославичів»**. Зміни насамперед стосувалися власності на землю. Якщо в «Руській правді» власність на землю була колективною, то в «Правді Ярославичів» упроваджується індивідуальна власність на землю, поки що виключно князівська. У новому кодексі було закладено принципи управління державою трьома братами, оскільки держава була спільною власністю нащадків Ярослава. Ярославичі

вважали міста із землями, що заповів їм батько, своєю вотчиною (отчиною). Звідси походить сучасне, усім знайоме слово «Вітчизна».

Отже, *установлення феодальних вотчинних відносин впливало на політичне життя держави та вело до політичної роздробленості.*

Після двадцяти років спільного управління державою між трьома братами стався розкол. Навесні 1073 р. Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Святослав сів княжити в Києві, а Всеволод — у Чернігові. Святослав правив три роки. У грудні 1076 р. він помер.

Після смерті Святослава знову розгорілася кривава боротьба за київський престол. Ізяслав повернувся й разом із Всеволодом боровся проти Олега Святославича. У битві під Черніговом 1078 р. Ізяслав і Всеволод перемогли, але для Ізяслава ця битва закінчилася трагічно — він загинув. Всеволод став київським князем, а свого старшого сина, Володимира Мономаха, посадив у Чернігові.

У 1093 р., після смерті Всеволода, Володимир Мономах, маючи можливість зайняти київський престол, усе ж вирішив керуватися принципом старшинства, як і заповідав його дід, Ярослав Мудрий. Володимир Мономах віддав київський престол синові старшого Ярославича — Святополкові Ізяславичу. Самому Володимирові Мономаху не вдалося закріпитися й у Чернігові. Ці землі, погрожуючи новою братовбивчою війною, вимагав Олег Святославич. Віддавши Чернігів, Володимир Мономах перебрався в Переяслав, де князував двадцять років, дбаючи про розвиток цього князівства й захищаючи його від половців.

◆ 2. Любецький з'їзд князів

Восени 1097 р. у *м. Любечі* на Дніпрі зібрався з'їзд князів Русі-України. На ньому були присутні шість найвпливовіших князів. З'їздом керували Святополк Ізяславич і Володимир Мономах. Було вирішено припинити міжусобні війни та проголошено, що кожний князь повинен володіти тими землями, які отримав у спадок від батька, і не має права претендувати на чужі території, тобто було сформульовано *принцип отчинної власності.*

Отже, Київська держава була поділена на удільні князівства, які закріплювалися за певними гілками династії Рюриковичів.

На з'їзді князі проголосили об'єднання сил проти половецької загрози й вирішили організувати спільний похід проти половців.

Проте з'їзд не зміг припинити князівські усобиці. Того ж року волинський князь Давид Ігорович полонив і осліпив теребовлянського

П. Андрусів. З'їзд князів. Друга половина ХХ ст.

князя Василька Ростиславича, вимагаючи від нього батьківську вотчину. Унаслідок загального обурення населення Давид був покараний. Його вигнали з Волині.

Після Любецького з'їзду відбулися ще кілька князівських з'їздів, але повністю своєї мети вони так і не досягли. У Київській державі міжусобні війни затихли, але не припинилися.

Як бачимо, в умовах розпаду єдиної держави, занепаду сили й авторитету великого князя київського на Русі-Україні з'являється нова форма державного управління — князівські з'їзди. На зміну монархії приходить колективний *сюзеренітет* — влада кількох наймогутніших правителів із династії Рюриковичів.

ДОКУМЕНТИ СВДІЧАТЬ

Літопис Руський про з'їзд князів

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині.

З'їзд руських князів під Києвом.
Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теревовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе».

1. Проілюструйте принцип отчинної власності словами з літопису.
2. Чим були закріплені постанови з'їзду?

Князі Ярославичі — Ізяслав, Святослав, Всеволод, тріумвірат, половці, «Правда Ярославичів», вотчина, Любецький з'їзд князів.

Завдання та запитання

1. Назвіть одним словом: *Ізяслав, Святослав, Всеволод*.
2. Хто володів Києвом після з'їзду в Любечі?
3. На якій річці відбулася битва з половцями в 1068 р.?

4. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«...Ось доручаю заступити мене на столі моему в Києві старшому сину моему і братові вашому Ізяславу, слухайтесь його так само, як слухались мене, хай він замінить вам мене...»

Якого князя це заповіт? Чи виконали діти батьківський наказ?

- А Володимира Мономаха, так
 - Б Володимира Мономаха, ні
 - В Ярослава Мудрого, так
 - Г Ярослава Мудрого, ні
5. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«... Прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч, Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту (річку)...»

 - Про дітей якого князя йдеться?
 - А Володимира Великого
 - Б Ярослава Мудрого
 - В Володимира Мономаха
 - Г Мстислава Володимировича

6. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«... Прибули князі в город, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному: „Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю”».

- Про яку подію йдеться?

А з'їзд князів у Чернігові, 1068 р.

Б з'їзд князів у Вишгороді, 1072 р.

В з'їзд князів у Любечі, 1097 р.

Г з'їзд князів у Києві, 1113 р.

7. Назвіть місто, де відбулося повстання 1068 р. Охарактеризуйте це повстання за планом: а) причини повстання; б) перебіг подій; в) наслідки.
8. Відтворіть у зошиті схему. Доповніть її. Складіть за нею розповідь «Боротьба Ярославичів за київський престол».

9. Порівняйте принцип престолонаслідування, який заповів Ярослав Мудрий, і вотчинний принцип його внуків.
10. Проаналізуйте, чи виконав Любецький з'їзд основне своє завдання.

11. Відновіть текст, використовуючи текст параграфа та довідку.

Восени ... в м. Любечі на Дніпрі зібрався ... князів Київської держави. На ньому були присутні ... князів, які вирішили ... і проголосили, що кожний князь повинен володіти ..., які успадкував від батька. З'їздом керували ... і На з'їзді було проголошено ... половецької загрози й вирішили організувати ... проти

Довідка: 1097, з'їзд, 6, припинити міжусобні війни, землями, Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, об'єднання сил проти, спільний похід, половців.

- 12*. Порівняйте репродукцію історичної картини П. Андрусіва «З'їзд князів» (с. 107) з літописним описом з'їзду князів. Наскільки достовірно художник відобразив цю подію?

САМОСТІЙНИЙ РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬ-КНЯЖІНЬ РУСИ-УКРАЇНИ в середині XII – на початку XIII ст.

Михайлівський Златоверхий собор у Києві

Дмитрій Солунський.
Мозаїка Михайлівського
Златоверхого собору.
1108 р.

§ 12. ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

- Який зв'язок, на вашу думку, між поняттями «Любецький з'їзд князів» і «половці»?

1. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха, його внутрішня і зовнішня політика

Коли в 1113 р. київський князь Святополк, який відзначався своєю жорстокістю та потуранням купцям і лихварям, помер, у Києві спалахнуло повстання. Городяни були незадоволені прислужником Святополка, міським тисяцьким Путятю. Повстанці розгромили його хорони, розграбували садиби лихварів. Бояри й купці, перелякані подіями в Києві, зібрали спеціальне віче із заможних городян, яке постановило покликати на престол до Києва шанованого людьми Володимира Всеволодовича (Мономаха).

Князь **Володимир Мономах** прибув до Києва зі своїм військом і придушив повстання. Сидів на київському престолі з **1113 до 1125 р.** Він був сином Всеволода Ярославича й дочки візантійського імператора Константина Мономаха. Родове ім'я своєї матері, візантійської царівни, Володимир приєднав до свого імені.

Переяславське князівство, де протягом 20 років правив Мономах, постійно зазнавало половецьких набігів. Тому князь Володимир дуже добре знав, як важко боронитися від ворогів самотужки. Він доклав чимало зусиль для припинення князівських усобиць і згуртування сил для опору кочовикам. З цією метою тричі скликав князів на з'їзди, де вони присягали на Євангелії й цілували хрест, що житимуть у злагоді між собою. Князь дотримувався постанови Любецького з'їзду й вимагав цього від своїх підлеглих. Найменші спроби внести розбрат, вийти з-під влади великого князя київського швидко й жорстоко придушувалися.

Коли Давид Ігорович, один з учасників Любецького з'їзду князів (волинський князь, онук Ярослава Мудрого), порушив клятву, пішов проти іншого учасника з'їзду — князя Василька Ростиславича — й осліпив його, Володимир домігся кари для порушника. «Не бувало ще на Руській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків такого лиха. Підіть, щоб поправити те все лихо, що натворилося. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лихо й почне заколювати брат брата, і погине наша земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її». Такі заходи князя зміцнювали державу.

Невідомий автор.
Князь Володимир
Мономах. XVII ст.

І. Їжакевич. Повстання киян. 1941 р.

Володимирові Мономаху вдалося відновити єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. У жорстокій боротьбі він зумів об'єднати три чверті території Київської держави: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську, Мінську землі та Поволжя. Лише в Галицькому князівстві самостійно правили брати Ростиславичі.

Припинення міжусобної боротьби позитивно вплинуло на економічний розвиток держави. Швидкими темпами почало розвиватися сільське господарство, ремісниче виробництво, поживалася торгівля, а це сприяло розбудові старих міст і виникненню нових.

У Києві Володимир Мономах проводив велике будівництво: побудував під Вишгородом міст через Дніпро (1115 р.) та нові храми. Наповнювалася державна скарбниця. Київ переживав нове піднесення.

Князь уніс до «Руської правди» та «Правди Ярославичів» доповнення — «Статут Володимира Всеволодовича». У ньому він пішов на поступки закупам (боржникам), обмеживши на них права бояр, заборонив лихварям брати високі відсотки за борги. Так утруднювалося перетворення вільних людей на рабів (холопів).

Володимир Мономах добре знав причини повстання в Києві й тому зменшив податки міщанам і повинності селянам, обмежив застосування рабської праці. Дбаючи про розвиток торгівлі, князь надавав пільги тим купцям, які втратили майно внаслідок пожежі чи війни.

Статут Володимира Мономаха мав вагоме значення для становища Русі-України. Нові закони сприяли економічному розвитку держави.

За часів Володимира Мономаха Київська держава зміцнила свої міжнародні позиції й авторитет. Цьому насамперед сприяли переможні походи Володимира на половців. Починаючи з 1103 р. він здійснив п'ять великих переможних походів у половецький степ. Зазнавши нищівної поразки, половці почали служити руським князям. Слава про перемоги дружинників Мономаха над кочовими племенами ще довго жила в народній пам'яті.

З Руссю-Україною, що відновила свою могутність, шукали союзу Візантія, Скандинавські країни та держави Західної Європи. Союзи держав у ті часи скріплювалися сімейними узами. Сам Володимир був одружений з англійською принцесою Гітою. Його старший син Мстислав — зі шведською принцесою Христиною. Дочка Мономаха стала дружиною угорського короля Коломана. Щоб роз'єднати половецькі сили, свого молодшого сина Юрія він одружив із дочкою половецького хана.

Володимир Мономах помер у 1125 р. у віці 72 років. Його поховали в Софійському соборі в Києві. Своїм сином він наказав жити чесно й у злагоді, щоб розвивався й міцнів їхній рідний край.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З «Повчання дітям» Володимира Мономаха

[...] Паче всього — гордості не майте в серці і в умі. А скажімо: «Смертні ми єсмо, нині — живі, а завтра — у гробі. Се все, що Ти нам, [Боже], дав еси, — не наше, а Твоє, [його] нам поручив Ти еси на небагато днів». І в землі не ховайте [нічого], — се нам великий єсть гріх.

Старих шануйте, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтеся ні на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розгледівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає й тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде — чи простий, чи знатний, чи посол — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони-бо, мимоходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорому, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учіться, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихо-му] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви [ходити]. Хай не застане вас сонце на постелі, — так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні [...]

1. Яку чесноту Володимир Мономах найчастіше згадує в цьому уривку?
2. Що в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха не втратило значення й сьогодні?

2. Правління Мстислава Великого

Після смерті Володимира Мономаха престол зайняв його старший син **Мстислав (1125–1132)**, який продовжив політику свого батька. Він піклувався про єдність Київської держави, був видатним полководцем і державним діячем, боровся з князівськими чварами й увійшов в історію під іменем *Мстислава Великого*. Йому часто доводилося виступати головним суддею в суперечках удільних князів. Непокірних він приводив до послуху силою. Мстислав зробив кілька успішних походів на половців. На західних кордонах він воював з ятвягами, на півночі — з чуддю. У внутрішньому житті держави Мстислав також не змінив батьківської політики. Він дбав про розвиток економіки — підтримував торгівлю, ремісниче виробництво. За його правління тривало велике будівництво, що свідчить передусім про добрий стан економіки. Мстислав успішно продовжував нарощувати міжнародний авторитет своєї держави. Будучи внуком останнього англосаксонського короля Гарольда, Мстислав видав заміж своїх доньок за норвезького короля, угорського короля та майбутнього імператора Візантії.

Київська держава на якийсь час знову стала єдиною централізованою монархією. Як бачимо на прикладі Володимира Мономаха й Мстислава Великого, сильні особистості, освічені й наділені державним мисленням, можуть суттєво впливати на перебіг історії.

Після смерті Мстислава в 1132 р. дроблення держави на князівства-уділи стало незворотним.

Процес утрати великим князем кийвським провідної ролі, який розпочався після Ярослава Мудрого, завершився з відходом Мстислава Великого.

Окремі князівства починають самостійно проводити не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Наймогутніші з удільних правителів беруть собі титул «великий князь», тобто сюзерен, непідвладний іншому володарю.

Період із другої третини XII ст. до середини XIII ст. історики називають добою **феодалної роздробленості**. Русь-Україна як держава залишилася існувати, але її устрій та форма правління зазнали змін. Якщо раніше верховна влада в державі належала великому князеві київському, то за доби роздробленості вона належить групі найбільш впливових князів. Таку форму

правління історики називають **колективним сюзеренітетом**. З'являється новий орган державного управління — князівські з'їзди («снєми»). На зміну *централізованій монархії* приходять **федеративна монархія**.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ — зміцнення самостійності удільних князівств.

ФЕДЕРАТИВНА МОНАРХІЯ — сукупність самостійних чи напівсамостійних князівств, земель, що проводять незалежну політику.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Про Рогволодів камінь

Мстислав Великий підняв новгородців і псков'ян проти чуді. Ходив він і на Литву, але після його смерті латиське плем'я розгромило князів, у тому числі й полоцького князя Рогволода-Бориса. Утрати руської дружини сягали дев'яти тисяч ратників. Просування русинів на північ було зупинено. Можливо, саме тоді й була створена унікальна пам'ятка писемності, яку знайшли на річці Західній Двіні, — Рогволодів камінь.

Камінь Рогволода-Бориса Всеславича на Західній Двіні

Такі величезні камені називали писаниками. Вони залишилися від льодовика. На них полоцькі князі, починаючи з Рогволода, наказували вирізати хрести та свої імена. Простий люд писав на бересті, а князі — на камені. Вони розуміли, що так їхні імена збережуться протягом століть. Камінь завжди височітиме над річкою, над цим вічним синім шляхом.

3. Роздробленість Русі-України

Феодалне дроблення Русі-України, що розпочалося після смерті Ярослава Мудрого, було закономірним явищем і мало політичні й економічні причини. Спочатку верховним землевласником був київський князь. Він роздавав землі своїм васалам як нагороду за службу тощо. Поряд із помістями (держанням землі) зростають вотчини (земельні володіння). Розвиток феодалного землеволодіння перетворив бояр та удільних князів на політичну силу, зацікавлену в процвітанні власних земель. Інтереси величезної держави з центром у Києві стають їм байдужими. Починаються міжусобні війни за землю й владу.

Причинами феодалної роздробленості були:

- перетворення земельного володіння на спадкове, вотчинне;
- економічне та військово-політичне посилення удільного боярства й удільних князівств;
- зростання старих і поява нових міст — економічних і військово-політичних центрів, наростання суперництва між ними та Києвом;
- послаблення ролі Києва як політичного й торговельного центру після перших хрестових походів;
- процес розвитку народностей у різних частинах держави;
- величезна територія Київської держави, що ускладнювала централізоване управління;
- відсутність правових норм або усталених традицій успадкування великокнязівського престолу;
- багатоетнічний склад населення Київської держави. Якщо зіставити території удільних князівств із територіями племінних об'єднань давніх слов'ян, то вимальовується закономірність виокремлення трьох слов'янських народів — українців, білорусів і росіян. Перебіг цих процесів поживався, щойно централізована влада ослабла й господарювання набуло нових ознак.

Усе це й призвело до перетворення Русі-України з централізованої монархії на федеративну. На зміну єдиновладному правителю — монарху — приходять влада кількох наймогутніших князів («колективний сюзеренітет»).

Спільними в Київській державі продовжували залишатися: правляча династія Рюриковичів; «Руська правда» як основа законодавства; християнська релігія: православна церква на чолі з Київським митрополитом.

Протягом XII ст. утворилося від десяти до п'ятнадцяти самостійних князівств. Між окремими князями точилася жорстока міжусобна боротьба, що послаблювало їхні землі, робило їх доступнішими для зовнішніх ворогів. Тобто у військовому аспекті роздробленість послабила

а)

б)

в)

г)

ґ)

Герби українських земель, що формувалися протягом тривалого часу:
а) Київ; б) Чернігів; в) Переяслав; г) Галич; ґ) Володимир-Волинський

Русь-Україну, але в економічному й культурному привела до піднесення й розквіту окремих князівств, сприяла подальшому формуванню окремих етносів.

ОСНОВНІ ФЕОДАЛЬНІ ЦЕНТРИ В МЕЖАХ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Федеративна держава

Північний схід (сучасна Росія)	Південний захід (сучасна Україна)	Північний захід (сучасна Білорусь)
<ul style="list-style-type: none"> • Владимиро-Суздальське князівство • Новгородська республіка • Псковська республіка • Тверське князівство • Рязанське князівство • Смоленське князівство 	<ul style="list-style-type: none"> • Київське князівство • Чернігово-Сіверське князівство • Переяславське князівство • Галицьке князівство • Волинське князівство 	<ul style="list-style-type: none"> • Мінське князівство • Полоцьке князівство • Турово-Пінське князівство

Князі Володимир Мономах і Мстислав Великий, феодальна роздробленість, феодальна монархія.

Завдання та запитання

1. *Історичний блицтурнір.* Установіть між товаришами певну черговість і відповідайте на запитання один за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
 - Коли помер князь Святополк?
 - Яка подія стала приводом до повстання в Києві?
 - Хто взяв участь у повстанні в 1113 р.?
 - Яке рішення ухвалили на вічі в Києві заможні городяни 1113 р.?
 - Назвіть причини повстання 1113 р.
 - Ким була мати Володимира Всеволодовича (Мономаха)?
 - Володарем якого князівства був Володимир Мономах до приходу на київський престол?

- Що здійснив Володимир Мономах, щоб припинити князівські міжусобиці?
- Які землі вдалося об'єднати Володимирові Мономаху?
- Яке будівництво здійснювалося за Володимира Мономаха в Києві?
- Скільки великих походів здійснив Мономах на половців?
- З якими країнами Мономах налагодив міжнародні зв'язки?
- Як називався додаток до «Руської правди» Володимира Мономаха?
- У якому віці помер Володимир Мономах?
- Де поховали Володимира Мономаха?
- Що заповідав своїм синам Володимир Мономах?
- Хто зайняв київський престол після смерті Володимира Мономаха?
- Назвіть роки правління Мстислава Великого.
- Як закінчилися походи Мстислава на половців?
- Яке було основне завдання у внутрішній політиці Мстислава?
- Яке було основне завдання в зовнішній політиці Мстислава?
- Як здійснювалася зовнішня політика за Мстислава?

2. Які князівства утворилися на теренах сучасної України?
3. Позначте в зошиті на стрічці часу роки правління Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха й основні події за їхнього правління.
4. Розгляньте уважно репродукцію картини І. Іжакевича «Повстання киян» (с. 112). Якою зброєю користувалися повстанці?
5. Прочитайте інформацію про Рогволодів камінь і дайте відповіді на запитання:
 - а) Чому в підписі під фотографією каменя річкі названі шляхами?
 - б) Літерами якої старослов'янської системи письма зроблений на камені напис?
 - в) Чи можете ви прочитати хоча б одне слово з цього напису? Яке саме?

6. Зробіть висновок щодо зовнішньої й внутрішньої політики Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.
7. У чому полягає суть феодальної роздробленості? Розкрийте причини цього історичного процесу.
- 8*. Порівняйте період феодальної роздробленості в Західній Європі й у Київській державі.
9. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира Мономаха?
 - «...Не покладайтеся ні на тивуна, ні на отрока... На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод... А добре поведячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви. Хай не застане вас сонце на постелі...»
 - «...Ось доручаю заступити мене на столі моему в Києві старшому сину моему й братові вашому Ізяславу, слухайтесь його так само, як слухалися мене, хай він замінить вам мене...»

- А** обидві події стосуються
- Б** тільки перша подія стосується
- В** тільки друга подія стосується
- Г** жодна з подій не стосується

- 10. Що з того, про що каже Володимир Мономах у «Повчанні дітям», ви врахуєте, створюючи власний кодекс честі?
- 11*. Що, на вашу думку, серед наслідків феодальної роздробленості було позитивним, а що — негативним? Що переважає? Відповідь обґрунтуйте.
12. Проаналізуйте текст параграфа, історичного джерела й визначте риси характеру Володимира Мономаха як людини й політичного лідера.

§ 13. ПОЛІТИЧНЕ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ у середині XII — першій половині XIII ст.

- *Покажіть на карті (с. 56) або в історичному атласі, де жили племена полян, сіверян, дулібів.*

У першій половині XII ст. на території сучасної України існувало п'ять земель-князівств — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке. Їх кордони часто збігалися з межами колишніх племінних союзів полян, сіверян, дулібів і хорватів. Проте процес дроблення тривав, і вже у XII–XIII ст. кожне з цих князівств поділялося на ще менші князівські уділи.

1. Київське князівство

Київське князівство знаходилося в Середній Наддніпрянщині. Землі лісової та лісостепової зони були найбагатшими в державі. Крім родючого чорнозему, що забезпечував розвиток землеробства, було достатньо деревини та корисних копалин, які широко використовувались у ремісництві. Річки — Дніпро, Десна, Прип'ять, Південний Буг — з'єднували Київське князівство з іншими землями держави, а також з іноземними торговими ринками. На півдні Київське князівство межувало із землями половців-кочівників. Половці часто робили набіги на Київську землю, грабували й руйнували її. Тому були побудовані оборонні системи, які мали захищати від кочівників.

На той час у князівстві існувало майже 80 міст. Серед них — Канів, Черкаси, Овруч, Житомир, Вишгород, Білгород, Чорнобиль, Мозир та ін. Великі міста, як правило, знаходились у лісостеповій зоні, а вздовж південних кордонів будували міста-фортеці.

Київ був столицею князівства й залишався найбільшим економічним і культурним центром усєї Східної Європи. Населення Києва

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА на ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (друга третина XII — перша третина XIII ст.)

Торгове судно

того часу становило майже 50 тис. осіб. Тут знаходилися двори бояр і купців, великі ремісничі майстерні. Упродовж XII — першої половини XIII ст. Київ залишався одним із центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі. На ринкових майданах міста можна було зустріти купців із різних земель Русі-України, а також Чехії, Німеччини, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Візантії та інших країн. Київські ремісники, як і раніше, славилися своєю майстерністю в обробці різних металів, вишуканістю створених ними ювелірних, гончарних і скляних виробів. Тутешні майстри першими починали застосовувати різноманітні технологічні новинки, які потім поширювалися на інші землі. Водночас Київ був міцною фортецею, за мурами якої населення ховалося від набігів ворогів.

Київ залишався також церковним і релігійним центром. Тут було багато церков і монастирів (найбільший із них — Києво-Печерський монастир, заснований основоположниками чернецтва Антонієм і Феодосієм Печерськими). У Києві знаходилася резиденція митрополита — глави православної церкви Київської держави.

Могутня влада київського князя, що поширювалася на всі руські землі, відійшла в минуле. Однак думка про те, хто володіє Києвом, той володіє всією державою, не давала спокою багатьом амбітним князям. На відміну від інших князівств, які перетворилися на спадкові вотчини удільних князів, Київ протягом XII — першої половини XIII ст. постійно перебував у центрі політичної та військової боротьби князів різних династій. Так, наприклад, ростово-суздальський князь Юрій Довгорукий тричі захоплював Київ, і щоразу влада недовго перебувала в його руках.

В. Масик, О. Масик. Києво-Печерський монастир. Панно. 1975 р.

Ікона Вишгородської
(Владимирської)
Божої Матері

Під час князювання в Києві Мстислава Ізяславича, князя київського і волинського, відбулася трагічна подія для міста. Суздальський князь Андрій Боголюбський вирішив відібрати в Мстислава київський престол. Він організував коаліцію¹ з дванадцяти князів і в 1169 р. спільними силами напав на Київ. Два місяці жителі й воїни обороняли обложений ворогом Київ, але сили були нерівні. Андрій Боголюбський увійшов у стольний град, пограбував і спустошив його. До того ж захопив і спалив дощенту Вишгород, знищив церкви й вивіз у Суздаль, а згодом у Владимир святиню — ікону Божої Матері, яку, за легендою, написав святий апостол Лука.

Протягом XII — першої половини XIII ст. здійснювалися кілька спроб об'єднати Русь-Україну навколо Києва, однак жодна з них не завершилась успішно.

2. Переяславське князівство

Переяславське князівство було невеликим і складалось із земель, розташованих на лівому березі Дніпра. Місто Переяслав було засноване ще Володимиром Святославичем. За переказами, у 992 р. на річці Трубіж зішлися руські воїни та печеніги. Печенізький богатир викликав на поєдинок русина. Усі боялися кремезного печеніга, але серед руського війська був киянин Кожум'яка, який прославився тим, що міг рукою зупинити розлюченого бика. Він і виступив проти печеніга. Коли богатирі зішлися, Кожум'яка задушив ворога й виграв поєдинок. Кочівники побоялися вступати в бій із військом, у якого є такі богатирі, і втекли з поля бою. На цьому місці й був заснований Переяслав. Місто мало захищати Русь-Україну від південних кочівників.

Переяславські землі здавна перебували в політичній залежності від Києва. Князівство на півдні межувало з половецькими степами. Жодна з давньоруських земель не зазнавала стільки нападів і спустошень, як Переяславська. Місцеві жителі постійно мусили боронитися від частих нападів кочівників. Із цією метою вздовж кордонів було збудовано земляні вали й укріплені фортеці. Князі Переяславського князівства брали активну участь у походах проти половців. Серед них вирізнялися нащадки Володимира Мономаха — син Ярополк і внук Володимир Глібович.

¹ Коаліція — об'єднання, союз для досягнення спільної мети.

Переяслав був містом, де, як правило, сиділи князі, які були претендентами на київський престол. Тому вони тут дуже часто змінювались, а Переяславська земля ставала ареною міжкнязівських чвар.

Саме місто Переяслав було одним із найбільших південноруських міст, яке мало величезне оборонне значення для всієї держави. Крім того, Переяслав був великим економічним центром із високорозвинутими ремеслами й торгівлею.

На території Переяславського князівства розташовувалися 25 міст. Найбільше їх було на річці Сулі, яка слугувала південно-східним кордоном Русі-України. Усі вони, як правило, мали оборонне значення й були фортецями. Водночас такі міста, як Лубни, Воїнь, були великими торгово-ремісничими центрами. Крім ремісників, торговців і селян, у містах мешкало багато воїнів.

З іменем переяславського князя Володимира Глібовича пов'язана перша літописна згадка назви «Україна». Розповідаючи про смерть доблесного князя в 1187 р., літописець каже, що плакали по ньому не лише переяславці: «...за ним же Україна багато потужила».

Житлово-господарчий комплекс XI ст.
Реконструкція

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Воїнь — давньоруське місто, городище його знаходиться біля с. Воїнські Греблі, що затоплене нині водами Кременчуцького водосховища. Ця найважливіша фортеця-порт, закладена ще Володимиром у гирлі річки Сули, займала майже 30 га. Воїнь був одним із ключових городищ на дніпровському відрізку шляху «із варяг у греки». Усередині оточеного потужними дерев'яно-земляними стінами його дитинця була розташована гавань, куди заходили купецькі та військові судна.

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах розповідає про свій похід до Воїня. У літописі «Повість минулих літ» Воїнь також згадується не одноразово — наприклад, там подано такі факти:

«У рік 6563 (1055). Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав — у Чернігові, Всеволод же — у Переяславі, Ігор — у Володимирі, В'ячеслав — у Смоленську. У той же рік зимою пішов Всеволод на торків до [города] Воїня і переміг торків».

«У рік 6587 (1079). Прийшов Роман [Святославич] із половцями до [города] Воїня. Всеволод же, ставши коло Переяславля, учинив мир із половцями. І вернувся Роман назад, і [...] убили його половці, Романа,

місяця серпня у другий день. І єсть кості його, і донині вони там лежать, сина Святослава і внука Ярослава».

«У рік 6618 (1110). Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид [Святославич], і, дійшовши [до города] Воїня, вернулись».

1. Хто був засновником м. Воїня?
2. Яких подій стосуються факти, подані в уривках із літопису?

3. Чернігово-Сіверське князівство

На лівому березі Дніпра (*Лівобережжя*) розташувалося Чернігово-Сіверське князівство. Воно було великим і могутнім. Його землі займали нинішні території Північно-Східної України, Південно-Східної Білорусі та частину Західної Росії. Кордоном між Чернігівським і Київським князівствами вважався Дніпро. Північно-східні володіння Чернігівського князівства доходили до Москви. На південному сході Чернігівські землі межували з половецьким степом, що змушувало місцевих князів часто воювати з половцями. З іншого боку, чернігівські князі неодноразово вступали з ними в союзи, заручалися їхньою підтримкою в міжусобних сутичках і навіть родичалися. Так, у 1094 р. Олег Святославич із половецькою ордою напав на Чернігів і захопив його. Ціною такого союзу було розграбування половцями Чернігівської землі. Дружиною Олега Святославича, прозваного Гориславичем, була донька половецького хана Осалука.

Борисоглібський собор.
м. Чернігів. Сучасне фото

Чернігівське удільне князівство сформувалося ще в XI ст., коли Ярослав Мудрий посадив там свого сина Святослава. Новгород-Сіверське князівство було утворене рішенням Любецького з'їзду. Політичний розвиток Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств у XII — першій половині XIII ст. був пов'язаний із діяльністю синів Святослава Ярославича. Олегові дісталось Новгород-Сіверське, а Давиду — Чернігівське князівство.

Формально новгород-сіверські князі підпорядковувалися Чернігову, але насправді вони доволі часто проводили самостійну політику. Якщо чернігівські князі династії Давидовичів орієнтува-

лися на Київ, то новгород-сіверські князі династії Ольговичів прагнули відокремлення від Києва, тому вступали в союзи з його політичними противниками. Землі князівств часто ставали ареною міжусобних сутичок і до середини XIII ст. розпалися на численні дрібні уділи.

На Чернігівській землі було 46 міст. Найбільшими з них були: Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Рильськ. Найбільші міста стояли на річці Десні.

Чернігів був важливим політичним та економічним центром Русі-України. Це — велике місто, захищене двома лініями оборонних валів. Його оточували села, феодалні замки, боярські та князівські садиби. У місті перехрещувалося багато доріг, що мали військове й економічне значення. Так, із Києвом Чернігів з'єднували дві дороги. Важливе значення мали шляхи на північ — до Любеча, Стародуба. З міста також виходив шлях, що вів у степ за межі Київської держави. Усе це сприяло тому, що Чернігів став важливим центром торгівлі та ремесла. У місті виготовляли зброю, ювелірні вироби, знаряддя праці, вироби з дерева та багато іншого. Про економічне зростання Чернігова свідчить також інтенсивне будівництво, яке велось упродовж XII — початку XIII ст. Тут було споруджено один із кращих соборів на той час — Борисоглібський. Михайлівська та Благовіщенська церкви, оздоблені різнокольоровими полив'яними плитками, мозаїками, фігурною плінфою¹, свідчили про високу майстерність місцевих майстрів. Викликала захоплення сучасників струнка, прикрашена орнаментами, викладеними із цегли, П'ятницька церква.

Мозаїчна підлога в Благовіщенській церкві. Фрагмент.
м. Чернігів. 1186 р.
Реконструкція
Ю. Асєєва

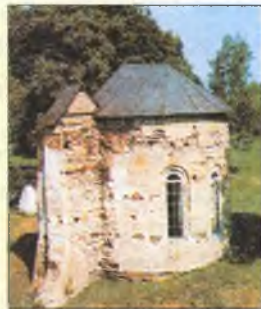
Капітель (верхня частина колони) Борисоглібського собору.
м. Чернігів. XII ст.

¹ *Плінфа* — тонка плитчаста цегла, яка слугувала старовинним будівельним матеріалом.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Юр'єва божниця — це умовна назва апсиди¹ й фрагмента стіни Михайлівської церкви, побудованої в 1098 р., яка не збереглася до наших днів. За будівничими прийомами та формами належить до переяславської архітектурної школи. Це — єдина пам'ятка переяславської монументальної архітектури, яка хоч і фрагментарно, але дійшла до наших днів. Названа на честь князя Юрія Довгорукого. Згадується в літописі близько 1151 р. У 1240 р. постраждала від набігів монголів.

Будівлю складено з плінфи з укралпненням червоного місцевого піщаника. Техніка кладки на цем'яновому розчині (суміш потовченої цегли та вапна). Плінфа темно-червоного та жовтого кольорів, деінде на її ребрах видно характерні клейма майстрів, які повторюють клейма давньоруських пам'яток Чернігова. Божниця вкрита металевим дахом. Значний інтерес становить стінопис інтер'єра апсиди, яка належить школі київського монументального живопису XII ст. Настінний живопис розміщений у три яруси. Він виконаний між 1098–1125 рр., колорит малюнків витримано в теплій гамі з перевагою червоного й охристого кольорів.

Юр'єва божниця.
Чернігівська обл.

4. Галицько-Волинські землі як вотчина київських князів

Галицько-Волинські землі займали територію від Карпат і Дністровсько-Дунайського Причорномор'я на південному заході до Литви й Полоцької землі на півночі. На заході вони межували з Польщею та Угорщиною, на сході — з Київським князівством і Турово-Пінською землею.

На той час, коли сюди поширилася влада київських князів, тут уже були міста, розвивалося сільське господарство, ремесла. На цих землях проживали волиняни, дуліби, тиверці, хорвати, бужани, уличі, існували їхні племінні княжіння. Їх підпорядкував Києву Володимир Великий. З X ст. київські князі розглядали ці землі як свою вотчину. Однак, як засвідчили подальші події, міцної опори серед місцевих бояр київські володарі не мали. Після смерті Ярослава Мудрого Галичина дісталася його внукові Ростиславу Володимировичу. Волинь залишалася під безпосередньою владою київських князів до середини XII ст.

5. Волинське князівство

Волинська земля одержала свою назву від давнього її центру — м. Волиня на річці Буг. Але в X ст. київський князь Володимир Великий

¹ *Апсида* — напівкруглий (іноді багатокутний) виступ у стіні церковної або античної будівлі.

ГАЛИЦЬКА Й ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛІ в другій половині XII ст.

Бойові сокири
(археологічні знахідки)

заснував нове стольне місто — Володимир. Воно було побудоване майже в центрі князівства на річці Лузі. Володимир був добре укріпленою фортецею й торговельно-ремісничим центром Волинської землі. Тут розвивалися ремесла: зброярство, каменеобробне та гончарне виробництво, ювелірна справа. У місті розміщувалися торговельні колонії німців, новгородців, євреїв. Володимир був важливим осередком православ'я, центром єпископства, що в умовах польсько-католицького сусідства мало велике значення. У XII ст. князь Мстислав Ізяславич побудував тут кафедральний храм Успіння Богородиці, який ще багато століть залишався головним собором Володимира. Найбільшими волинськими містами були Любомль, Каменець, Червен, Белз, Луцьк, Крем'янець.

У період роздробленості на Волині утвердилася династія Мономаховичів—Ізяславичів. Її засновником став онук Мономаха, син Мстислава Великого, Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі в 1136–1154 рр. (з перервою).

Після смерті Ізяслава спадщину почали ділити сини. Спочатку виокремилися Володимирське та Луцьке князівства, які з часом поділилися на декілька волостей.

◆ 6. Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл

Підкарпатські князівства остаточно відокремилися від Києва в 1097 р. згідно з рішенням Любецького з'їзду князів. З'їзд офіційно визнав ці землі вотчиною правнуків Ярослава Мудрого — братів Рюрика, Володаря та Василька Ростиславичів. Син Володаря, **Володимирко (1141–1153)**, об'єднав усе Підкарпаття під своєю владою й у тривалій війні з київським князем зумів остаточно тут закріпитися.

Л. Пилиховський.
Галицький князь
Володимирко. Гравюра

У 1144 р. Володимирко переніс столицю з Перемишля, що стояв на самому кордоні, до міста Галича на Дністрі. Відтоді підкарпатські землі почали називати **Галицьким князівством**. Місто мало міцну фортецю, оточену складною системою земляних валів і ровів. На околицях давнього Галича були поклади солі, що сприяло перетворенню міста на ремісничий і торговельний центр. Тут були ювелірні, гончарні, ковальські й склоробні майстерні.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління **Ярослава Осмомисла (1153–1187)**. Його прозвали Осмомислом за гострий розум і володіння вісьмома іноземними мовами. Ярославові володіння простягались уздовж Дністра далеко на південь. Навіть землі в нижній течії Дністра й Дунаю опинились у залежності від Галича. Зросло значення Дністра в міжнародній торгівлі, а це, у свою чергу, сприяло розвитку міст князівства. Головними були Перемишль, Звенигород, Теревовль, Галич. Навколо Перемишля розташувалися міста-фортеці Любачів, Ярослав, Сянок. Вони займали важливі стратегічні позиції на західних рубежах Галицької землі.

Давній Галич славився білокам'яними храмами. За Ярослава Осмомисла на горі Крилос виростає нова святиня Галицького князівства — Успенський собор, а також пишно оздоблений фресками та мозаїкою мурований палац із двірською церквою, великим ринковим майданом, густо заселеним боярами, купцями й ремісниками. Підступи до міста охороняли оборонні вали з ровами та вежі. Мурований палац Ярослава Осмомисла прикрашали настінні малюнки із сюжетами кінських перегонів, полювання з псами на оленів, зайців, кабана та зубра, яке описує візантійський історик Микита Хоніат. Розповідаючи про події, пов'язані з перебуванням у Галичі у XII ст. константинопольського царевича Андроника Комніна, Хоніат згадує багатство розкішного двору Ярослава Осмомисла.

Успенський собор став науково-освітнім і культурним центром Галицького князівства. Тут був створений Галицько-Волинський літопис та інші писемні пам'ятки XII–XIII ст.

Під час розкопок фундаменту було знайдено також княжий саркофаг Ярослава Осмомисла.

Галицький князь мав вплив на міжнародні справи, підтримував дипломатичні відносини з Візантією та Священною Римською імперією. У нього жив візантійський царевич Андроник Комнін, який згодом став імператором. Ярослав Осмомисл мав дружні відносини з Польщею та Угорщиною. Він був одружений із дочкою суздальського князя Юрія Довгорукого, Ольгою.

*Л. Пилиховський.
Галицький князь
Ярослав Осмомисл.
Гравюра*

*Успенський собор
(Мстиславів храм).
м. Володимир-Волинський.
Сучасне фото*

Галицький
бронзовий водолій.
XII–XIII ст.

Монети, знайдені на території давнього
Галича: арабські срібні дирхеми, чеські,
візантійські, римські й угорські

З повагою каже автор «Слова о полку Ігоревім» про Ярослава:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунаї...

Могутність Галицького князівства опиралася на розвинуте землеробство, торгівлю, майстерність ремісників, зосереджених у багатьох містах. Однак найважливішою галуззю економіки, яка приносила величезні прибутки князям і боярам, було добування й продаж солі. Окрім того, через Галицьку землю проходили міжнародні торговельні шляхи із Західної Європи до Києва й далі на Схід, а також із Скандинавії та Прибалтики на Балкани, до Константинополя. Мито, узятє з купців, також ішло до княжої казни та боярських комор.

Галицькі бояри були нащадками правлячої верстви Хорватії — племінного княжіння, яке підкорив Володимир Великий. Вони залишилися найбагатшими й наймогутнішими в Русі-Україні. Їхнє економічне становище часто визначало незалежну політику щодо свого князя. Ярославу Осмомислу, як свого часу й Володимиркові, часто доводилося вести боротьбу з місцевим боярством, яке не хотіло миритись із втратою свого впливу на державні справи.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Успіх археологів у Крилосі

Історики протягом багатьох століть сперечалися, де ж саме знаходився Успенський собор, адже в самому місті Галичі не було жодних ознак цієї видатної архітектурної пам'ятки. І лише в 1930-х роках археологи досягли величезного успіху: відкрили фундамент Успенського собору поблизу сучасного Галича — у селі Крилосі.

Тут під час розкопок були знайдені останки Ярослава Осмомисла. Пощастило це зробити українському археологу Я. Пастернакові. У буремні роки Другої світової війни вчений, щоб зберегти останки князя для нащадків, захочав їх за допомогою львівських археологів у соборі св. Юрія. Про це мало хто знав, тому тривалий час останки вважалися втраченими. Згодом, знайшовши безцінну історичну реліквію, дослідники реконструювали зовнішність Ярослава Осмомисла (за методом М. Герасимова).

Нещасливий шлюб

Свого сина Ярослава князь Володимирко одружив на Ользі, дочці Юрія Довгорукого. Замінивши на галицькому столі в 1153 р. свого батька, Ярослав, прозваний Осмомислом, продовжив політичні відносини з Юрієм Довгоруком. Оскільки шлюб мав політичне підґрунтя, то і Ярослав, і Ольга не були щасливими в подружньому житті. Навіть народження дітей не зміцнило шлюб, не додало ані тепла, ані любові. Згодом Ольга Юріївна дізналася, що в Ярослава є кохана жінка — донька боярина Настя — і маленький син. Ольга Юріївна потай виїхала до міста Червеня.

Фундамент Успенського собору на Крилоській горі, що прикрашав давньоукраїнське м. Галич (сучасне с. Крилос).

Тут був похований Ярослав Осмомисл. Нині на цьому місці споруджено пам'ятний знак.

Тим часом галицькі бояри змусили Ярослава Осмомисла відступитися від Насті, звинуватили її в чаклунстві й спалили. Бояри вимагали від Ярослава залагодити стосунки з дружиною. Проте ображена Ольга Юріївна втекла до Луцька, а згодом — до Торчеська, Чернігова, Суздаля, урешті — до Володимира на Клязьмі, де княжив її брат Михайло. Лише тут зуміла заховатися дружина Ярослава: постриглася в черниці й під іменем Єфросинії пішла в монастир.

Князівства: Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке, коаліція, Ярослав Осмомисл.

Завдання та запитання

- Виберіть правильну відповідь.
Русь-Україна була єдиною централізованою монархією до
А 1097 р. Б 1125 р. В 1132 р. Г 1142 р. Д 1152 р.
- Що відбулося в 1169 р. в Києві?
- Скільки міст було на Чернігівській землі?
А 26 Б 15 В 46 Г 54
- Хто став засновником династії Мономаховичів-Ізяславичів?

5. Коли Галич став столицею Галицького князівства?

6. Покажіть на карті (с. 120, 127) або в історичному атласі князівства, на якій розпалася Київська держава, та їх столиці.

7. Перекажіть легенду про заснування міста Переяслава.

8. Назвіть причини політичної роздробленості Київської держави.

9. Покажіть на карті (с. 127) або в історичному атласі найбільші міста Волинського князівства.

10. Замалуйте на контурній карті територію Галицького князівства; підпишіть назви сусідніх держав.

11. Доповніть речення, використавши текст параграфа.

У Чернігові було побудовано один із кращих соборів Русі-України Михайлівська та Благовіщенська церкви були оздоблені ... , ... , ... , що свідчило про високу майстерність тамтешніх майстрів.

12. Що залишилося спільним в удільних князівствах, у чому проявлявся їхній статус незалежності?

13. Які особливості виокремлення Волинського та Галицького князівств зі складу Русі-України?

14*. Поясніть, чому галицькі бояри були найбагатшими й наймогутнішими серед усіх руських бояр.

15. Якою, на вашу думку, господарчою діяльністю займалися ченці Києво-Печерського монастиря?

16. Яка пам'ятка культури Галицького князівства є найвизначнішою? Опишіть її.

17. Охарактеризуйте діяльність князя Ярослава Осмомисла.

18. За допомогою фактів, наведених у підручнику, доведіть, що період роздробленості був часом економічного й культурного розквіту Волинських і Галицьких земель.

§ 14. АРХІТЕКТУРА, ЛІТОПИСИ Й ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО В РУСІ-УКРАЇНІ в другій половині XI — першій половині XIII ст.

- Які пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва Русі-України вам відомі?

1. Архітектура

З другої половини XI — початку XIII ст. до наших днів збереглася достатня кількість кам'яних будівель. У цей період з'явився новий тип монастирського храму. Це була, як правило, хрестоподібна в плані споруда, увінчана одним куполом. Зразком слугував Успенський храм Києво-Печерського монастиря, зведений у 1078 р.

Починаючи з 30-х років XII ст., у зв'язку з політичною роздробленістю Київської держави, посилюється значення міст-столиць уділь-

них князівств. Цей факт впливає на церковну архітектуру. У кожній столиці помітно збільшується кількість церковних споруд. Проте їх розміри зменшилися, архітектура спростилася, прикраси не були вже такими витонченими й багатими, як у старих київських храмах. Архітектура набуває рис фортечних споруд — важких, могутніх, з вікнами-амбразурами.

У ті часи починає поширюватися замкова архітектура — князі будують замки для оборони своїх земель, зводять укріплені феодальні садиби та монастирі, у яких можна було відсидітися під час нападу ворогів. Характерними пам'ятками цього періоду є церква Богородиці Пирогощі, збудована в 1132 р. в Києві; Юріївська (1144 р.) у Каневі, Борисоглібський храм та Іллінська церква в Чернігові (1128 р.).

Характерною ознакою цього періоду став перехід майстрів на місцеві будівельні матеріали. У Придніпров'ї та на Волині розвивається цегляна будівельна техніка, а в Галичині — білокам'яна. Це надає певних особливостей архітектурі в різних князівствах.

За Ярослава Осмомисла в Галичі були збудовані білокам'яні Успенський собор (1157 р.), князівський палац та інші будівлі. Під час археологічних розкопок у Галичі виявлено розташований на горбі дитинець і ремісничо-торговельний посад, укріплені ровами та валами. Під горбом було неукріплене поселення — «підгороддя», заселене ремісниками й купцями. На північ від дитинця розташовувалися позаміські боярські та монастирські укріплені садиби. Під час розкопок дитинця було відкрито залишки підвалів і стін Успенського собору, який був оздоблений різьбленим каменем і фресками. У 1241 р. давній Галич дощенту зруйнували монголи. Місто занепало й втратило своє значення. Єдиною пам'яткою архітектури, що збереглася до наших днів, є церква св. Пантелеймона.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. знову змінюється архітектурний стиль. Будівлі цього часу витягнуті догори й нагадують вежі. Новий архітектурний стиль найбільш виразно проявився в

Церква Успіння Богородиці Пирогощі.
м. Київ. Сучасне фото

Успенський (Юріївський) собор. м. Канів.
Сучасне фото

будові П'ятницької церкви в Чернігові. Її композиція цілісна й гармонійна. Споруда ніби вирізьблена з моноліту, з високо піднятою центральною частиною. Дивлячись на храм, створюється враження, що він виростає на очах. Особливу пишність зовнішньому виглядові храму надають декоративні вставки й опояски з цегли. Уважається, що П'ятницьку церкву збудував давньоукраїнський зодчий Петро Милонег.

◆ 2. Літописи

Самобутнім явищем у літературі є літописи. Найдавніші з них не збереглися. Однак вони були використані при складанні «*Повісті минулих літ*» — літописного зводу, створеного в другому десятилітті XII ст. вченим ченцем Печерського монастиря Нестором. У ньому розповідається, «звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав перший князювати й звідки Руська земля взялася». Цей літопис узято за основу всього наступного руського (давньоукраїнського, давньобілоруського, московського й новгородського) літописання.

«Повість минулих літ» складається з двох частин. Першу — коротку, недатовану — автор розпочинає біблійною оповіддю про всесвітній потоп і розселення народів після падіння Вавилонської вежі. Літописець вважає слов'ян нащадками Яфета — сина Ноя. При написанні цієї частини автор використовував біблійні оповіді, візантійські хроніки, а також давні перекази й легенди, які переповідали кияни.

Друга частина «Повісті минулих літ» є власне літописом — записом найважливіших подій, що відбулися протягом року (або літа, як пише Нестор). Цей розділ літопису розпочинається 852 р., «коли стала називатися наша земля — Руська». Головні дійові особи літопису — князі.

Нестор Літописець.
Скульптор
М. Антокольський

Нестор уславив їхні минулі героїчні перемоги й успіхи в розбудові держави, але несхвально ставився до міжкнязівських чвар, свідком яких він був. Автор літопису закликав князів до єдності, наголошуючи, що всі вони члени одного славного роду.

На думку істориків, друга частина є набагато достовірнішою. Адже при її написанні Нестор користувався вже не лише візантійськими хроніками, а й записами своїх попередників, що не дійшли до нас, і документами князівського архіву. Найдокладніше описані події руської історії другої половини XI ст. і початку XII ст., очевидцем і сучасником яких він був.

«Повість минулих літ» (старослов'янською — «Повість временних літ») є унікальним писемним історичним джерелом не лише для відтворення вітчизняної історії, а й сусідніх країн і народів, про які згадує Нестор Літописець: угорців, поляків, литовців, народів Північного Кавказу тощо.

Православна церква приєднала Нестора до кола святих. День пам'яті святого Нестора Літописця відзначається 9 листопада. Його вважають своїм святим покровителем українські філологи й історики.

Продовженням «Повісті» є **Київський і Галицько-Волинський літописи**, які описують події XII та XIII ст.

Г. Якутович. Ілюстрація до «Повісті минулих літ». 1980-і роки

◆ 3. Образотворче мистецтво

З церковною архітектурою та богослужінням пов'язані такі види мистецтва, як живопис, іконопис, оформлення книг, художня різьба на камені, мозаїки та фрески, майоліка.

Наприкінці XI ст. стає відомою іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. Тут писав ікони відомий художник *Алімпій*, який учився в царгородських майстрів.

Визначним досягненням давньоруських умільців були невеликі іконки, вирізьблені з каменю. Найпопулярнішими були іконки із зображеннями перших руських святих Бориса й Гліба.

Праця творців книг дуже високо цінувалася. Адже, крім знання грамоти, вони повинні були володіти майстерністю красивого письма та часто — талантом художника. Адже стародавні книги прикрашали ілюстраціями-**мініатюрами**. Їх було небагато, але вони вирізнялися різнобарвністю та майстерністю виконання. Початок книги чи розділу був виділений

Борис і Гліб — перші святі Руської православної церкви. *Ікона київського письма. Кінець XIII — початок XIV ст.*

МІНІАТЮРА — кольоровий малюнок у рукописних книгах.

заставкою¹. У період Русі-України заставки виконували в багатому святковому стилі з чіткими лініями, на які не шкодували золотої фарби. Ініціал² завжди був великим. Його часто перетворювали на складний малюнок із зображенням звірів, рослин і різних чудовиськ. Цю букву виділяли червоною фарбою, до якої іноді додавали золото.

Книги переплітали в оправи, які робили з дерев'яних дощок, обтягнутих шкірою. Дорогі оправи, що виготовлялися для князів і церковнослужителів, обтягували оксамитом і прикрашали коштовним камінням, золотом і сріблом. Така книга була витвором мистецтва й коштувала неймовірно дорого. Похвалитися великою бібліотекою в ті часи могли тільки дуже багаті люди.

Декілька рукописів збереглися до нашого часу й нині становлять величезну цінність і свідчать про високий рівень книжкової справи на Русі. Найдавнішими книгами, що збереглися, є знамените **Остромирове Євангеліє**, переписане в Києві в 1056–1057 рр., та «Ізборник» Святослава 1073 р.

Остромирове Євангеліє прикрашене високохудожніми заставками й трьома мініатюрами.

«Ізборник» Святослава є збірником виписок із Біблії та творів відомих богословів, філософів і географів давніх часів. Рукопис прикрашений десятьма мініатюрами, серед яких є зображення князя Святослава Ярославича з родиною.

Високого рівня набуло в Русі-Україні ужиткове мистецтво: різьба на дереві й кістці, виготовлення прикрас і оздоблення зброї, художнє литво, скловаріння. Цінувалися вироби ювелірного мистецтва.

Остромирове Євангеліє.
Сторінка із заставкою
та ініціалом. XI ст.

Особливістю давньоруського ужиткового мистецтва було переплетення елементів язичницької та християнської символіки. Прикладом цього є оздоблення Борисоглібського храму в Чернігові. Це була велична споруда, оздоблена фресками, керамічними плитками, мозаїкою, різьбленням на камені.

У давньому Галичі та його передмістях археологи знайшли залишки десяти білокам'яних храмів у посаді, а в «підгородді» — залишки ювелірних, гончарних, ковальських та інших майстерень, назем-

¹ Заставка — композиція з орнаменту на початку книги чи розділу.

² Ініціал — перша буква тексту.

них і напівземлянкових жител, вироби з глини, заліза, кістки, скла.

Ювелірні прикраси, різьба на кістці й інші вироби давньоруських майстрів мали попит не лише в Русі-Україні. Предмети художнього ремесла руських умільців трапляються під час археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

Галицький золотий медальйон. XII ст.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Знайдені під час реставраційних робіт у Борисоглібському храмі капітелі (верхні частини колон, на які спирається балка) стали справжнім відкриттям.

Ось два хижі звірі, що сидять спинами один до одного. Голови різко повернуті назад, наче от-от почнуть гризтися, пащі широко розкриті, очі вирячені, вуха підняті вгору. Проте лють їх безсила, вони не можуть учепитися один в одного, бо міцно зв'язані джгутом, на шиях — зашморг, хвости сплетені. Плетений джгут, вирізьблений у вигляді двох великих петель, закінчується стилізованими собачими головами. Собаки наче силкуються перегризти джгут і виплутатися... А ось на наріжному камені цікаве зображення: на довшому боці — чудовисько з головою пса, крилами птаха й тілом змії; на коротшому — птах із гострим дзьобом, повернутим до пальмової гілки.

Чому ж цими незвичайними образами прикрасили капітелі храму та ще й розмістили їх на чільних місцях? Узагалі, зображення звірів є й на книжкових мініатюрах, заставках або кінцівках у рукописних книжках Русі-України. Ці ж мотиви трапляються й на прикрасах, наприклад на срібній чаші з позолотою XII ст., знайденій у Чернігові в 1957 р. Образи таких сюжетів були тоді не простими прикрасами, а символізували певні ситуації в житті суспільства.

Ці мотиви прийшли до нас із Сходу, зокрема з Ірану. До другої половини XII ст. Чернігівському князівству належала Тмутаракань, звідки пролягали прямі шляхи до країн Кавказу й Закавказзя. Крім того, до Чернігова навідувалися половецькі хани зі своїми почтами. Половці ж належали до племен-кочовиків тюркського кореня. В їхніх прикрасах були поширені мотиви звіриного стилю. Зіставлення елементів звіриного стилю в мистецтві Київської держави з аналогічними елементами в мистецтві Ірану й сусідніх країн указує на східне джерело їх походження (За дослідженнями Д. Степовика).

Хрестоподібні в плані храми, фортечні споруди, Остромирове Євангеліє, «Ізборник» Святослава (1073 р.), книжкова мініатюра.

Завдання та запитання

1. Опишіть новий тип монастирського храму.
2. У якому році був зведений Успенський храм Києво-Печерського монастиря?
3. Що таке *літопис*? Наведіть приклади літописних сюжетів.
4. Які давньоукраїнські книги збереглися до наших днів?
5. Які види мистецтва пов'язані з церковною архітектурою?

6. Чому, на вашу думку, у період політичної роздробленості спрощується архітектура храмів?
7. Які характерні ознаки властиві архітектурі фортечних споруд?
8. Які ілюстрації трапляються в літописах? Яка їх роль в історичних дослідженнях?
9. Які церкви Русі-України споруджені в замковому стилі?

- 10*. Уважно перегляньте всі ілюстрації розділу III підручника. Знайдіть у його текстах згадки про архітектурні споруди на теренах давньоруських князівств. Складіть і заповніть у зошиті таблицю «Архітектурні пам'ятки Русі-України другої половини XI — першої половини XIII ст.».

Назва князівства	Назва архітектурної пам'ятки
Київське	Успенський собор у Києві, ...

11. Охарактеризуйте споруди Галича другої половини XI — першої половини XIII ст.
12. Дізнайтеся з додаткових джерел відомості про Алімпія, складіть про нього невелику розповідь.
13. Опишіть і спробуйте намалювати в зошиті ініціал — першу букву тексту вашої улюбленої історичної книжки.
14. Намалюйте в зошиті узори, характерні для давньоруських прикрас, створених у другій половині XI — першій половині XIII ст.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

«Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело

1. Прочитайте текст, у якому доведено, що «Слово о полку Ігоревім» — це історичне джерело й літературна пам'ятка Русі-України.

«Слово о полку Ігоревім» — відтворення епізоду в історії Русі-України

«Слово о полку Ігоревім» — один із перших літературних творів давньої України. Проте «Слово...» цікавить не лише літературознавців,

воно є важливим історичним джерелом. У літописі є лише згадка про поразку князя Ігоря Святославича в 1185 р. від половців.

Цей драматичний епізод у житті новгород-сіверського князя був узятий за основу літературного твору. У ньому з великою майстерністю та подробицями, які могли бути відомі лише учасникові, викладено історію походу 1185 р. князя Ігоря Святославича.

Причину невдачі цього походу автор убачає в нескінченних міжкнязівських усобицях у Русі-Україні. Тому закликає князів до об'єднання перед небезпекою, що постійно приходить із степів.

«Слово...» доповнює літописні дані важливими подробицями й узагальненнями. З нього ми дізнаємося про стан справ на півдні Русі, «коли рідко орачі перегукувались, зате часто ворони крякали, трупи ділячи». Автор твору описує озброєння, рух війська, тактику бою тощо.

У поемі згадуються деталі князівського побуту. Виявляється, що язичницьких богів добре пам'ятали в Русі-Україні ще й через двісті років після офіційного прийняття християнства. Зі «Слова...» можна довідатися, що в разі успішного походу русинів на ворога численні бранці продавалися — «невільниці по ногаті, а невольники — по різані» (*ногата, різана* — грошові одиниці; дорівнювали 1/20 гривни й 1/50 гривни відповідно).

Автор поеми дає короткі характеристики-прізвиська князів: чернігівський Олег — Гориславич (бо часто затівав усобиці), галицький Ярослав — Осмомисл (бо володів вісьмома мовами), курський Всеволод — Буй-Тур (хоробрий, як тур).

М. Періх.
Похід княз Ігоря. 1942 р.

Із «Слова...» можемо судити, що Русь-Україна XII ст. — землеробська країна. Навіть зображення бою подається у формі опису жнив і молотьби:

Не снопи кладуть... —
Кладуть голови молодецькі,
Молотять ціпами булатними,
Стелять на току життя,
Одвівають душу від тіла.
Береги криваві...
Не добром — збіжжям засіяні, —
Засіяні кістками синів руських...

Зі сторінок поеми лунає політичний заклик до єдності князів у боротьбі проти спільного ворога:

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Преклоніть ви свої корогви,
Укладіте в піхви мечі оганьблені,
Втратили бо ви дідівську славу!
Ви своїми чварами
Зачали наводити невірних
На землю Руську, ...
...Через лихі усобиці
Від землі Половецької!

(Переклад М. Рильського)

Поема перекладена багатьма мовами світу. З давніх-давен її переспівували й перекладали українські письменники... Про неї написано безліч досліджень. А ось авторство самого «Слова о полку Ігоревім» досі не встановлене, хоча версій є кілька. Автором називають то боярина Петра Бориславича, то самого новгород-сіверського князя, то Володимира — сина галицького князя Ярослава Осмомисла... Остання версія має певний сенс: Володимир справді був поетично обдарованою людиною, уважав себе учнем давньоруського співця Бояна, здобув добру освіту, коло його інтересів було широким. До того ж був братом Ярославни — дружини князя Ігоря.

Стрункість композиції, насиченість поетикою, переходи ритмізованої прози в неритмізовані частини тексту, яскраво змальовані образи Ігоря, інших персонажів, уведення в дійові особи навколишньої природи, яка співчуває русинам, використання міфологічних явищ і картин, народної символіки — усе це робить «Слово о полку Ігоревім» твором високої художньої проби, який вважають шедевром і давньоукраїнської, і світової літератур.

2. Прочитайте рубрику «Цікаво знати» і дайте відповіді на запитання.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Єфросинію — дочку галицького князя Ярослава Осмомисла — видали заміж за новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Подружжя вірно й щиро кохало одне одного. Саме ця дочка галицького князя стала прообразом героїні повісті «Слово о полку Ігоревім». Ярославна — це образ прекрасної руської жінки, княгині, вихоплений із тогочасної епохи й відтворений із великою художньою силою. Місце, відведене в повісті Єфросинії Ярославні, за обсягом невелике. Воно обмежується лише сценою «плачу-голосіння» новгород-сіверської княгині. Проте ця частина «Слова о полку Ігоревім» — одна з найсильніших і найемоційніших.

Автор із притаманним йому блискучим хистом зумів передати безмежну тугу Ярославни за коханим чоловіком, який потрапив у смертельну біду — половецький полон. Допомогти в нещасті вона просить природу.

*В. Фаворський.
Плач Ярославни.
1954 р.*

Одним із головних персонажів «Слова о полку Ігоревім» є **Всеволод Святославич** (близько 1155 — травень 1196) — князь трубчевський і курський, молодший брат Ігоря Святославича. Він був одружений на внучці Юрія Довгорукого, Ользі Глібівні. Під час квітнево-травневого 1185 р. рейду в половецький степ виявив надзвичайну мужність у битві, за що автором «Слова о полку Ігоревім» названий був Буй-Туром і Яр-Туром.

Славний Яр-Тур Всеволоде!
Стоїш ти на полі ратному,
Сиплеш на воїнів стрілами,
Гримиш об шоломи половецькі
Мечами гартованими.

Особиста безстрашність Всеволода надихала воїнів-дружинників і ополченців, які були оточені половцями. Всеволод дійсно був людиною могутньої статури й великої фізичної сили. Це засвідчило й антропологічне дослідження його черепа, що зберігся в гробниці Благовіщенської церкви в Чернігові.

У Курську й Трубчевську Всеволод княжив, очевидно, на правах молодшого князя, охороняючи

Князь Всеволод
Святославич
Буй-Тур. Рекон-
струкція М. Герасимова

кордони руської землі від південних сусідів-степовиків. Тому в літописах про нього майже не згадується. Його ім'я стало відоме нащадкам завдяки авторіві «Слова о полку Ігоревім», що увічнив як князя, так і його дружинників.

- Чому «Повість о полку Ігоревім» не лише літературний твір, а й цікаве історичне джерело? Про які нові історичні факти ви дізналися з поданих текстів?

* * *

Одна з найзагадковіших постатей історії літератури — **поет-співець Боян**. Не збереглося жодної інформації ні про походження, ні про роки життя поета, ні про його творчість. І все-таки ми знаємо, що Боян — особа не тільки реальна, а й така, що вирізнялася з-поміж подібних собі завдяки хисту й майстерності. Адже саме Бояна бачив перед собою автор «Слова...», приступаючи до своєї повісті. І хоча відмежувався від нього як придворного поета, але залишив нам характеристику творчої манери митця:

Боян бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,

Сизим орлом попід хмарами.
...Накладав він на живі струни
Віщі персти свої,
І самі вони славу князям рокотали.

В. Васнецов. Боян. 1910 р.

Творені Бояном та іншими тодішніми поетами пісні-слави, так само як і билини-старини, належать до героїчного епосу, який набрав розвою під впливом історичних подій величезного значення, що сколихнули Русь-Україну, — утворення держави, запровадження християнства, феодалізації суспільства, війн із кочівниками... Саме ці важливі події та яскраві особистості тієї доби, зокрема князі Свя-

тослав Ігорович, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, їхня державотворча діяльність, військові походи та звитяга ставали темами билин і пісень.

- Хто з імовірних авторів «Слова о полку Ігоревім» уважав себе учнем Бояна? Як ви вважаєте, які почуття щодо Бояна висловив автор?

3. Як ви розумієте фрагмент «Слова о полку Ігоревім»?

Уже понизить стяги свої,
Вкладить свої мечі пощерблені:
Уже бо вискочили ви з дідівської слави!

4. Установіть відповідність.

1 Нестор Літописець	А «Повчання дітям»
2 Володимир Мономах	Б «Слово о полку Ігоревім»
3 невідомий автор	В «Повість минулих літ»

5. Чому, на вашу думку, Нестор Літописець вивів родовід слов'ян від одного із синів Ноя?

6. Перекажіть основний зміст твору «Повчання дітям».

7. Прочитайте уривки з історичних джерел, назвіть подію, про яку йдеться в них. З яких джерел їх узято?

1. Бились день, бились і другий...
А на третій під полудень,
Впали Ігореві стяги...
Вже не стало вина-крові
І скінчили пир хоробрі
Русичі — сини відваги.

2. «Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою...»

3. «Понад усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтесь на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка як батька, а молодого — як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте...»

4. «...Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий...»

8. У чому полягає значення шедевра давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім»?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ III

«КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) у другій половині XI — першій половині XIII ст.»

Русь-Україна з другої половини XI ст. переживала період політичної роздробленості. Поступово зростає роль місцевих центрів (Новгорода, Полоцька, Чернігова, Володимира, Галича). Ці міста прагнули звільнитися від влади великого князя київського. Усе важче було управляти величезною державою з одного центру.

Згодом держава поділилася на ряд окремих князівств.

Не потрібно думати, що політичне дроблення означало занепад. Навпаки, воно сприяло економічному й культурному розвитку окремих земель, зростанню міст, налагодженню місцевої торгівлі та системи управління, однак негативно вплинуло на обороноздатність Русі-України.

Якщо результатом розпаду імперії Карла Великого стало утворення згодом Італії, Франції та Німеччини, то в результаті розпаду Київської держави остаточно сформувалися політичні центри, що стали основою української, російської та білоруської держав.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА			
Назва князівства	Літературні пам'ятки	Архітектура	Міста
Київське	«Повість минулих літ» (початок XII ст.), Остромирове Євангеліє (1056–1057), «Повчання дітям» Володимира Мономаха (перша половина XII ст.), Київський літопис (XII ст.)	Успенський собор (друга половина XI ст.) у Києві, церква Успіння Богородиці Пирогощі (XII ст.) у Києві, Успенський собор (XII ст.) у Каневі	Канів, Черкаси, Овруч, Вишгород та ін. — усього понад півсотні міст
Переяславське			Лубни, Воїнь, Переяслав та ін. — усього близько 25 міст
Чернігово-Сіверське	«Слово о полку Ігоревім» (XII ст.)	Борисоглібський собор (XII ст.) у Чернігові, Ільїнська церква (XII ст.) у Чернігові, П'ятницька церква (XII–XIII ст.) у Чернігові	Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль та ін. — усього 46 міст
Волинське	Галицько-Волинський літопис (XIII ст.)	Собор Св. Богородиці (XII ст.) у Володимирі-Волинському, Успенський собор (XII ст.) у Володимирі-Волинському	Волинь, Любомль, Червен, Белз, Луцьк та ін.
Галицьке	Галицько-Волинський літопис (XIII ст.)	Успенський собор (друга половина XII ст.) у Галичі, церква св. Пантелеймона (початок XIII ст.) у Галичі	Давній Галич, Перемишль, Звенигород, Тереховль та ін.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про процес розвитку та розквіт Галицько-Волинського князівства, яке після захоплення та розорення монголами більшої частини території колишньої Русі-України відіграло вагомую роль у розвитку української державності.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати роки правління найвидатніших галицько-волинських князів і роки монгольської навали на землі Південно-Західної Русі;
- описати подорож у Золоту Орду та коронацію Данила Романовича;
- визначити сутність і наслідки залежності князівств від Золотої Орди, зовнішньої та внутрішньої політики галицьких князів;
- показати на карті територію держави за Романа Мстиславича та його наступників, території сусідніх держав; напрямки походів монголів на українські землі;
- розпізнати й описати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- застосовувати терміни «орда», «баскак», «улус», розуміючи їх зміст.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА (1199–1340)

Пам'ятник королю
Данилові Галицькому
в м. Галичі на Івано-Франківщині. Скульптор *О. Пилев*,
архітектор *О. Чмара*. Фрагмент. 1998 р.

§ 15. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

- Який літопис відображає перебіг подій у Галицько-Волинському князівстві?
- Яка передісторія об'єднання Галичини й Волині (пригадайте відомості з § 13)?

1. Об'єднання Галицького та Волинського князівств Романом Мстиславичем

У 981 р., як пише літописець, князь Володимир Святославич здійснив похід і «...зайняв... Перемишль, Червен та інші города, які є й до сьогодні Руссю». Так уперше доля майбутнього Галицько-Волинського князівства поєдналася з Придніпровською Руссю. Місто Володимир, закладене й назване на честь князя, стало центром новоприєднаної території. До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі були однією адміністративною територією, унаслідок розвитку якої поступово виокремилися два самостійних князівства — Галицьке, із центром у місті Галичі (з 1141 р.), і Волинське.

Волинь і Галичину об'єднував не лише спільний кордон. Їх пов'язували торговельно-економічні й зовнішньополітичні інтереси. Обом князівствам загрожували половці з півдня й поляки із заходу. Галицькі бояри запросили зайняти престол волинського князя **Романа Мстиславича (1199–1205)**. Так у 1199 р. постала **Галицько-Волинська держава**.

Утворення такої держави мало на той час велике значення. Літописець називає Романа «царем на Русі», «самодержавцем вся Русі». Це означає зміцнення позицій великого князя й те, що йому вдалося приборкати й узяти до своїх рук непокірні боярські угруповання.

Роман прагнув створити власну модель державного управління. Він хотів побудувати сильну князівську владу, яка не залежала б від земельних аристократів. Та стара земельна знать — бояри — намагалася обмежити права сюзерена, утручалась у внутрішню й зовнішню політику князя Романа.

Бояри в Галичині мали сильні позиції. Таке їхнє становище було пов'язане з тим, що свого часу князі Ростиславичі залучали місцевих галицьких бояр на свій бік у міжусобній боротьбі; роздавали їм посади й маєтки, що стали основою зміцнення боярських родів. Величезні прибутки надходили боярам від

М. Фіголь. Князь Роман Мстиславич. XX ст.

солеварних промислів, сільського господарства й торгівлі. Окрім того, господарюючи на прикордонних землях, боярська родова знать часто переходила на бік іноземних правителів, і ті ставали її покровителями, надаючи великі привілеї та забезпечуючи, у разі потреби, захист. Усе це нерідко призводило до запеклої боротьби між боярськими угрупованнями й галицькими князями.

Роман був мудрим державним діячем і талановитим дипломатом. Він орієнтувався на бойову віддану дружину, середні й вищі верстви міського населення багатих волинських міст, особливо стольного града Володимира. На відміну від інших князів, Роман дбав про підтримку в суспільстві всіх своїх починань і заходів. Це дало йому змогу зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічну й військову міць. Роман використовував будь-які способи приборкання галицьких бояр.

Своїх непримиренних ворогів серед бояр Роман Мстиславич карав смертю, висилав за межі держави. Середні верстви населення Галицько-Волинської землі підтримували князя Романа. Караючи боярську опозицію, він примовляв: «...Не погнітивши бджіл, не їстимеш меду» та: «Не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш».

У зовнішній політиці князь зосередив увагу на поширенні своєї влади. У 1203 р. він, опираючись на родове право Мономаховичів, завдає поразки суперникам із Суздаля й утверджується в Києві. Кияни охоче перейшли на бік Романа й навіть відчинили йому Подільські ворота міста. Під владу одного князя потрапили Київське, Галицьке та Волинське князівства.

Територія всієї Правобережної України та частина Лівобережжя ввійшли до складу єдиної держави — Галицько-Волинського князівства.

М. Фіголь. Княжий Галич.
Фрагмент. 1970-і роки

Щоб захистити українські землі, він провів багато успішних походів на половців і литовських князів. Галицько-Волинський літопис розповідає про князя Романа: він «одолів усі поганські народи мудрістю розуму, дотримуючись заповідей Божих. Адже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись... переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха».

Князь мав добрі відносини з Візантійською імперією. Є згадки про те, що в Константинополі було посольство Романа. Відносини з Візантією були основ-

ними в зовнішній політиці Романа, але він намагався підтримувати добрі відносини й з країнами Західної Європи. До нього приходили послы від Папи Римського. Відомо, що князь був учасником війн між претендентами на загальнопольський престол. В останні роки свого життя князь Роман установив тісні відносини з Німецькою імперією.

Улітку 1205 р. Роман Мстиславич розпочав військовий похід на Польщу. Можливо, метою виступу було намагання князя припинити набіги польських князів на Галицькі землі, зміцнити західні кордони Галицько-Волинської держави. За іншою версією, метою походу князя була не Польща, а участь у загальноєвропейській боротьбі між прибічниками Папи Римського та його ворога — німецького імператора. У червні 1205 р., ідучи через Польщу, він потрапив у засідку й загинув.

Набіг половців на Галицькі землі в 1158 р. *Мініатюра. XVI ст.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Останньою війною Романа Мстиславича була війна з польським князем Лешком Білим (Краківським), який відмовився від попередніх домовленостей щодо прикордонних земель. Руське військо взяло в облогу Люблін, потім перейшло Віслу й стало табором біля міста Завихвоста. Там князя Романа й знайшли послы, які прибули від Лешка Білого. У розпал переговорів, повіривши в перемир'я, Роман Мстиславич із нечисленним загоном поїхав на полювання, але потрапив у засідку, яку влаштували послы Лешка Білого. Він загинув у жорстокому бою 19 червня 1205 р.

Оцінюючи дії князя Романа, польський хроніст XIII ст. писав: «За короткий час він так піднявся, що правив над усіма землями й князями Русі».

2. Возз'єднання князівства за синів Романа Мстиславича

Після смерті князя Романа Мстиславича розгорілися чвари між князями, боярські інтриги, посилилося чужоземне втручання. У 1205 р. князями стали малолітні сини Романа: галицький —

Пам'ятник королю Данилу
Галицькому. Скульптор
В. Ярич. м. Львів.
2001 р.

Данило (1201–1264) і волинський — **Василько** (1203–1271), а регентом¹ при них була мати. Проте боярські угруповання не допустили до влади Романової вдови та її малолітніх синів. Багато років молоді князі поневірялися за кордоном, поки підросли й почали боротьбу за престол.

Бояри запросили на престол у Галичину трьох синів Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни. Вони були внуками Ярослава Осмомисла за материнською лінією, жили в Сіверській землі. Галицькі мужи сподівалися, що князі будуть слухняним знаряддям у їхніх руках. Але через певний час Ігоровичі почали самостійно управляти землями, вийшли з-під опіки бояр. Розгорілася боротьба не на життя, а на смерть. Ігоровичі здійснили розправу над боярами,

понад 500 бояр стратили, багато інших повтікали. Щоб помститися, бояри в 1211 р. вбили братів Ігоровичів (допомагали їм у цьому угорці), а в Галичі на якийсь час «вокняжився» боярин Володислав.

У 1214 р. бояри знову пішли на зговір з угорцями, і ті захопили Галич і проголосили п'ятирічного угорського королевича Коломана королем Галицького королівства. Це була справжня іноземна військова окупація. Від неї галичан визволив новгородський князь Мстислав Удатний у 1219 р.

У північній «півотчині» — Волині — Данило та Василько поступово відновили свої позиції. У боротьбі за батьківський престол вони опиралися на волинських бояр, із середовища яких походила їхня мати. З 1214 р. Данило Романович утвердився на Волині й розпочав пошуки союзників для боротьби за Галич. Таким союзником став князь новгородський Мстислав Удатний, з дочкою якого одружився Данило.

Упродовж тридцяти років Романовичі боролися за свою вотчину. Старшим князем був Данило, прозваний *Галицьким*, його соратником і помічником усі роки залишався Василько.

Князь Данило організував добре військо. Важкоозброєну кінноту становили волинські бояри, а піхоту він набрав із селян. Данило за-

¹ *Регентство* (з латин. *regentis* — правитель) — у монархічних державах тимчасове правління однієї чи кількох осіб у разі неповноліття чи хвороби монарха тощо.

ручився підтримкою селян і городян у Галичині, які потерпали від боярського свавілля й безперервних воєн. Урешті боярська опозиція зазнала поразки. У 1237–1238 рр. Данило остаточно укріпився в Галичі. Василько отримав Волинь.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Двійко маленьких діток, чотирирічний Данило та дворічний Василько, залишилися на руках удови галицького князя Романа Мстиславича, Анни. Адже нещодавно, у 1200 р., вона зовсім юною вийшла заміж. Після загибелі Романа Мстиславича маленького Данила бояри звели на галицький стіл. Однак незабаром вони запросили на княжіння до Галича князя Володимира Ігоровича. Щоб перестраховатися від будь-яких несподіванок, можливо, з боку своїх суперників, він посадив у Звенигороді брата Романа, а у Володимирі — брата Святослава.

Анна зрозуміла, що її дітям — Данилові й Василькові — загрожує смертельна небезпека. Тому вирішила втекти з Володимира, куди її закинула доля: через підземелля вірний воевода Мирослав ніс Данила, а мати — Василька. Данило опинився в Угорщині, Василько з матір'ю — у Польщі. Через певний час польський король повернув Василькові місто Белз, а 9-річний Данило за допомогою угорців захопив Галич. Мати була опікункою сина. Але тут знову втрутилися бояри: під їхнім натиском Василько з матір'ю повернулися до Белза, а Данило виїхав до Угорщини.

У 1217 р. за підтримки матері Данило налагодив стосунки з Мстиславом Удатним, який сидів на галицькому столі. Того ж 1217 р. Данило одружився на Анні, дочці Мстислава Удатного. Проте до самої смерті тестя Данило княжив у Володимирі, після чого повернувся до Галича. Певний час мати ще допомагала синові, а в 1219 р. прийняла чернецтво. Однак зв'язків із синами не поривала, про що свідчить прийом нею у 1220 р. литовських послів.

Щира й міцна дружба була між князями-братами Данилом і Васильком. Як вони почали спільно боротися за повернення батькової спадщини, так і підтримували один одного, спільно боронилися від ворогів. Їхня дружба була зворушлива, без заздрощів, зарозуміння, егоїзму. Навіть у бою вони тримали в полі зору один одного, щоб вчасно прийти на допомогу. Для Василька старший брат був безумовним авторитетом. Але й Данило, ухвалюючи рішення, завжди радився з Васильком, як це, наприклад, було перед поїздкою в Орду (про це ви дізнаєтеся пізніше).

Невідомий автор.
Портрет князя Данила
Галицького. XIX ст.

Князь Роман Мстиславич і його сини Данило та Василько, бояри, опозиція, регентство.

Завдання та запитання

1. Визначте, хто із синів Мстислава Ізяславича доклав найбільше зусиль для об'єднання Волинської землі
А Роман
Б Володимир
В Святослав
Г Всеволод
2. Хто й коли об'єднав Волинське та Галицьке князівства в єдину Галицько-Волинську державу?
3. Визначте, у якому році Роман Мстиславич захопив Київ
А 1199 р.
Б 1201 р.
В 1203 р.
Г 1205 р.
4. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.
«...Високо сидиш та на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними військами, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунаї ...»
 - Про діяльність якого князя йдеться?
А Василя Тербовлянського
Б Ярослава Осмомисла
В Данила Галицького
Г Романа Мстиславича

5. Знайдіть на карті (с. 146) або в історичному атласі всі географічні назви, згадані в тексті параграфа. Володарі яких країн давали притулок малолітнім братам — Данилові й Васильку, яких переслідували галицькі бояри?
6. Покажіть на карті (с. 146) або в історичному атласі центри та найбільші міста Волинського та Галицького князівств.

- 7*. Складіть від імені Романа Мстиславича розповідь про його життя (на зразок «Повчання дітям» Володимира Мономаха, у якому він повідомляє про головні події свого життя й дає настанови нащадкам).
- 8*. Складіть колективну розповідь про внутрішню й зовнішню політику Романа Мстиславича.

- 9*. Поясніть, чому бояри в Галичині мали сильні позиції.

МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА на КИЇВСЬКУ ДЕРЖАВУ та СУМІЖНІ ЗЕМЛІ (1237–1241)

Кінний монгол

Житло кочових монголів — юрта

Піший монгол

§ 16. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

- Покажіть на карті (с. 153) або в історичному атласі давньоруські фортеці, які стояли на захисті Київської держави.

1. Перший похід монголів на Київську державу

У степах Монголії наприкінці XII — на початку XIII ст. утворилася могутня держава. На її чолі став Темучин, якого в 1206 р. обрали ханом і назвали **Чингісханом** (так монгольською мовою називалася посада великого хана). Ця держава розпочала завойовницькі війни проти інших народів. По суті, Чингісхан розпочав світову війну, бо, за свідченням європейського хроніста-мандрівника П. Карпіні, «великий монгол» мав намір «підкорити собі всю землю й не мати миру з жодним народом, якщо він не підкориться». Інший свідок — чернець-домініканець Юліан — казав, що «монголи вдень і вночі радяться, як би прийти й захопити королівство християн. Тому що в них є намір іти на завоювання Риму й подальшого світу».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Витоки імперії Чингісхана

Після підпорядкування собі всіх монгольських і татарських племен Чингісхан рушив на Китай. Для монголів похід проти династії Цінь був священним актом помсти. Володар кочовиків мав помститися за ганебну страту свого діда Амбагай-хана. Пройшовши крізь Велику Китайську стіну, монголи ввійшли в Пекін... Учені-історики вважають, що ця перемога була ключем до майбутнього володарювання. Китайці збагатили монголів технікою для облоги міст, порохом, яким начиняли примітивні «гранати». До того ж у полон потрапили військові інженери передового китайського вишколу, чимало чиновників держави Цінь. Проте найважливішим виявилось «придбання» Чингісханом молодого радника Елюй Чуцай — творця системи непрямого контролю підкорених земель, яка використовувалася монголами надалі. Загарбників було занадто мало для окупації гігантських завойованих територій, та й життя в містах було їм не притаманне. Продовжуючи кочувати, вони залишали безпосереднє управління завойованими народами місцевим володарям, за якими, у свою чергу, наглядали представники самого хана. Секрет полягав у тому, що за першою ознакою виникнення незадоволення монгольська армія була здатна миттєво покарати «нерозумних».

У цей час Київська держава переживала часи роздробленості. Київ не раз змінював своїх князів і навіть проти половців не завжди міг організувати спільні дії. А загроза з боку монгольських степовиків була

значно сильнішою й небезпечнішою. Першими потрапили під шалений натиск монгольської навали половці.

За свідченням літопису, монголи йшли, як чорна хмара. Попереду мчала кіннота, спалюючи міста й грабуючи все на своєму шляху. Далі йшла головна орда — з возами, стадами худоби та верблюдів, табунами коней, з жінками й дітьми. За нею все горіло, залишалися тільки чорна спалена земля та руїни-згарища. Повсюди лежали вбиті чоловіки, старі люди й немовлята. Молодиць, дівчат, а часом і малих дітей загарбники брали в полон. Ординці гнали поперед себе зв'язаних бранців, немов отару, не знаючи милосердя.

Після завоювання Китаю й Хорезма (1219–1221) Чингісхан послав на розвідку «західних земель» потужні загони кочовиків під командуванням найбільш обдарованих воєначальників Джебе й Субедея. Вони пройшли південними берегами Каспійського моря, спустошили Північний Іран, увійшли в Закавказзя, розбили грузинську армію (1222 р.) і зустріли на Північному Кавказі об'єднане військо половців, лезгинів, черкесів і аланів. Відбувся бій, що не мав значних наслідків. Тоді завойовники внесли розкол у лави ворога. Вони обдарували половців і обіцяли їх не чіпати. Ті повірили й розійшлися. Скориставшись моментом, монголи розбили аланів, лезгинів і черкесів, а потім виступили проти половців. На початку 1223 р. монголи вторглися у Крим, захопили місто Сурож (Судак) і знову рушили в половецькі степи.

Дізнавшись про наближення 25-тисячної монгольської армії, половці звернулися до колишніх своїх ворогів — руських князів — з проханням надати допомогу: «Сьогодні переб'ють нас, а завтра — вас, якщо не допоможете нам». Було створено оборонний союз християн і половців, який мав урятувати обидві сторони. Та навіть у такий складний час не всі руські князі змогли переступити через власні егоїстичні інтереси й спільно боротися проти ворога. У похід вирушили дружини лише з давньої України: Києва, Чернігова, Галичини й Волині.

Вирішальна битва відбулася в Приазов'ї біля сучасного Маріуполя на *річці Калці* 31 травня 1223 р. Проти монголів виступили

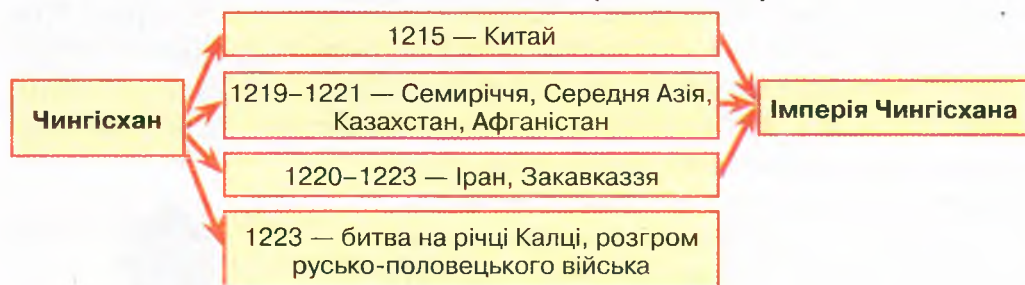
Обладунки та зброя
воїна-монгола

спільно руські полки й половці. Воїни на полі бою показали приклади сміливості та мужності. Та серед князів не було єдності в керівництві боєм. Це й призвело до важкої поразки об'єднаного війська. Полонених руських князів монголи пов'язали, поклали на землю, укрили дошками й улаштували на них бенкет. Пили, їли й гуляли, доки князі не подушилися.

Молодий князь Данило Романович був поранений у битві, але зумів уникнути полону.

Розгром на Калці не став уроком для руських князів. Міжусобна боротьба не припинилася. Не було створено ні об'єднаного війська, ні оборонних споруд. Кожен сподівався, що від ворожого наступу постраждає лише його сусід.

ПОХОДИ ЧИНГІСХАНА (1215–1223)

ЦІКАВО ЗНАТИ

Доблесна Мамелфа

Численну дружину повів на битву на берегах Калки чернігівський і козельський князь Мстислав Святославич. А поруч із ним пішли і його діти: син Василько та невістка Мамелфа. Вони щойно побралися й ще не вивірилися з пам'яті молодят весільні обряди.

«Самого мужа — не пушу! — категорично мовила Мамелфа. — Куди він — туди і я... Як голка за ниткою». Мстислав Святославич спробував вплинути на сина: «Залиши жінку вдома, бо війна — не жіночий клопіт. Тим паче, з таким супостатом». — «Ні, ні і ні! — не дозволила Мамелфа навіть слова вимовити чоловікові. — Якщо гинути, то лише з ним!..»

Довелося Мстиславові Святославичу відступити. Відтак і пішли молодята в одних лавах із чернігівськими дружинниками... Мужньо відбивалися від ворога сивочолий Мстислав Святославич та обоє його дітей, ставши в коло, спинами одне до одного. Так і впали всі троє майже водночас — батько й син, суспіль посічені ворожими мечами, а через хвилину — Мамелфа зі списом у грудях, наостанок розпростерши свої руки — над чоловіком і батьком. І над усією Руською землею...

2. Вторгнення хана Батия на землі Південно-Західної Русі

Після подій на Калці півтора десятиліття тривав відносний спокій. Але тільки відносний, бо Чингісхан дарує своєму онукові **Батию** ще не завойовану Європу й заповідає йому похід на Захід.

Наприкінці 1237 р. ординці пішли в наступ 140-тисячною армією на руські землі. Першими потерпіли князівства Північно-Східної Русі. Завойовники по черзі захопили, пограбували й спалили Рязань, Владимир на Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста. Жоден руський князь не допоміг сусідові.

У хана Батия була вишколена кіннота. Вона нападала раптово й знищувала та спалювала все на своєму шляху. Мешканців міст, які не здалися за першою вимогою, вирізали всіх, навіть жінок, дітей і старих. У полон монголи брали лише ремісників і частину молодих людей, яких використовували, нападаючи на інші руські міста. Після походу монгольські війська відступили в південноукраїнські степи, щоб відпочити та відгодувати своїх коней.

Так зобразив монголів китайський художник:

а) кінний монгол;

б) піший воїн

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Літопис Руський» про навалу монголів у 1239 р.

Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати (війська) на городи руські. Узяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив, начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони вбили...

У той же час послав він (війська) на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них з усіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа (Порфирія) вони zostавили живим і одвели його в Глухів...

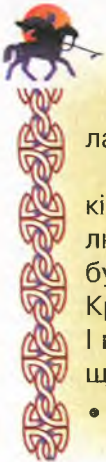
Хан Менгу тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його й величі його. Він прислав послів своїх... до городян, хоча чи їх обманути, та вони не послухали його...

- Простежте на карті (с. 153) або в історичному атласі пересування монгольських військ, описані в тексті літопису.

Навесні 1239 р. орда розпочинає новий наступ. Вона вторглася в Південну Русь на землі нинішньої Лівобережної України, раптово напала на Переяслав, знищила й спалила його. Далі загарбники пішли на Чернігів. Оборonoю Чернігова керував князь Мстислав Глібович. Літопис повідомляє: «Переможений був Мстислав і безліч воїнів його побито було, і місто взяв (монгольський хан Менгу), і запалив вогнем».

Восени 1240 р. велике військо Батия наблизилося до Києва. Літописець повідомляє про чисельність монгольського війська так: «Не було чути нічого від скрипіння возів його, ревіння верблюдів його та ржання коней його».

Оборonoю Києва керував досвідчений і хоробрий воєвода Данила Галицького *тисяцький Дмитро*. Та сили були нерівні. Воїни Батия ніч і день били по укріплених стінах Києва стінобитними машинами. Через кілька днів стіни були проламані й ворог проник у місто. Монголи також зазнали тяжких утрат. Батий дав своїм воїнам кілька днів для перепочинку. За цей час кияни зайняли нові оборонні позиції і збудували нові укріплення навколо Десятинної церкви. Бої почалися знову. **6 грудня 1240 р.** опір останніх захисників було зламано. Склепіння Десятинної церкви не витримало маси людей, які переховувались у ній, і завалилося. Місто було спустошене й зруйноване. Із сорока мурованих церков після навали залишилося п'ять-шість. Багато мешканців загинули, інші були покалічені або потрапили в полон. З 50 тис. населення вціліли чотири тисячі. Порубаного, але ще живого воєводу Дмитра монголи привели до Батия, і той дарував йому життя за відвагу.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Літопис про Батий похід на Волинь і Галичину

А коли Батий узяв город Київ (грудень 1240 р.) і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до города Володимира.

І прийшов він до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків (стінобитних машин). Та не міг він розбити стіни й став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися й самі перебиті були. І прийшов він до Каменця та Ізяслава й узяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само й город Галич, і інших городів багато, що їм немає числа.

- Які методи, за свідченням літопису, використовували монголи для завоювання українських міст?

На початку 1241 р. Батий рушив на Волинь. Утрати, що їх зазнали ординці в попередніх боях, давалися взнаки. І на Волині вони вже не змогли здобути деяких укріплених міст. Вистояли Крем'янець і Данилів. Через те Батий обминув їх і пішов на Володимир. Захисники боро-

лися до останнього воїна. Окрім Володимира, були захоплені й спустошені Кам'янець, Ізяслав, Колодяжин, Луцьк.

Самовіддано боролися захисники міст Галицької землі. Звенигород (біля сучасного Львова) був захоплений, розграбований і спалений. Після ординської навали це місто, що було центром удільного князівства, так і не відродилося. Після триденної облоги монголи оволоділи Галичем і розграбували його.

Проте Галицько-Волинська держава потерпіла порівняно менше, ніж інші українські землі. Лісиста й гірська місцевість також сприяли успішній обороні. Тут монгольська кіннота не могла повною мірою використати свої бойові можливості.

НАВАЛА ХАНА БАТИЯ НА СХІДНУ ТА ЦЕНТРАЛЬНУ ЄВРОПУ (1237–1242)

ЦІКАВО ЗНАТИ

Секрети перемог монгольських завойовників

Лише терором, одержимістю ідеї створення світової імперії і навіть бездоганною організацією армії перемоги монголів пояснити важко. Успіх забезпечувало поєднання найкращої у світі зброї, передового військового мистецтва та суворого вишколу.

Степовики буквально обожають своїх скакунів. З вигляду непоказні монгольські коні були надзвичайно витривалі й невибагливі. Вони легко переносили морози й уміли видобути траву навіть з-під снігу, що дозволило Батію напасти на Русь узимку. Вершників, одягнених у хутро й шкіряні чоботи з повстяними панчолами (прототип майбутніх валенок), зима й зовсім не лякала. Пересічний воїн мав трьох коней, на яких він почергово їхав у поході. За день армія проходила майже 100 км. Обози монголів були мінімальні: базою постачання вважалася територія ворога, що була попереду. Кожний вершник мав лише «недоторканий запас» — сухе молоко й сухе м'ясо. За потреби вершник-монгол пив кров одного з коней, перев'язуючи потім розсічену вену жильною ниткою.

Іншою «диво-зброєю» монголів був «складний лук». Кілька частин, виготовлених із різної деревини, кості й рогів, прилаштовували одну

до одної і склеювали тваринним клеєм. Це була зброя, що мало в чому поступалася за точністю й дальністю майбутній вогнепальній. Навіть пересічний монгольський воїн із відстані 100 м міг пробити кольчугу противника. А стріляти на ходу монголи вчилися з трьох років.

Після захоплення Хорезма монголи здобули досконалі кольчуги й шаблі мусульманських зброярів. Сполучення важкої й легкої кінноти було підґрунтям тактичної гнучкості монголів. Під час війни вони декількома колонами заходили на ворожу територію й поступово звужували кільце «облоги», доки в ньому не опинялися головні сили супротивника. Складні маневри, які проводили з надзвичайною точністю, закінчувалися гігантським «мішком», у якому гинули китайські, хорезмські, руські, угорські, польсько-німецькі армії. Оточивши ворога, легка кіннота розстрілювала його здаля з луків. Командири спрямовували бій, використовуючи вимпели, а вночі — ліхтарі. То налітаючи, то відступаючи, лучники вимотували ворога й підводили його під удари важкої кінноти, яка довершувала справу.

Битва під Легніцею. *Мініатюра. XIV ст.*

... Добре Поле неподалік від Легниці (сучасна Польща). 9 квітня 1241 р.

Військо герцога Генріха прийняло бій із монголами під командуванням Кайду.

Попри відвагу, воно зазнало нищівної поразки. Загинуло майже 40 тисяч воїнів, у тому числі й сам Генріх. Відрізавши вуха вбитим для підрахунку й насадивши на палю голову герцога Генріха, монголи вирушили на південь.

- Історичні ілюстрації — різновид писемних історичних джерел. Уважно погляньте на подану ілюстрацію очима історика. Складіть колективну розповідь про зображену на ній битву, аналізуючи якнайбільше деталей і залучаючи знання з інших навчальних предметів — історії середніх віків, зарубіжної літератури тощо.

◆ 3. Українські землі та Золота Орда. Михайло Чернігівський і його загибель

Батий, пройшовши зі своєю ордою через Галицько-Волинські землі, пішов на Польщу й спалив її тодішню столицю Краків, а потім рушив на Угорщину й досяг Балкан. Звідти знесилені походом монголи через південноукраїнські степи повернулися на схід — до Волги. Там Батий створив величезну державу — **Золоту Орду**. Її столицею стало місто Сарай у пониззі Волги.

Під владу Золотої Орди потрапило багато народів від річок Іртиш та Об на сході Сибіру аж до нижньої течії Дунаю на заході. На північно-східних руських землях установилося важке й принизливе ординське панування — *монгольське іго*. Завойовані народи змушені були платити данину, яку збирали золотоординські урядники — **баскаки**.

Хани втручались у внутрішні справи князівств, примушували тих князів, які хотіли правити своїми землями, їхати до них й уклінно просити грамоту — **ярлик** на володіння. За неї князі привозили ханові гроші, срібло й золото. Траплялося, що князі не поверталися: Ярослава Всеволодовича, великого князя суздальського, отруїли; не повернувся додому й рязанський князь Роман — за відмову змінити віру його піддали жорстоким тортурам і стратили.

Лиха доля не оминула й тих південно-руських князів, землі яких були ближче до Орди.

Так, у 1246 р. чернігівський князь Михайло разом із своїм боярином Федором вирушив у ставку Батия, де їх силували взяти участь у релігійних обрядах монголів біля

БАСКА́К (*тюрк.*) — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення й збирав данину.

С. Іванов. Баскаки. 1909 р.

вогню. Вогонь у цих степових кочових народів символізував силу, що спалює лихі умисли проти хана. Чернігівський князь і його боярин відмовилися брати участь у церемонії проходження між двома вогнями, що горіли перед тронем хана. Адже вони були християнами й не хотіли вшановувати язичницьких богів. За цю відмову обоє поплатилися життям.

Світове значення боротьби нашого народу з монгольською навалою полягає в тому, що впертий опір наших предків ослабив і затримав нашість монголів на Західну Європу. Руські князівства, як перед тим держави Центральної Азії і Закавказзя, а згодом країни Центральної Європи, відстоюючи свою незалежність від монгольських ханів, урятували Західну Європу, її культуру від руйнування. У цьому їх величезна історична заслуга перед європейською цивілізацією.

Однак знекровлені навалою українські землі стали згодом легкою здобиччю для сусідніх феодальних держав.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Дочка чернігівського князя Михайла, Марія, після загибелі в битві з монголами свого чоловіка — ростовського князя Василька Костянтиновича — збиралася стати черницею. Чимало вдів руських князів завершили своє життя в монастирях. Утримало Марію Михайлівну від чернецтва почуття відповідальності за долю двох неповнолітніх синів. Тільки-но Марія почала приходити до тями, як життя ще раз боляче вдарило: у стані хана Батія замордували батька. Пережити цю трагедію допомогла Марії Михайлівні справа, яку сама організувала в Ростові. Вона згуртувала навколо себе численну групу фахівців із переписування давніх книг і написання хронік, створивши їм належні умови для життя та праці. Добре освічена, вихована на книгах античних авторів, під враженням пережитого, побаченого й почутого, Марія Михайлівна й сама стала літописцем. Вона написала книгу «Житіє Михайла Чернігівського», у якій із великою майстерністю й пристрастю розповіла про життя, діяння й героїчну загибель свого батька...

Чингісхан, битва на річці Калці, походи Чингісхана, узяття монголами Києва, Золота Орда, баскак, ярлик.

Завдання та запитання

1. *Історичний блицтурнір.* Установіть між товаришами певну черговість і відповідайте на запитання один за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
 - Назвіть ім'я найголовнішого монгольського хана на початку XIII ст.
 - Коли монголи обрали першого Великого хана?
 - Хто першим потрапив під шалений натиск монгольських військ?

- Що зробили князі для організації опору монголам?
- Коли й де відбулася перша битва з монголами?
- Як закінчилася перша битва з монголами?
- Яка причина невдач руських військ?
- Скільки років руські землі мали відносний спокій від навали монголів?
- Коли Батий розпочав свій перший похід?
- Куди був спрямований перший похід Батия?
- Що відбувалося в 1238 р.?
- Куди був спрямований новий похід орди в 1239 р.?
- Хто керував обороною Чернігова?
- Хто керував обороною Києва?
- Коли Батий захопив Київ?
- На які країни пішов Батий після Галицько-Волинського князівства?
- Назвіть причини розпаду Київської держави.
- Назвіть найбільші князівства, на які розпалася Київська держава.

2. Накресліть на контурній карті шлях просування монгольських військ давньоукраїнською землею. Позначте міста, які були ними завойовані.

3. Прочитайте уривки з літопису та розташуйте їх у хронологічному порядку.

1. «... І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути (нічого) од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його... І поставив Батий пороки (тарани) під город коло воріт Лядських, ... і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи й розколювалися щити...»

2. «...І прийшов він до Каменця та Ізяславля і взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм немає числа...»

3. «...І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: “Якщо ви не допоможете нам — то ми нині порубані будемо, а ви завтра порубані будете”». І була рада всіх князів у городі Києві, і нарадилися вони так: „Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй...”»

4. «...Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати (війська) на городи руські. Узяв він город Переяславль списом, вибив його увесь... У той же час послав він (війська) на Чернігів...»

А 4, 3, 1, 2

Б 2, 1, 4, 3

В 3, 4, 1, 2

Г 4, 3, 2, 1

4. Складіть і запишіть у зошиті складний план розповіді на одну з тем: «Перший похід монголів на українські землі»; «Оборона Києва від монгольських військ»; «Друге нашестя монгольських загарбників».

5. Чому монголи за короткий термін змогли завоювати величезні території та утворити одну з найбільших в історії імперій?

- 6*. Визначте світове значення боротьби нашого народу з монгольською навалою.

7. Уявіть, що ви скульптор, який має створити пам'ятник русинам, які загинули на річці Калці. Які деталі з оповіді про Мамелфу ви використаєте? Чому?

8. Чи були, на вашу думку, монгольські воїни такими ж вправними в рукопашному бою, як і в кінному? Чому?

§ 17. РОЗКВІТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ

- Що вам відомо про дитячі, підліткові та юнацькі роки князя Данила?

◆ 1. Князь Данило Романович, його внутрішня політика

Роки правління **Данила Романовича (1237–1264)** були сповнені боротьби із зовнішнім ворогом і розбудовою Галицько-Волинського князівства.

У 1238 р. князь Данило розгромив німецьких рицарів-хрестоносців, які захопили місто Дорогичин, що стояло над Бугом і було на Підляшші великим торговим центром. Тому визволення цього міста мало для Галицько-Волинських земель велике значення.

Княжа криниця на Крилоській горі, з якої, за легендою, пив джерельну воду Данило Галицький

Після перемоги в битві за Дорогичин Данило пішов у Київ і укріпився там. Він повністю відновив територію Галицько-Волинської держави, якою володів його батько.

Об'єднання батьківських земель сталося незадовго до нападу Батия на Київ. Данило залишив управління Києвом своєму тисяцькому Дмитрові. Той був досвідченим і хоробрим воєводою, йому й довелося керувати обороною міста в листопаді–грудні 1240 р.

ЦІКАВО ЗНАТИ
Змінили маршрут

Галицькому князеві Данилові Романовичу протягом свого життя довелося чимало повоювати, захищаючи рідну землю від усіляких напасників — угрів, поляків, німців, литовських ятвягів, половців і монголів.

Навесні 1238 р. Данило й Василько Романовичі вирушили на ятвягів, від яких у той період руська земля не мала спокою. Але маршрут були змушені змінити — переповнені водою ріки порозливалися. Порадившись, брати вирішили прогнати з давньоруського города Дорогичина чужинців-загарбників. «Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам», — мовив Данило Романович, спрямовуючи своє військо в іншому напрямку.

Брати мали на увазі хрестоносців, або крижевників (від *криж* — хрест), які утворили Тевтонський орден¹. Зовнішньою ознакою темпличів (тамплієрів) уважався білий плащ із чорним хрестом. У березні 1237 р. Тевтонський орден об'єднався з орденом мечоносців. На честь цієї події мазовецький правитель Конрад I подарував їм давньоруський город Дорогичин.

Рівно за рік брати Романовичі щодуху гнали своїми полками темпличів геть. Данило й Василько побили хрестоносців, набрали чимало бранців, у тому числі полонили магістра ордену Бруно.

Здобувши Київ, Батий у 1241 р. рушив на Волинь. Цей похід був не такий успішний, як попередні. На Волині й у Галичині було багато укріплених міст (це теж заслуга князя Данила), деякі з них монголи не змогли взяти. Літопис згадує, що за вказівкою братів Данила та Василька були збудовані міста-замки: Данилів, Крем'янець, Угровеськ та ін. Галицько-волинські землі зазнали спустошень менше, ніж східні князівства. Тому після відходу орди з українських земель Данило розпочинає не тільки відбудовувати зруйновані міста, а й будувати нові. Було закладено нове місто Львів (уперше згадується в 1256 р.), яке названо за ім'ям старшого сина Данила — Лева.

Столицю князівства Данило переніс із бунтівного Галича на Волинь, у м. Холм. Навколо міста він звів могутні укріплення, побудував церкви та заклав чудовий палац.

У внутрішній політиці Данило прагнув забезпечити собі підтримку селян і міщан. Він дбав про розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Із цією метою князь запрошував ремісників і купців з Німеччини, Польщі, зруйнованої монгольським нашествям Північної Русі. Данило не дав монголам повністю знищити своєї держави: об'єднав її землі, підготував країну до відсічі орди.

¹ *Тевтонський (німецький) орден* — католицький лицарсько-чернечий орден, започаткований наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Холм

Галицький князь сам вибрав місце для своєї нової столиці. Було воно помітним підвищенням, пагорбом, за місцевою говіркою — холмом, що й дало назву майбутньому місту. Тихоплинна річка Угорка мала заболочені береги, що створювало природний захист від імовірного противника. І виріс тут у 1237 р. «малий городок», оперезаний міцними стінами з передбаченими на них щитами-заборами та зброєю, зокрема самострілами. У центрі міста височіла сторожова вежа. Викопали для оборонного гарнізону 35-сажневу криницю... Минув певний час — і Данило Романович розширив межі міста — спорудив у ньому собор святого Іоанна Золотоустого, церкви Трійці, Богородиці та Кузьми й Дем'яна. Заклав парк.

Церква Богородиці. м. Хелм.
Сучасна Польща

І взагалі галицький князь мав велику жагу до будівництва. Мабуть, надихав його на це приклад князів київських — Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Серед новозбудованих міст і зміцнених старих — Белз, Берестя, Володимир, Галич, Данилів, Звенигород, Тихомль та ін. А ще Данило Романович розпочав будувати місто, назване на честь його сина Львовом. Сам Лев Данилович згодом і закінчив будівництво Львова. Розбудував Данило Романович і свій двір у Холмі, який став визначним культурним центром і відзначався розкішшю. Нині місто Хелм знаходиться на території Польщі.

- Чому князь Данило вибрав саме таке місце для нової столиці князівства?

Князь Данило проявив себе як здібний державний діяч. Він здійснив *військову реформу*. Не покладаючись тільки на феодалну дружину (галицьке боярство часто зраджувало його), почав широко ви-

ШЛЯХТА (від нім. *родовитий, знатний*) — вищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

користувати ополчення — селян і міщан. Реформував державний апарат Галицько-Волинської держави. На зміну великому боярству, яке було в князівському оточенні, він почав висувати своїх прибічників із нижчих верств. Так формувалося дворянство — *шляхта*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Зовнішня політика князя Данила Романовича

1. Поясніть зміст поняття «зовнішня політика» на прикладі когось із давньоруських князів (на ваш вибір).
2. Хто такі *васали*?
3. Що вам відомо про хрестоносців з уроків історії середніх віків і зарубіжної літератури?
4. Прочитайте подане нижче інформаційне повідомлення про зовнішню політику князя Данила Романовича. Складіть розгорнутий план розповіді, вписавши відповідні тематичні речення.

Уторгнення монгольських військ і руйнування міст, розгром княжих дружин і загибель багатьох князів внесли безлад і сум'яття в політичне життя. Монгольські хани свідомо знищували чи усували від влади впливових руських князів, надаючи ярлики на княжіння молодшим представникам династії Рюриковичів. Проте позбавити життя або княжіння Данила Романовича вони не посміли.

Наприкінці 1245 р. — на початку 1246 р. Данило здійснив подорож на Волгу до ставки Батия. Галицько-Волинський володар визнав себе васалом Золотої Орди, а за це одержав право володіти своєю землею. «О, лихіша лиха честь татарська! — зітхає літописець. — Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, й іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!»

Наступні 20 років Данило Галицький витратив на організацію опору Орді. Це було основою його зовнішньополітичної діяльності. Руські землі на схід від Дніпра лежали в руїнах, тому Данило звернув свій погляд на Захід.

Успішна поїздка в Орду, а перед тим розгром польських та угорських рицарів під Ярославом у 1245 р. сприяли налагодженню мирних відносин з Угорщиною.

У Польщі, де розгорілася міжусобна боротьба, Данило підтримував сусідів Волині — мазовецьких князів, убезпечивши свої західні кордони.

На північних кордонах Галицько-Волинської держави міцніло Литовське князівство. Данило воював із Литвою й змусив її поступитися прикордонними містами: Новгородком, Вовковийськом, Слонімом та ін.

Данило Романович прагнув опертися на підтримку церкви в боротьбі з монголами. Він призначив свого начальника канцелярії («печатника») Кирила Київським митрополитом. У 1247 р. Кирила офіційно висвятили в цей сан під час поїздки до Візантії.

За посередництва митрополита Кирила Данило намагався створити антимонгольський союз спільно з володарями Рязані й Владимира на

Клязьмі. Проте великий князь владимирський Олександр Невський, на відміну від Данила, обрав іншу політичну лінію — покору й союз із монгольськими ханами.

Тоді Данило налагодив дипломатичні відносини з главою католицької церкви — Папою Римським, сподіваючись на організацію хрестового походу проти монголів. Переговори тривали кілька років. У 1253 р. Папа надіслав Данилові королівський вінець і папський посол урочисто коронував Данила в м. Дорогичині. Відтоді всі західні хроністи почали титулувати Данила королем Русі, а Галицько-Волинську державу — Руським королівством. Чи привели ці переговори до об'єднання (унії) церков, літописи не повідомляють.

Папа Римський не поспішав організовувати хрестовий похід проти монголів, бо вони воювали з арабами. А араби, як відомо, були ворогами християн у боротьбі за Єрусалим та інші святі місця.

- Пригадаймо хрестові походи на Близький Схід.

Не отримавши допомоги від Папи, король Данило змушений був самостійно захищати свою державу.

У 1252–1253 рр. Данило втрутився в боротьбу за Австрію. Він одружив свого молодшого сина Романа зі спадкоємицею австрійського престолу герцогинею Гертрудою. Однак монгольська загроза не дозволила відрядити військові сили в центр Європи й утвердити за сином австрійський престол.

Наприкінці 50-х років XIII ст. монгольське командування спрямувало проти Данила величезне військо й змусило його остаточно визнати себе васалом Орди. З того часу галицько-волинські війська повинні були брати участь у військових походах монголів на сусідні держави. Однак залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди була значно меншою, ніж інших руських князівств.

Визначний український історик І. Крип'якевич дав таку оцінку діяльності Данила Галицького: «Данило — це найвидатніша постать в історії Галицько-Волинської держави. Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа й поклав основу під її дальший розвиток».

5. Складіть за створеним вами планом розповідь про зовнішню політику князя Данила Романовича.
6. Які події відбулися в м. Дорогичині в 1238 р. та в 1253 р.? Чи є між ними зв'язок? Якщо є, то в чому він полягає?
7. Які сподівання Данила Галицького справдилися в результаті його коронації, а які — ні? Чому?
8. Якою була зовнішня політика Данила Галицького — агресивною чи спрямованою на захист території та народу своєї держави? Обґрунтуйте свою відповідь конкретними прикладами.

2. Наступники Данила Романовича

Після смерті короля Данила в 1264 р. старшим у роду залишився його брат Василько Романович. Він продовжував княжити у Володимирі й володів лише частиною Волинської землі.

Його єдиний син і наступник **Володимир Василькович** правив північно-західною частиною Волині в 1269–1288 рр. Очевидно, саме при його дворі була написана остання частина Галицько-Волинського літопису. Тому ми достеменно знаємо, що Володимир розбудував свою вотчину, зводив нові міста та замки для оборони від Литви, підтримував міщанство.

Він був людиною освіченою, сам переписував книжки. Літописець називає Володимира «книжником і філософом», якого ще не було серед князів.

У зовнішній політиці Володимир Василькович, як і його батько, боровся проти натиску литовських племен. Брав участь у міжусобних війнах у Польщі, підтримуючи мазовецьких князів, які визнавали себе його васалами.

Більшу частину Галицько-Волинської держави після смерті Данила та свого брата Шварна успадкував **Лев Данилович (1264–1301)**. Лев мав енергійний і запальний характер, і саме він став справжнім лідером князівської династії Романовичів.

Лев Данилович залишався васалом Золотої Орди, але зумів звести цю залежність лише до участі у військових походах монгольських ханів.

Він значно розширив батьківські володіння: приєднав до своїх земель Люблінську землю в Польщі й повернув частину Закарпаття, у тому числі й місто Мукачеве.

У 1272 р. князь Лев переніс столицю Галицько-Волинської держави до Львова, укріпив нову столицю й відбудував ті фортеці, які за наказом монголів зруйнував його батько. Лев Данилович підтримував жваві дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою та Тевтонським орденом. Він був могутнім воїном і талановитим полководцем.

Л. Долинський. Князь Лев Данилович. XVIII ст.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Розпаду не допустив

Єдиному материку, поділеному на дві частини — Галичину й Волинь, уподібнилася Галицько-Волинська держава по смерті князя Данила Романовича. По один бік лежали землі Василька Романовича та його сина Володимира, по інший — синів Данила Романовича: Лев вокняжився в Галичі й Перемишлі, Мстислав — у Тереховлі, Шварно — у Холмщині й

Белзчині. Проте Льву Даниловичу вистачило хисту не допустити розпаду держави, яка була ще вчора міцною й потужною. Більше того, він намагався розширити Галицько-Волинські землі. По смерті польського короля Болеслава князь Лев спробував стати володарем навіть краківської корони. Невдачу компенсував так: по смерті короля Лєстька здобув собі Люблінщину. Лев Данилович «дотягнувся» й до угорського короля Стефана — забрав і приєднав до Галичини частину українського Закарпаття. До всіх походів на ці країни й на Литву Лев Данилович постійно залучав монголів, з якими, на відміну від батька, підтримував «ділові» відносини, хоча формально й був їхнім васалом.

Князі Данило Романович, Василько Романович, Володимир Василькович, Лев Данилович, Дорогичин.

Завдання та запитання

1. Яка подія сталася в 1238 р. на Галицько-Волинських землях?
2. Назвіть міста, які були столицею Галицько-Волинського князівства.
3. Запишіть у зошиті назви міст, які збудував Данило Галицький.

4. Визначте, які міста заснував Данило Галицький

- А Звенигород, Холм, Львів
- Б Данилів, Львів, Холм
- В Перемишль, Данилів, Львів
- Г Данилів, Звенигород, Перемишль

5. Чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Данила?
 - «...Був-бо він сміливий і хоробрий — „від стопи ноги його й аж до верху голови його не було в ньому вади”... Сам же король (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, й оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм...»
 - «...О лихіша лиха честь татарська! Князь наш, що володів Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, й іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!...»
 - А обидві події стосуються
 - Б тільки перша подія стосується
 - В тільки друга подія стосується
 - Г жодна з подій не стосується
6. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«...І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: „Якщо ви не допоможете нам — то ми нині порубані будемо, а ви завтра порубані будете”. І була рада всіх князів у городі Києві, і нарадилися вони так: „Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй...”»

- Про яку подію йдеться?

А облога й падіння Торчеська, 1093 р.

Б Любецький зїзд князів, 1097 р.

В битва на річці Калці, 1223 р.

Г битва з хрестоносцями, 1238 р.

7. Проаналізуйте, як розподілилася влада в Галицько-Волинському князівстві після смерті князя Данила.

8. Поясніть, які реформи здійснив Данило.

9*. Порівняйте діяльність князя Романа та князя Данила.

10. Чим керувався Данило, вибираючи місце для нової столиці — Холма?

11. Дайте характеристику діяльності Лева Даниловича.

12. Які риси вдачі унаслідував Лев Данилович від батька?

§ 18. ПРАВЛІННЯ ЮРІЯ I ЛЬВОВИЧА Й ОСТАННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ

- Яка була політика Лева Даниловича щодо Золотої Орди?

◆ 1. Правління короля Юрія I Львовича

На початку XIV ст. влада в Галицько-Волинській державі знову зосереджується в одних руках. Після смерті інших князів династії Романовичів єдиним володарем став син Лева Даниловича, князь **Юрій I Львович (1301–1308)**.

Це був могутній і розумний правитель. Він дуже вдало використав внутрішні заколоти, які відбувалися в той час у Золотій Орді. Юрій I знову пересуває південні кордони своєї держави аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу.

Юрій I, як і його дід Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимирії (Волині). Він переніс свою столицю зі Львова до Володимира-Волинського, уклав союз із мазовецьким князем Казимиром Куявським та одружився з його дочкою. Юрій Львович зіштовся з німецькими хрестоносцями з метою заручитися підтримкою й мати союзників у боротьбі проти Литви. Адже Литва на той час ставала дуже сильною державою.

Король Юрій I Львович. Реконструкція М. Фіголя

Одним із головних здобутків короля Юрія I було *утворення в 1303 р. окремої Галицької церковної митрополії*¹. До неї ввійшли кілька єпархій: Володимирська, Луцька, Перемишльська, Турово-Пінська, Галицька та Холмська.

Раніше вся Русь входила до складу однієї митрополії — Київської. Однак наприкінці XIII ст. київські митрополити перебравися зі зруйнованого монголами Києва на північний схід, у Суздаль. Тому заснування окремої митрополії мало велике значення для розвитку українських земель. По-перше, поставлення Константинопольським патріархом окремого митрополита для Галицько-Волинської держави демонструвало всьому православному світові її авторитет і могутність. По-друге, це був захист політичної незалежності об'єднаного князівства. По-третє, утворення митрополії давало неабиякі можливості для розвитку православ'я та традиційної культури.

◆ 2. Останні галицько-волинські князі

Після смерті Юрія I Галицько-Волинська держава перейшла до його синів — **Андрія Юрійовича** та **Лева II Юрійовича**. Вони, як свого часу Данило й Василько, правили спільно в **1308–1323 рр.** і титулувалися князями Руської землі. Збереглися грамоти Андрія та Лева, написані латинською мовою. З них ми дізнаємося, що князі підтримували на своїх землях міжнародну торгівлю, брали участь у боротьбі польських князів проти німецького натиску.

Князь Андрій Юрійович.
Реконструкція М. Фіголя

У зовнішній політиці Андрій і Лев опиралися на союз із тевтонськими рицарями. Цей союз не лише забезпечував українським товарам вихід до Балтійського моря, а й був протиположним Литві. Українські ж князі обіцяли рицарям захист від монголів. У війні з Ордою Андрій і Лев загинули. Польський король у листі до Папи Римського в 1323 р., повідомляючи про цю подію, називав своїх східних сусідів «непоборним щитом» проти жорстокого монгольського племені.

Останнім галицько-волинським князем був племінник Андрія й Лева II, **Юрій II Болеслав (1323–1340)**. Він продовжив політику своїх попередників, зумів урегулювати відносини із

¹ *Митрополія* — церковно-адміністративний округ (голова — митрополит), який поділяється на єпархії на чолі з єпископами.

Золотою Ордою, Литвою та Тевтонським орденом. Однак напруженими залишалися відносини з Польщею та Угорщиною, які почали готувати спільний наступ на Галицько-Волинську державу.

У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали незадоволення бояр, і у квітні 1340 р. його було отруєно у Володимирі-Волинському. Припинення існування правлячої династії Романовичів стало ударом для держави.

Галицько-Волинське князівство затримувало Золоту Орду в наступі на землі західних сусідів, але саме виснажувалось у цій боротьбі. Послаблення князівства спричинила боротьба із зовнішніми ворогами на заході та півночі, а також конфлікти князів і бояр. Цим і скористалися сусідні держави. Після смерті останнього галицько-волинського князя ці землі в 1340–1387 рр. були захоплені й поділені між Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Непроста доля корони Данила Галицького

У 1340 р. був отруєний останній галицько-волинський князь Юрій II (Болеслав Тройденович). 22–27 квітня 1340 р. польський король Казимир III Великий захопив Львів і пограбував княжу скарбницю: забрав корону Данила Галицького, вінець Юрія I, княжий престол, ризи, два золоті хрести.

За іншою версією, князь Данило мав літній замок у Перемишлі. Королівську корону він нібито передав до Перемишльського кафедрального собору Святого Івана Хрестителя. Там вона перебувала до Першої світової війни (1914 р.).

1915 р. корону вивезли до Москви. До 1922 р. вона перебувала в московському монастирі. До Перемишля її повернули знищеною. У майстерні отців василіян корону поновили у формі митри, тобто головного убору вищого духовенства.

Під час Другої світової війни (1939–1945) корона загубилася, і де вона, достеменно невідомо до сьогодні. Щодо цього є кілька версій, зокрема така: корона Данила Галицького зберігається в Польщі. Такої позиції дотримується польський професор Є. Місило, який в архівних документах знайшов цьому чимало підтверджень. До неї схиляється й більшість дослідників України. За іншою версією, у 1942 р. корону передали на зберігання до Ватиканського музею. Припускають також, що корона-митра могла, урешті-решт, опинитися в Росії або США.

Митра перемишльського владика.
Реконструкція
(за малюнком з оригіналу художника
А. Скрутка)

Князь Юрій I Львович, князі Андрій Юрійович і Лев II Юрійович, князь Юрій II Болеслав, Галицька церковна митрополія.

Завдання та запитання

1. *Історичний бліцтурнір* (умови вам відомі з попередніх уроків).
 - Де була столиця князівства за Юрія I?
 - З ким установив дипломатичні відносини Юрій I?
 - Назвіть головний здобуток Юрія I.
 - Хто став на престол після смерті Юрія I?
 - Назвіть джерела, з яких відомо, що Андрій і Лев II підтримували міжнародну торгівлю та зв'язки з Тевтонським орденом.
 - Як називав польський король Андрія та Лева II?
 - Хто був останнім князем Галицько-Волинських земель?
 - Після якої події Польща, Угорщина й Литва починають боротися за Галицько-Волинську державу?
 - Скільки років Галицько-Волинські землі були незалежними після смерті Юрія II?

2. З якою метою Юрій I зійшовся з німецькими хрестоносцями?
3. Доповніть речення: *У 1340–1387 рр. Галицько-Волинські землі були поділені між...*

4. Об'єднайтеся у дві команди. Складіть групову розповідь про: а) діяльність Юрія I; б) діяльність Юрія II.

5. Складіть план розповіді до оповідання «Галицько-Волинські землі за останніх князів».
- 6*. Чи повернеться, на вашу думку, в Україну дорогоцінна для нашого народу історична реліквія — корона Данила Галицького? Кому й що потрібно для цього робити?

§ 19. ОСВІТА, МИСТЕЦТВО ТА ЦЕРКВА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

- *Що робили для розвитку культури галицько-волинські князі?*

1. Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави

Культура Галицько-Волинської держави, як і всієї Русі, розвивалася під впливом Візантії. Однак протяжні кордони з Угорщиною, польськими князівствами та Литвою сприяли тісним контактам і зв'язкам із західними сусідами. На Галичині та Волині раніше, ніж в інших землях Русі-України, з'явилися нові види зброї, привезені із заходу: катапульти (каменемети) й арбалети (самостріли). Найпомітніший вплив західноєвропейських культурних течій проявився в архітектурі Галицько-Волинського князівства. Особливістю галицької архітекту-

ри того часу є поєднання візантійсько-київського стилю з романським, який був на той час характерним для Європи. Елементи романського стилю проявлялися не лише в зовнішньому вигляді галицьких церков, а й у внутрішньому оздобленні.

З часів Данила в містах Галицько-Волинської держави з'являються німецькі та польські ремісники-колоністи. Їхня присутність прискорює розвиток місцевого ремісництва, впливає на культуру й суспільне життя краю. Культура цієї епохи поєднала в собі слов'янську спадщину й нові ознаки, зумовлені зв'язками не лише з Візантією, а й із Західною, Центральною Європою та країнами Сходу.

◆ 2. Освіта

У Галицько-Волинському князівстві центрами культурно-освітнього руху були єпископські кафедри, монастирі й парафіяльні громади. У Галичині та на Волині працювали школи. Учителями, як правило, були священики й дяки. Приходські школи давали початкову освіту. Тут дітей навчали читати, писати й рахувати. Досить поширеними були школи для підготовки різних ремісничих професій і купців. Школи при єпископських кафедрах готували майбутніх священиків. Крім загальноосвітніх предметів, тут навчали співу, основам православного віровчення та моралі.

Після закінчення початкової школи випускники продовжували навчатися самостійно. Заможні люди наймали вчителів для навчання своїх дітей у домашніх умовах. Пізніше вони їхали здобувати вищу освіту за кордон, оскільки в Україні в той час університетів не було.

З часом зв'язки Галицько-Волинського князівства із Західною Європою ставали тіснішими. Воно поступово втягувалося в орбіту загальноєвропейських справ. На той час латина в Європі була мовою міждержавного спілкування, науки та культури. Усі документи писали цією мовою. Тому людина, яка планувала посідати в майбутньому державні посади й узагалі досягнути успіху та визнання, мала знати латинську мову. Отож ідеалом тієї епохи була людина, яка знала три іноземні мови — грецьку, латинську й одну з європейських мов.

У князівських і єпископських канцеляріях працювали освічені люди, які володіли багатьма іноземними мовами. Вони писали тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглися грамоти, написані латинською мовою, які галицько-волинські князі надсилали до Німеччини.

У Львівському архіві найдавнішим документом є папська грамота початку XIII ст. Вона надіслана католицьким ченцям-місіонерам, які проповідували на Русі. Тобто західні впливи йшли в давню Україну не лише через колоністів, а й зусиллями католицької церкви. Християни римо-католики не були дивиною в галицьких і волинських містах. Тут

селилися німецькі, чеські й польські майстри та купці. З другої половини XIII ст. в містах Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Володимирі й інших з'явилися численні вірменські колонії. Жодного разу в писемних джерелах не згадується про конфлікти давніх українців з колоністами на релігійному ґрунті.

◆ 3. Літописання

Літописання на землях Галицько-Волинського князівства з'явилося дуже рано. У 1097 р. написано *«Повість про осліплення Василька»*. Автор (дружинник князя) розповідає про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславовича.

Сторінки Галицько-Волинського літопису.
XIII ст.

Найвизначнішою літописною пам'яткою України XIII ст. є *Галицько-Волинський літопис*. Він був написаний у Холмі й Володимирі високоосвіченими книжниками. Літопис складається з двох частин. У першій частині розповідається про життя та діяльність Данила Галицького. Друга присвячена історії Волині й розпочинається 1260 р. Галицько-Волинський літопис спочатку був літературним твором. І лише згодом переписувачі проставили в ньому хронологію — «літа». Мабуть, саме тому цей літопис вирізняється яскравою, образною мовою, наявністю багатьох приповідок і народних переказів. У тексті літопису, написаного книжною слов'янською мовою, є чимало слів, які були характерними для тодішньої української розмовної мови.

◆ 4. Архітектура й образотворче мистецтво

Родючі землі, активне господарське життя сприяли розвитку в Галицько-Волинському князівстві ремесел і мистецтва. Порівняно з іншими руськими землями великого розквіту досягли тут архітектура й містобудування. Зводили будівлі з дерева, а церкви — з білого каменю. Місцевий камінь-вапняк обтесували та клали на тонкий шар вапняного розчину. Така будівнича техніка застосовувалась у Європі й була характерною для романського стилю.

У Галичі було збудовано 30 монументальних споруд. Поблизу Галича спорудили величний храм св. Пантелеймона, що частково зберігся до наших днів.

Данило Галицький прославився будівництвом церков. Найкраща з них — церква Івана. Про її красу згадується в літописі. Фасади та внутрішні приміщення часто оздоблювали різьбленими по білому каме-

ню орнаментами. У будівельній техніці та прийомах різьби можна помітити чимало спільного з архітектурою сусідніх країн — Польщі й Угорщини. Цікавою особливістю, характерною тільки для Галичини, був прийом облицювання внутрішніх стін палаців і багатих будинків керамічними рельєфними плитками із зображеннями птахів, рослин, воїнів або геометричним орнаментом.

Наприкінці XIII ст. на Волині будують замки та церкви, які, на відміну від попередніх, зводили не з тонкої давньоруської цегли, а з брущатої, що стає основним будівельним матеріалом на Волині.

Під впливом Києва на Галицько-Волинських землях розвивалось іконописання.

Тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, тонка гармонія барв, тональні переходи, наближення ликів святих до рис місцевого населення — такі головні ознаки, властиві для давньоруської школи іконопису.

Ці ознаки виразно виявились у творчості майстрів ікони Алімпія, Григорія та їхніх учнів і послідовників.

Галицьку школу іконопису представляє ікона св. Юрія Зміборця на чорному коні. Вона походить із с. Станіля поблизу м. Дрогобича, а зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва. У цій іконі немає нічого зайвого.

У Національному художньому музеї зберігається ікона богоматері — *Одигітрії*¹ кінця XIII — початку XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька. Її відносять до волинської школи іконопису, що, узявши за основу візантійські зразки, створила власний неповторний стиль. Зображення Діви Марії з її сином Ісусом було найпопулярнішим сюжетом.

Великого значення в зображеннях на іконах надавалося кольорам. Так, золотистий і жовтий кольори символізували небесне царство, білий — перетворення небесного на

Плитка, якою оздоблювали будівлі в Галицькому князівстві. XIII ст.

Святий Юрій Зміборець. XIV ст.

¹ *Одигітрія* («Та, що вказує») — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям. Зображення Богородиці найчастіше поясне, жестом правиці вона вказує на Божого сина. В Україні Одигітрія є найпоширенішим типом богородичної ікони.

Богоматір Провідниця (Одигітрія). Чудотворна Волинська ікона. XIII – початок XIV ст.

землі, блакитний — небо, зелений — усе земне, різні відтінки червоного — царське, божественне походження й виявлення ласки Божої.

Ікони XIV ст. децю відрізняються від попередніх. У них поєднуються контрастні барви, емоційно насичується образ-символ. Ці риси в майбутньому стали національною особливістю українського образотворчого мистецтва.

У багатьох сучасних творах можна побачити використання мотивів середньовіччя, тяглість національних традицій.

Галицько-волинське та кийвське малювання стало підґрунтям українського іконного мистецтва доби пізнього Середньовіччя.

Галицько-Волинський літопис, іконописання, ікона, Одигітрія.

Завдання та запитання

1. Де був написаний Галицько-Волинський літопис?
2. Яка була найкраща церква в Галичині, хто її збудував?
3. Яке оформлення було характерним для давньоруських літописів?
4. Назвіть факти, які доводять існування шкіл у Галицько-Волинському князівстві.

5. Культури яких держав впливали на духовний розвиток Галицько-Волинського князівства?
6. Про які типи ікон із зображенням Богородиці ви дізналися?
7. Знайдіть у тексті підручника свідчення про те, що в князівстві були люди, які володіли багатьма мовами.

- 8*. Уважно розгляньте ілюстрації ікон св. Юрія Змієборця та Волинської Богоматері. Знайдіть особливості шкіл іконопису кожної з них.
9. Об'єднайтеся у чотири команди. Складіть групову розповідь про:
а) освіту; б) літописи; в) будівництво й архітектуру; г) іконопис.

10. Складіть план оповідання «Розвиток культури Галицько-Волинської держави».
11. Яка характерна особливість оформлення інтер'єру була притаманна для Галичини?
12. Назвіть особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ IV

«ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»

Вивчивши історію Русі-України та Галицько-Волинської держави, можна зробити певні висновки:

— Русь-Україна була багатоетнічною державою, з якої виводять свою історію сучасні українці, росіяни й білоруси. Давні українці із центром у Києві посідали в ній провідне місце;

— Галицько-Волинська держава, що проіснувала з кінця XII ст. до середини XIV ст., була прямою спадкоємицею Русі-України;

— розташована на українських землях, вона стала другою українською князівською державою.

Утворена зусиллями нащадків Володимира Мономаха, ця держава займала значну територію нинішньої України. Її володарі — Роман Мстиславич, якого літописець називає самодержцем усієї Русі, король Данило, його син Лев I, внук Юрій I Львович, що також титулувався королем Русі, залишили вагомий слід в історії. Їхні імена стали символами незалежності й могутності давньої української держави.

Середина XIII ст. ознаменувалася ще однією подією, яка мала значні наслідки для багатьох народів Азії та Східної Європи. Монгольська навала та спричинені нею руйнування загальмовували розвиток землеробських цивілізацій на просторах Євразії. Галицько-Волинська держава меншою мірою, порівняно з Північно-Східною Руссю та землями на схід від Дніпра, постраждала від монголів і зуміла відновити свої сили та зберегти територіальну цілісність.

Однак вигасання князівської династії та постійна боротьба із Золотою Ордою призвели до того, що впродовж другої половини XIV ст. галицько-волинські землі були захоплені сусідніми європейськими державами.

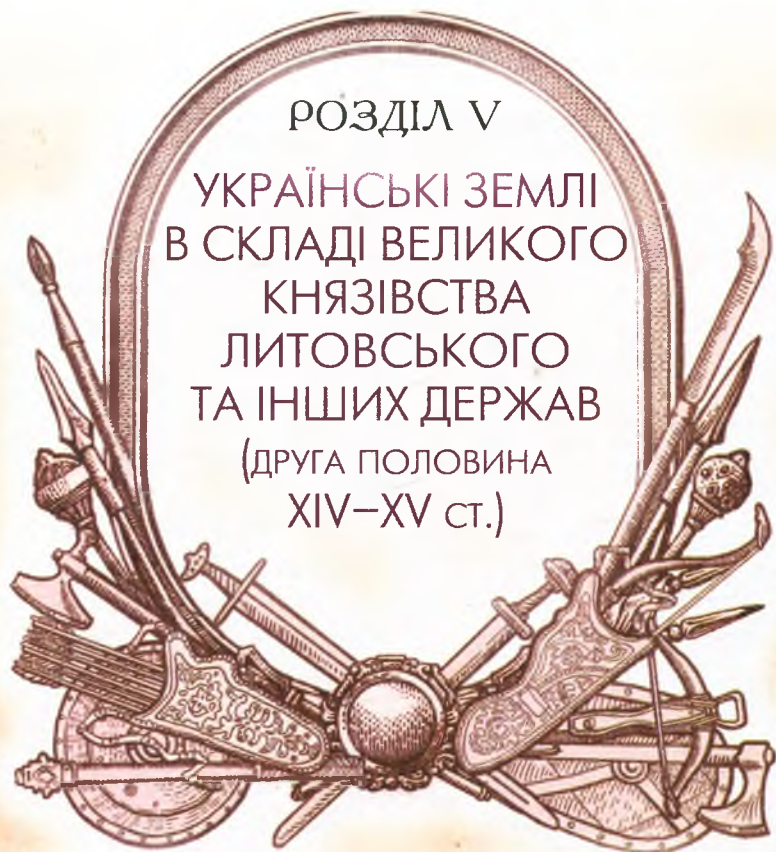
Галицько-Волинське князівство зробило великий внесок у формування української культури. У культурі цих земель спостерігається оригінальне поєднання спадщини Русі-України й нових ознак, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною та Центральною Європою, країнами Сходу. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська держава нічим не поступалась іншим державам, а часом ставала батьківщиною нових творчих здобутків.

Культурні досягнення Галицько-Волинської держави — унікальна школа іконопису, своєрідна архітектура, що поєднала західноєвропейський і слов'яно-візантійський стилі, література та фольклор — увійшли в скарбницю духовної культури людства.

Започатковані в Києві, Чернігові та Переяславі, на Волині й Галичині давньоукраїнська культура, мова, господарські зв'язки між різними

частинами українських земель становили ту матеріальну й духовну основу, на якій постала згодом Українська козацька держава.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ	
Роман Мстиславич (1199–1205) князь волинський і галицький	Об'єднав Галицьке та Волинське князівства (1199); боровся з боярами; об'єднав Київське, Галицько-Волинське князівства; здійснив успішні походи на половців і литовців; підтримував добрі відносини з Візантією, країнами Західної Європи, Німецькою імперією
Данило Галицький (1237–1264) король Русі	Розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238); поширив владу на Київ (1239); приборкав бунтівних бояр; переніс столицю в Холм; реформував військовий і державний апарат; побудував і укріпив міста; боровся з монголами; коронований у 1253 р.; провадив активну зовнішню політику
Василько Романович (1234–1269) князь волинський	Вів боротьбу спільно з братом Данилом за повернення батьківської вотчини; розгромив з братом рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238)
Володимир Василькович (1269–1288) князь волинський	Будував нові міста та замки; підтримував міщанство; сприяв розвитку науки й культури
Лев Данилович (1264–1301) князь галицький	Приєднав Закарпаття та Люблінщину; підтримував зв'язки з Чехією, Угорщиною, Тевтонським орденом, але зіпсував відносини з Литвою; переніс столицю до Львова
Юрій I Львович (1301–1308) король Русі	Об'єднав усі землі Галицько-Волинського князівства під своєю владою; переніс столицю до Володимир-Волинського; утворив Галицьку митрополію; прийняв титул короля
Андрій I і Лев II Юрійовичі (1308–1323) князі галицько-волинські	Підтримували зв'язки з Польщею та Тевтонським орденом; воювали з монголами й Литвою
Юрій II Болеслав (1323–1340) князь галицько-волинський	Підтримував союзні відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом; сприяв розвитку міст; вів боротьбу з боярами

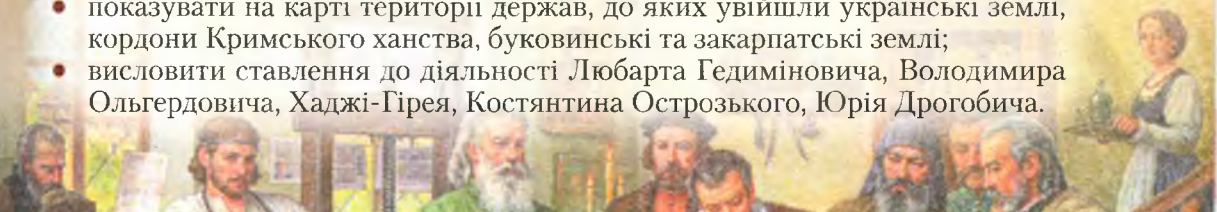

РОЗДІЛ V
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА
XIV–XV ст.)

У цьому розділі ви дізнаєтеся, до складу яких держав увійшли українські землі в XIV–XV ст., який статус там мали, як це вплинуло на розвиток господарства, культури й мови. Велика увага буде приділена тим територіям нашої Батьківщини, про які не йшлося раніше, зокрема Криму, Закарпаттю та Буковині.

Опанувавши навчальний матеріал, ви зможете:

- назвати час входження українських земель до складу різних держав та утворення Кримського ханства, його підпорядкування Османській імперії;
- розповісти про князів литовської династії Гедиміновичів, причетних до історії українських земель, і про основні верстви суспільства Галичини, Волині й Київщини в XV ст.;
- пояснити й застосувати поняття «унія», «українська шляхта», «магнат», «кріпацтво», «невільник», «ясир», «гетьман», «господар», «хан», «султан», «магдебурзьке право», «іконостас»;
- розпізнати й описати пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва;
- навести приклади полікультурності українського суспільства, діяльності литовсько-руських князів у розбудові українських удільних князівств;
- розповісти про особливості розвитку міст і магдебурзького права в українських землях і про культурні досягнення;
- показувати на карті території держав, до яких увійшли українські землі, кордони Кримського ханства, буковинські та закарпатські землі;
- висловити ставлення до діяльності Любарта Гедиміновича, Володимира Ольгердовича, Хаджі-Гірея, Костянтина Острозького, Юрія Дрогобича.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XIV–XV ст.

Рицар

Польський
городянин

Польський
шляхтич

Нерукотворний образ Христа.
Перемиськ. (Сучасна Польща)

§ 20–21. ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО Й ІНШИХ ДЕРЖАВ. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. та УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

- Пригадайте родовід Юрія II Болеслава.

1. У змаганнях за галицько-волинську спадщину

Після смерті в 1340 р. Юрія II Болеслава — останнього представника династії Романовичів — розпочалася тривала війна Польщі, Угорщини й Литви за землі Галицько-Волинської держави. Галицькі та волинські бояри запросили на престол *Любарта (Дмитра)* — сина великого князя литовського Гедиміна. Любарт був одружений на княжні (доньці Андрія Юрійовича) з роду Романовичів. Він віддавна жив на Волині, був православним, знав українську мову й уважав себе законним спадкоємцем Романовичів. Проте оволодіти всією спадщиною Романовичів Любарту не дозволили Польща й Угорщина.

Князь Любарт. Реконструкція М. Фіголя

У квітні 1340 р., уже через дев'ять днів після смерті Юрія II Болеслава, король Польщі Казимир III удерся в Галичину. Він захопив Львів і пограбував князівську казну. Вивіз, зокрема, ознаки королівської влади галицько-волинських володарів: кілька золотих хрестів, дві корони, королівську мантію, трон тощо. Однак загарбати Галичину тоді йому не вдалося.

Восени 1349 р., заручившись нейтралітетом монголів, король Казимир знову здійснив похід на схід і захопив Галичину й Холмщину. Поляки взяли Львів, Володимир, Белз, Берестя й інші міста.

Литовські князі підтримували Любарта в його тривалій боротьбі з поляками й угорцями за повернення втраченої половини держави. Проте ця боротьба не увінчалася успіхом — усі зусилля були марними.

У 1387 р. молода польська королева Ядвіга — донька угорського короля й онука польського короля Казимира — остаточно приєднала Галичину до Польської держави.

У першій третині XV ст. поляки в боротьбі з Литвою захопили західне Поділля з містами Кам'янець, Смотрич, Скала.

◆ 2. Волинь за правління Любарта

В'їзна башта
Луцького замку.
Сучасне фото

За результатами угорсько-польсько-литовської війни більша частина території України ввійшла до складу Литви. На Волині остаточно утвердився Любарт. Волинське князівство вважалося залежним від Литви, але насправді Любарт правив самостійно.

Хоча за походженням він був литвином, але правив за порядками й правами, які встановилися ще за часів Русі-України та Галицько-Волинської держави. Любарт підтримував руську (як тоді казали) культуру, мову, православну віру. Він будував церкви, дбав про освіту й торгівлю. На південному сході Волині над річкою Случ (нинішня Житомирська область) заснував місто, що назване на його честь й існує донині (смі Любар).

Столиця князівства була перенесена із захопленого поляками Володимира до Луцька, який на той час досяг значного розквіту й став головним містом Волині. За князювання Любарта тут був споруджений на основі старих мурів новий замок. Це одна з найбільших оборонних споруд України XIV ст., яка дуже добре збереглася. Вона захищала волинян від нападів кочовиків із півдня та західних сусідів. Замок складався з двох частин. До наших днів зберігся верхній замок, що раніше був резиденцією князя. Досі він здіймається над містом грізними зубчастими вежами. Особливо привертає увагу своєю величиною вежа заввишки 27 м. За часів Любарта Луцьк перетворився на велике, добре укріплене місто, побудоване за всіма вимогами тогочасної військової справи, а Волинське князівство — на останній відгомін колишньої слави й величі Галицько-Волинської держави.

◆ 3. Поширення влади Великого князівства Литовського на інші українські землі

Після того як у 1340 р. Любарт Гедимінович здобув спадкові права на Волинські землі, наступ Литви на Україну посилювався.

У 1345 р. на литовський престол сів син Гедиміна — *Ольгерд*. Він правив до 1377 р. Із середини XIV ст. розпочався новий етап розширення Литви за рахунок українських земель. Князь Ольгерд заявив: «Уся Русь просто повинна належати литовцям». У цей час Золота Орда вступила в смугу феодалної міжусобиці й фактично розпалася на окремі частини. Цим скористався литовський князь, щоб розширити кордони своєї держа-

ви. У 1355–1356 рр. він підпорядкував Чернігово-Сіверські землі, а в 1361–1362 рр. його влада поширилася на Київ, Київські та Переяславські землі.

По суті, відбувалося перепідпорядкування українських земель. Вони переходили з-під влади монгольських правителів під владу литовських князів. Мирному просуванню впливу сприяла політика великих литовських князів. У своїх грамотах, звернених до русинів, вони проголошували: «Ми старого не чіпаємо, а нового не впроваджуємо».

Восени 1362 р. на річці Сині Води — нині Синюха, ліва притока Південного Бугу — українсько-литовські полки Ольгерда зустрілися з татарським військом. Літопис повідомляє, що литовський князь Ольгерд розгромив на Поділлі «трьох царків» татарських. Унаслідок цієї битви до Литовської держави відійшла Південна Київщина та Східне Поділля.

Отже, найбільш заселені українські землі ввійшли до Литовської держави. За її межами опинилися Галичина, Західна Волинь, Закарпаття, Буковина та Західне Поділля.

Великий князь литовський Ольгерд.
Гравюра. 1578 р.

◆ 4. Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського

Протягом XIV ст. Литовське князівство перетворилося на велику державу, яка ввійшла в історію під назвою **Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське**¹. Ця держава зростала за рахунок українських і білоруських земель. Уже за часів князя Міндовга до Литовського князівства входила так звана Чорна Русь (північно-східна частина сучасної Білорусі), а найбільше її місто Новгород-Литовський було навіть столицею Великого князівства Литовського. Найбільше українських земель було приєднано за князя Ольгерда.

Литовсько-Руська держава утворилася менш ніж за 150 років і стала однією з найбільших у Європі. Її територія простягалася від Балтійського до Чорного морів. Дев'яносто відсотків території Велико-го князівства Литовського становили землі колишньої Русі-України. Основною частиною населення цієї держави були українці та білоруси.

Вища культура цих земель позначилася на соціально-економічному, політичному та культурному розвитку держави. «Руська правда» стала правовою основою Литовського князівства. Державною мовою була руська мова. За основу її було взято давньоруську писемну мову з елементами української та білоруської розмовних мов.

¹ *Жемайтія*, або *жмудь*, — етнографічна область Литви.

Литовсько-Руська держава започаткувала на українських землях західну систему адміністративного устрою, європейську військову організацію.

Чимало литовських аристократів, які були язичниками, прийняли православну віру й руську мову, оскільки литовська на той час не мала свого письма.

Підпорядкувавши собі українські землі, Ольгерд поділив їх на удільні князівства й посадив у них правити своїх синів і племінників. Київське князівство разом із лівобережною Переяславщиною одержав син Ольгерда Володимир, Чернігівське та Новгород-Сіверське — другий син Корибут-Дмитро. На Поділлі почали правити племінники Ольгерда — брати Коріатовичі.

Спочатку українські князівства були на становищі автономних. Очолювали їх члени литовського великокнязівського роду Гедиміновичів, одружені з українськими князівнами. Вони були у васальній залежності від великого князя литовського — сплачували йому данину й надавали військову допомогу. З таких удільних князів складалася *великокнязівська рада*.

Великі удільні князівства, які за площею перевищували власне Литву, підтримувані руською знаттю, почали претендувати на повну незалежність від Вільна. Київський князь Володимир Ольгердович підтримував прагнення місцевої знаті до самостійності та дедалі частіше відмовлявся підкорятися великому князю. Він навіть налагодив карбування власної монети. Гедиміновичі розгорнули масштабні будівельні роботи у своїх руських князівствах — укріплювали старі та будували нові фортеці.

Як бачимо, Велике князівство Литовсько-Руське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. У ній литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна й економічна.

◆ 5. Галичина під владою Польщі

У результаті майже півстолітньої боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадок Романовичів Галицько-Волинські землі були поділені між сусідніми державами. Галичина й Західна Волинь у 1387 р. остаточно відійшли до Польщі.

Територія загарбанної Галичини й частини Волині була дещо меншими від усього тодішнього Польського королівства. Деякий час Галичина мала права автономії в складі Польщі.

Польські королі намагалися прив'язати Галичину до Польщі якомога тісніше. Вони заборонили іноземним купцям — окрім польських — торгувати в Галичині. Заохочували польську й німецьку колонізацію Галичини, надавали земельні володіння винятково полякам, підтримували католицькі чернечі ордени, зокрема домініканців і францисканців. А ті,

у свою чергу, активно запроваджували католицьку віру. Польські **магнати** та шляхта захопили величезні земельні маєтки. Щоб зберегти своє становище й маєтки, українські бояри та шляхта приймали католицьку віру, переходили на службу до короля й одержували шляхетські права.

МАГНАТ — великий землевласник, представник родовитої й багатой знаті.

У цей період у Галичині з'являється багато польської дрібної шляхти. Польське міщанство прагнуло опанувати торгівлю в Галичині. Поступово українське міщанство втратило провідне становище в торгівлі та ремеслах.

У 1434 р. Галицька, Львівська, Перемишльська й Саноцька землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Тоді ж започаткували польське судочинство та скасували українське право. На Західній Волині утворилося Белзьке воєводство з центром у м. Белзі, а із земель Західного Поділля — Подільське воєводство із центром у м. Кам'янці-Подільському.

◆ 6. Кревська унія

Наприкінці XIV ст. над Польщею та Литвою нависла серйозна загроза — Тевтонський орден, що панував на Балтійському узбережжі, загрожував існуванню цих країн. Виснажена до краю своєю експансією¹ на південному сході, Литва була нездатною чинити опір німцям на півночі. І без того складна ситуація погіршувалася швидким зростанням могутності Московського князівства, що загрожувало з північного сходу. Не було миру й усередині Литовської держави. Новий великий князь Ягайло зіштовхнувся із серйозним опором своїй владі з боку невдоволених родичів, яких очолив його двоюрідний брат Вітовт.

У цей час поляки висунули пропозицію укласти **унію** (союз) між Польщею та Литвою, одруживши польську королеву Ядвігу з великим князем литовським Ягайлом.

14 серпня 1385 р. у м. Крево (нині це територія Білорусі) було укладено **унію Литви з Польщею**.

За угодою Ягайло мусив:

— охреститися за латинським обрядом і охрестити своїх братів, бояр і весь народ;

— прилучити литовські й руські землі до Корони Польської.

УНІЯ (від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — об'єднання держав під владою одного монарха; союз держав. Розрізняють особисту унію, де кожна з держав зберігає свої органи влади й управління.

¹ *Експансія* — розширення своїх територій за рахунок захоплення чужих.

Ягайло підписав грамоту в присутності своїх братів і польських послів. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, узявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою та став польським королем.

Кревська унія зміцнила новостворену Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку німецьких хрестоносців, але приєднати литовські та руські землі до Корони Польської тоді не вдалося.

7. Великий князь литовський Вітовт та українські землі

Після підписання Кревської унії реальне об'єднання Литви з Польщею натрапило на відчутні перешкоди, передусім на незадоволення литовських і руських магнатів, які згуртувалися навколо Ягайлового родича й політичного супротивника — **Вітовта**. Будучи великим князем литовським (1392–1430), він зумів зберегти окремішність Литовського князівства від Польщі, розширив кордони Литовсько-Руської держави до Чорного моря, приєднав Смоленське князівство.

Вітовт утрутився в міжусобну боротьбу ханів Золотої Орди, однак невдало. У 1399 р. вони розгромили Вітовтове військо на р. Ворсклі. Загинули десятки князів, поліг цвіт литовсько-русського лицарства. Проте Вітовт і надалі втручався в ординські справи, брав участь у зміні ханів, висував своїх кандидатів. З його допомогою до влади в Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша. За це він отримав грамоту зі зреченням ординців від їхніх «історичних прав» на руські землі.

Вітовт намагався ліквідувати Кревську унію, але добився лише компромісу. За угодою, укладеною в 1401 р. у Вільно, Вітовт визнав над собою владу Ягайла, зберігши пожиттєвий титул великого князя литовського. Після смерті підвладні йому землі мали повернутися до складу Польщі.

Значно виріс авторитет Вітовта як у межах власних володінь, так і поза їх кордонами після битви при **Грюнвальді (1410 р.)**, що відбулася між військами Тевтонського ордену й об'єднаною польсько-литовсько-українською армією. На чолі союзницьких військ стояли польський король Ягайло та великий князь литовський Вітовт, який привів із собою литовські частини, а також українські війська з Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира, що нараховували майже 40 тис. воїнів. До складу союзницьких військ входили смоленські полки, загони кримських татар і чеські найманці. Бій завершився поразкою Тевтонського ордену. Унаслідок цього був зупинений німецький наступ на схід.

Великий князь Вітовт. Гравюра. XVI ст.

Я. Матейко. Грюнвальдська битва. 1875–1878 рр.

Використавши сприятливу ситуацію, Вітовт зміцнив межі Литовсько-Руської держави біля Чорного моря (між Дніпром і Дністром). Він збудував укріплення в Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці, Черкасах, у пониззі Дніпра, міста Чорногород і Білгород на Дністровському лимані. У Хаджибеї (майбутня Одеса) був порт, через який вивозили хліб у Візантію.

Прагнучи закріпити за собою та своїми землями суверенітет щодо Польщі, Вітовт вирішив коронуватися. Папа Римський надіслав йому королівську корону. Ця подія мала відбутися в Луцькому замку в 1430 р. На коронацію прибуло багато гостей — європейських правителів і послів. Однак в останній момент між польським королем Ягайлом і Вітовтом виникла якась суперечка, і коронація так і не відбулася.

У внутрішній політиці Вітовт проводив політику централізації¹, спрямовану на ліквідацію автономії² руських князівств. Усуваючи від управління державою князів із династії Рюриковичів і Гедиміновичів (серед яких було багато православних), він замінював їх на нетитулованих шляхтичів-католиків. Прагнучи зменшити політичну роль у країні удільних князів, він зрівняв їх у правах із боярством і рядовою шляхтою. *Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України: Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське. У 1394 р. усунув з Києва князя Володимира Ольгердовича, а з Поділля — братів Коріатовичів. Замість князів на цих землях почали правити великокнязівські намісники.* Будучи сам католиком та активно підтримуючи католицьку віру, проводив політику утиску православної віри. Так, за умовами Городельської унії (1413 р.), некаатолики не допускалися до участі в раді великого князя литовського та найвищих урядових постів. Така антирусська й антиправославна політика Вітовта викликала велике незадоволення серед населення. Вона не сприяла порозумінню між віруючими двох відгалужень християнства.

¹ *Централізація* — зосередження керівництва в єдиному центрі.

² *Автономія* — самоврядування окремої території в межах певної держави.

8. Правління Свидригайла

Після смерті Вітовта в 1430 р. литовські та руські феодалі без погодження з польським королем Ягайлом на сеймі у Вільно обрали великим князем литовським *Свидригайла Ольгердовича*, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею.

Невдовзі після цього між Ягайлом і Свидригайлом розпочалася війна за володіння Поділлям. У 1430–1431 рр. польське військо здобуло Кам'янець, Володимир-Волинський, обложило Луцьк. На Волині й Поділлі розпочалася війна проти загарбників.

Невдалі військові дії Свидригайла та його підтримка руських православних феодалів, що посіли провідне місце при князівському дворі, викликали невдоволення литовців. У 1432 р. вони обрали великим князем литовським *Сигізмунда* (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею.

Свидригайло вирішив боротися за втрачений великокнязівський стіл. 30-і роки XV ст. пройшли в боротьбі між Свидригайлом, підтримуваним руськими князями, знаттю й частиною литовської еліти, і Сигізмундом, який опирався на дрібну католицько-литовську шляхту й підтримку Польщі. Намагаючись позбавити Свидригайла опори, Сигізмунд привілеєм¹ від 1432 р. зрівняв православних феодалів у правах із литовськими феодалами-католиками. Унаслідок цього Свидригайло втратив підтримку в Білорусі. 1 вересня 1435 р. під Вількомиром відбулася вирішальна битва, де Сигізмунд розгромив Свидригайла та його прибічників — руських князів, стан яких зазнав величезних утрат, — 13 князів було вбито, 42 потрапило в полон. Після цього Свидригайло змушений був відмовитися від боротьби за великокнязівський престол.

9. Відновлення й остаточна ліквідація Київського та Волинського удільних князівств

Руські князі не змирилися з поразкою. Вони організували змову й у 1440 р. вбили Сигізмунда.

Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем Казимиром IV Ягайловичем (1440–1492), щоб відновити внутрішній мир у державі, були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Було відновлено Київське та Волинське удільні князівства й надано їм автономію. Так, нащадки Володимира Ольгердовича повернулися в Київське князівство, звідки їх свого часу усунув Вітовт. Київським кня-

¹ *Привілей* — в епоху феодалізму так називали грамоту, якою надавалися або стверджувалися певні права й переваги, пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

зем став **Олександр (Олелько) Володимирович (1440–1470)**. Свидригайло отримав пожиттєвий титул великого князя з уділом на Волині, де, оточений своїми вірними союзниками-русинами, княював у Луцьку до самої смерті.

Однак поступки православним князям і боярам Волині та Київщини були тимчасовими. Опіраючись на підтримку польських феодалів, литовський уряд уже на початку 50-х років XV ст. взяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р., після смерті Свидригайла, Волинське князівство припинило своє існування.

У 1471 р., після смерті князя Семена Олельковича, Київське князівство також було ліквідоване. Великий князь литовський і король Польщі Казимир IV призначив воєводою в Київ знатного литовця-католика Гаштольда. Кияни були обурені тим, що ними буде правити католик, та ще й з некнязівського роду, і відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише за допомогою війська. «На Києві князи пересташа быти, — зазначав літописець, — а вмiсто князей воєводи насташа».

Після скасування місцевої автономії Волинь і Київщина були перетворені на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, що підлягали безпосередньо владі великого князя. Автономія українських князівств була остаточно ліквідована.

Невідомий автор.
Князь Олелько
Володимирович

Князь Любарт, магнат, шляхта, Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське, великокнязівська рада, Кревська унія, великі князі литовські Вітовт, Свидригайло, київський князь Олелько Володимирович, привілей.

Завдання та запитання

1. З якого часу в Галичині було введено польське судочинство?
2. Яка релігія була панівною у Великому князівстві Литовському?
3. Який титул отримав Вітовт у 1392 р.?
4. Хто був останнім київським князем у XV ст.?
5. Завдяки чому Південна Київщина та Східне Поділля відійшли до Литовської держави?
6. На контурній карті замалуйте землі, об'єднані в Руське воєводство в середині XV ст. Які ще воєводства були утворені в Польщі з українських земель?

7. У зошиті на стрічці часу зробіть позначки, коли та які українські землі були підпорядковані Великому князівству Литовському.
 8. Позначте на контурній карті кордони Литовсько-Руської держави часів Вітовта та місця, де він збудував укріплення від зовнішніх ворогів.
 9. Прочитайте уривки з історичних джерел і визначте, для якої держави була характерна власне така політика щодо українців.
 1. «...Як траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або багата вдова, то королі посилали на Русь своїх шляхтичів, допомагали їм своїми впливами, тож отак, часто женячись, наповнили Русь і запровадили правовірну католицьку віру...»
 2. «...Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо...»
- А** 1 — Польща, 2 — Литва
Б 1 — Литва, 2 — Литва
В 1 — Польща, 2 — Литва
Г 1 — Литва, 2 — Польща

10. Чому литовцям у Великому князівстві Литовському належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна, економічна?
11. Висловіть судження, чому князь Ягайло уклав Кревську унію.
12. Охарактеризуйте князя Свидригайла як політичного та державного діяча.
13. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«...Упокоївся князь Семен Олелькович. Після його смерті Казимир, король польський... посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли місцеві прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом, одначе, будучи примушені, погодилися...»

 - Про яку історичну подію йдеться?
 - А** ліквідація Волинського удільного князівства, 1452 р.
 - Б** ліквідація Київського удільного князівства, 1470 р.
 - В** ліквідація Волинського удільного князівства, 1470 р.
 - Г** ліквідація Київського удільного князівства, 1471 р.
14. Чи можна назвати централізаторську політику князя Вітовта прогресивною, такою, що йшла на користь більшості населення?
15. Проаналізуйте, чим закінчився перший похід польського короля на галицькі землі.
16. Проаналізуйте, якими заходами польські королі намагалися тісніше зв'язати Польщу й Галичину.
- 17*. Уявіть, що ви журналіст і вам потрібно написати статтю на тему «Поступова ліквідація автономії українських князівств у XIV–XV ст.». Насамперед потрібно скласти план статті. Зробіть це у своїх зошитах.

§ 22. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

- Пригадайте, що вам відомо з історії стародавнього світу про колонізацію причорноморських територій.

1. Середньовічна держава Феодоро

Кримський півострів з античних часів був батьківщиною багатьох народів. Тут жили таври, скіфи, давні греки, сарматські племена аланів. З часів Великого переселення народів сюди перебралися частина готів, гунів і слов'ян.

У ранньому Середньовіччі за Крим боролися Хозарський каганат і Візантійська імперія. Розгром каганату Святославом Ігоровичем у 965–968 рр. сприяв посиленню в Криму впливу Візантії.

У XII ст. в степовій зоні півострова поселилися половці. Візантійці контролювали південне морське узбережжя з розташованими там містами. Після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. візантійські володіння в Криму стають зоною боротьби між Венеціанською та Генуезькою торговими республіками. Урешті після ряду угод із Золотою Ордою генуезці закріпили за собою південно-східне узбережжя Криму. Центрами їхніх володінь стали портові міста Кафа (нині Феодосія), Джаліта (Ялта), Лупіко (Алупка) та ін.

На початку XV ст. в південно-західній частині Криму, яка раніше належала Візантії, утворилося **князівство Феодоро**. Його столицею було місто з такою самою назвою на горі Мангуп. Із письмових джерел відомо, що Феодоро було залежним від Золотої Орди. Найважливішими населеними пунктами, окрім столиці Феодоро (Мангуп), були фортеця й порт Каламіта, які пізніше отримали назву *Інкерман*, замок і поселення Фуна біля сучасної Алушти та замок на горі Сандик-Кая південніше сучасного Бахчисарая.

Населення князівства сповідувало православ'я. Місто Феодоро було центром митрополії, яка підпорядковувалася Константинопольському патріархові.

Герби князів Феодоро з фортеці Фуна. 1459 р.

Цитадель Мангупа.
Сучасне фото

Фортеця Каламіта.
Сучасне фото

Етнічний склад населення був неоднорідний. Відомо, що там проживали греки, готи, алани, татари, караїми¹.

Політика князівства базувалася на союзі з православною Візантією. Дружні відносини були в держави Феодоро і з кримським улусом² Золотої Орди, а згодом — із Кримським ханатом³. А ворогували феодорити з Генуезькою колонією в Кафі. Війни велися за володіння торговельним портом Чембало (Балаклавою).

У 1453 р. турки-османи оволоділи Константинополем. Слідом за столицею османи підпорядкували собі всі володіння зруйнованої Візантійської імперії. У 1475 р. сильний турецький флот захопив південне узбережжя Криму. Півроку оборонялася столиця Феодоро, але турки оволоділи містом, полонили й стратили його володаря. Після цього князівство Феодоро разом із генуезькими колоніями стало провінцією Османської імперії.

2. Утворення Кримського ханства. Гіреї

Під час монгольської навали на руські землі під владу монголів потрапив і Крим. Якщо Чернігівщина, Новгород-Сіверщина, Київщина та певною мірою Галицько-Волинська держава були у васальній залежності від монгольських *ханів*, то південноукраїнські степи та Крим, де проживали тюркомовні кочовики, зокрема половці, безпосередньо ввійшли до складу Золотої Орди. Було створено улус із центром у місті Солхаті (нині Старий Крим), який підлягав ханам Золотої Орди.

ХАН — титул монарха, феодального правителя в багатьох країнах Сходу в середні віки, а також особа, яка мала цей титул.

Усі народи й племена, які з найдавніших часів населяли Крим, стали предками сучасних кримських татар. Спільну назву «татари» вони отримали після монгольської навали.

У XIII ст. до кримських міст почала переселятися значна кількість вірмен та італійців. Італійці, зокрема генуезькі купці, почали засновувати на Кримському узбережжі свої факторії⁴, що стали головними посередниками в торгівлі між Сходом і Заходом.

Найбільшою факторією в Криму, заснованою в другій половині XIII ст. на місці давньої Феодосії, була Кафа, яка незабаром перетворилася на великий центр торгівлі. Недобру пам'ять Кафа залишила як

¹ *Караїми* — нащадки хозар, які сповідують іудейську релігію. Майже тисяча караїмів досі проживає в Криму.

² *Улус* — удільне володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

³ В історичній літературі терміни «ханство» і «ханат» використовують як синоніми.

⁴ *Факторії* — торговельні й військово-адміністративні населені пункти.

невільницький ринок. Тут кримські воїни збували захоплених під час набігів на сусідні землі бранців, яких потім генуезькі купці вивозили до Генуї та Александрії, де продавали в рабство. Крім Кафи, генуезькими факторіями стали Чембало (Балаклава), Солдайя (Судак), Боспоро (Керч), Тана в гирлі Дону та ін.

У давнину Кримський півострів називали *Таєрією*. У XIII ст. татари називали Кримом місто Солхат. Поступово, у XIV–XV ст., назва поширилася на весь півострів. («Кирим» у перекладі з татарської означає «рів, укріплення»).

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Послаблення центральної влади в Золотій Орді призвело до її розпаду на окремі ханства й орди. Протягом 20–40-х років XV ст. під керівництвом нащадків Чингісхана — Гіреїв — від Золотої Орди відокремилося Кримське ханство. У 1449 р. Хаджі-Гірей проголосив себе незалежним володарем Криму. Однак самотійним Кримське ханство

СУЛТАН — у країнах Сходу — титул монарха, а також особа, яка має цей титул.

було недовго. Незабаром воно потрапило в залежність до Османської імперії. У 1478 р. хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького *султана*.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Мандрівник М. Литвин у своїй книжці «Про норів татар, литовців і московитян» писав, що *Хаджі-Гірей* народився в литовському місті Троках (нині Тракай) і перебував під охороною великих князів — Вітовта, а потім Сигізмунда. У 1428 р. він розпочав боротьбу за Крим. У 1443 р. Хаджі-Гірей став зватися ханом (тоді ж закінчилася багаторічна боротьба за незалежність Криму від Золотої Орди). Створена ним у 1449 р. держава — Кримське ханство — проіснувала майже три з половиною століття. Перша столиця була в місті Солхат, а згодом її перенесли в Бахчисарай.

Засновник держави, зміцнивши свою владу, побудував багато мечетей і шкіл, сприяв осіlosti татар, розвитку землеробства й ремесел, допомагав християнським монастирям. До сьогодні збереглися руїни збудованої ним мечеті в унікальному печерному місті Чуфут-Кале та його усипальниці, де згодом поховали і його сина Менглі-Гірея, онука Сахіб-Гірея.

Утім, самотійністю новостворена держава насолоджувалася недовго — за 30 років Османська імперія зробила Кримське ханство своїм васалом. У Кафі поселився представник султана, який збирав данину. Збирати було що: на той час Крим мав вигляд райського саду фруктів і овочів. Він був своєрідним рогом достатку, наповненим різними сортами яблук, слив, черешень, кавунами й динями, горіхами, медом, відбірним виноградом. Вироби кримських ремісників цінувались у багатьох країнах. Крим був також визначним центром мусульманської освіти й мистецтва.

Цікавими є міжкультурні відносини українців і кримських татар. Етнограф Філарет Колесса й композитор Микола Лисенко відзначали спорідненість мелодики пісень та інструментальної музики двох народів. Художник Микола Самокиш, який тривалий час жив у Криму, указував на спільні мотиви в орнаментах вишивок, створених татарками й українками. Згодом виявилось, що подібною була й історична доля цих двох народів, об'єднаних однією Батьківщиною.

3. Суспільний устрій і культура Кримського ханства

Кримські хани зберігали зовнішні ознаки суверенітету: карбували власну монету, здійснювали судочинство, мали митний кордон і право

на самостійні зовнішні відносини. Однак турецькі султани одержали два суттєві важелі впливу на ханат. Вони могли усувати й призначати ханів і залучати кримські війська до військових походів.

Кримський ханат за своїм державним устроєм нагадував об'єднання кочових племен, на чолі яких стояв військовий ватажок — хан. Він був одночасно верховним головнокомандувачем, правителем і власником території. Йому належала п'ята частина воєнної здобичі. При ханові діяв дорадчий орган (*диван*), до якого входили його заступники, головний тлумач ісламу та беги — ватажки татарських і ногайських племінних об'єднань. За віросповідною ознакою татари й ногаї були мусульманами.

У містах Криму проживало переважно немусульманське населення: греки, вірмени, євреї та ін. Відповідно до віросповідання вони організовувалися в самоврядні громади.

Кількість бранців — *ясир* (переважно з українських земель) — у п'ять разів перевищувала кількість підданих кримського хана. У Криму була поширена практика відпускати рабів на волю. Колишні *невільники*, які залишалися жити в ханаті, упродовж одного-двох поколінь зливалися з місцевим населенням, ставали членами мусульманських або інших віросповідних громад. Тож не дивно, що візерунки на татарських головних уборах повторюють узорі київських і подільських вишиванок.

Культура Кримського ханату, як і його населення, була неоднорідною. Кримські татари розмовляли кримськотатарською мовою, у якій відчувався суттєвий вплив половецької. Нетюркські народи Криму створили власні мови, що були близькі до кримськотатарської. Література Кримського ханату розвивалася під впливом перських і османських взірців.

ЯСІР — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські й польські землі з XV ст. до 60-х років XVIII ст.

НЕВІЛЬНИК — 1. Те саме, що раб. 2. Той, кого взяли в полон або насильно поневолили.

Ханські воїни виводять ясир. Гравюра з угорської хроніки. XV ст.

Серед ремесел найбільшого розвитку набули оздоблення металевих виробів (чеканка, інкрустація), обробка шкіри та виробництво килимів. Значним був видобуток солі. Її вивозили на українські землі й до Османської імперії. У Східній Європі та Туреччині користувалися попитом татарські луки. Однак найбільші прибутки населення Кримського ханату мало від воєн і работоргівлі.

4. Походи кримських ханів на українські землі та їх наслідки

У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей як союзник московського князя Івана III здійснив похід на Литовсько-Руську державу. Його метою став Київ. Літопис сповіщає, що Менглі-Гірей «град Киев взяв и огнем сожже... полону безчисленно взяша, і землю Киевскую учиниша пусту». Відтоді українські землі майже не знали спокою.

Із середини XV ст. до середини XVI ст. війська кримських ханів учинили 86 великих грабівницьких нападів на українські землі. За своїми наслідками набіги, організовані кримськими ханами, в Україну в XV–XVI ст. були не менш руйнівними, ніж монгольська навала. У результаті — величезні втрати населення, передусім незахищеного міськими мурами, тобто сільського. Демографи¹ підраховали: втрати України від набігів кримських ханів становили 2–2,5 млн осіб.

Напади кримських ханів спричинили зникнення української людності на Чорноморському узбережжі, а згодом і північніше. Південно-східні українські землі — Наддніпрянина й Побужжя аж до Полісся й Західного Поділля — систематично спустошувалися. Черкаси, Канів, Кам'янець-Подільський, Бар, Вінниця стають українськими прикордонними містами.

Феодоро, Мангуп, Каламіта, султан, улус, невільник, ясир, Кримське ханство (ханат), хан, Хаджі-Гірей, Менглі-Гірей, Солхат, Бахчисарай.

Завдання та запитання

1. Які народи населяли Кримський півострів: а) за античних часів; б) з часів Великого переселення народів?
2. Які народи суперничали за Крим у ранньому Середньовіччі?
3. Яку релігію сповідувало населення князівства Феодоро?
4. Які народи становили населення князівства Феодоро?

5. Покажіть на карті (с. 195) або в історичному атласі, де розташовувалася держава Феодоро.
6. Позначте на контурній карті факторії генуезьких купців у Криму.

¹ Демографія — наука, що вивчає кількість і склад народонаселення.

- 7*. Замалюйте різними кольорами на контурній карті землі сучасної України, які в XIV–XV ст. були підвладні іншим державам.¹ Зробіть відповідні написи.
8. Позначте на контурній карті стрілками напрямки набігів турецьких і кримських ханів на українські землі. Які міста стали прикордонними й стримували ці набіги?
- 9. Розкрийте перебіг боротьби за Крим між різними державами.
- 10. Якою була зовнішня політика правителів держави Феодоро?
11. Хто, коли і в який спосіб підкорив державу Феодоро?
- 12. Чому, на вашу думку, під час набігів турецьких і кримських ханів значну кількість людей забирали в полон?

§ 23. СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

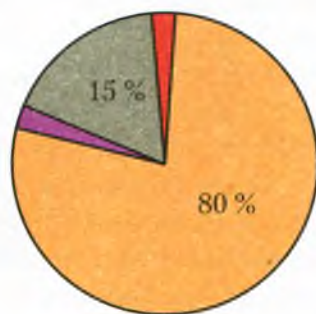
- Пригадайте, що означають терміни «князь», «шляхта», «боярство». Хто такі феодалі, сеньйори й васали?

1. Соціальна структура¹ українського суспільства

Соціальна структура українського суспільства була неоднорідною. Залежно від того, до якої держави відійшли українські землі, вона мала свої особливості.

В основі соціальної піраміди, як і раніше, перебували *селяни*. Серед них були як особисто вільні, так і прикріплені до свого наділу. Цей поділ не був остаточним, і статус селянина міг змінюватися. Вільними селянами й утікачами, які приходили жити в міста, поповнювалася така верства населення, як *міщани*.

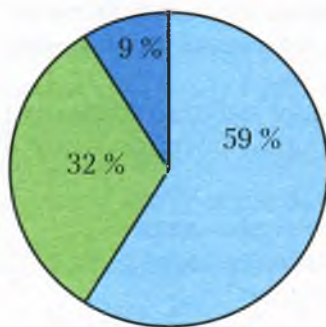
Після смерті Вітовта з другої третини XV ст. розпочинаються набіги кримських татар на Україну. Постійна загроза з півдня призвела до уповільнення процесу заснування й розвитку міст на Поділлі й у Південній Київщині. Для міст інших регіонів України на той час стає характерним збільшення кількості іноземців — поляків, німців, вірмен, італійців, євреїв. У Галичині польське населення з'являється і в селах. Сюди переселяються дрібна шляхта й католицькі ченці. *Духівництво* продовжувало відігравати важливу роль

- шляхта (2,5 %)
- селяни
- міщани
- духівництво (2,5 %)

Діаграма соціальної структури українського суспільства XIV–XV ст.

¹ Соціальна структура — будова і склад суспільства; життя та відносини різних суспільних верств.

- дрібна шляхта
- середня шляхта
- магнати

Діаграма шляхетського стану XIV–XV ст.

у житті українського суспільства. Після приєднання більшості земель Галицько-Волинського князівства до Польщі та підписання Кревської унії на українських землях, крім православного, з'являється й католицьке духовництво.

Привілейованою верствою населення, яка не платила податки, зате несла збройну службу, була *шляхта*. Це єдина верства населення середньовічного суспільства Польщі та Литви, яка брала участь у політичному житті держави та мала привілеї. Обіймати державні посади мали право лише представники шляхти. У суді слово шляхтича не потребувало жодних підтверджень. За образу шляхтича простолудинові відрубували руку. Крім станових привілеїв (володіння земельною власністю, наявність герба), шляхтич мав і обов'язки, найголовніший з яких — боронити зі зброєю в руках свою батьківщину. Якщо ж шляхтич переселявся в місто та починав займатися ремеслом чи торгівлею, то він утрачав свої привілеї. У разі ж причетності до крадіжки позбавлявся й звання шляхтича.

Шляхта не була однорідною, а поділялася на кілька прошарків — дрібна, середня та велика (магнати). Дрібна та середня шляхта (зем'яни, кінні слуги, княжі слуги) отримувала в користування землі за несення військової служби. Крім того, до обов'язків шляхти входило утримання в доброму стані фортець та оборонних споруд. Інколи відмінність між селянами та збіднілою дрібною шляхтою була незначною. Однак ці дві верстви ніколи не зливалися. Адже належність до збройного люду гарантувала шляхтичам особисту незалежність і свободу.

Шляхта, яка походила від колишніх бояр, називалася *панами* та володіла спадковими вотчинними землями. Князі й пани брали участь у великокнязівській раді (панірада), що складалася з найвпливовіших і найбагатших родин, і впливали на перебіг політичних подій у Литовській державі.

На відміну від земель, що входили до складу Литовської держави, де пани були місцевого руського походження, у Галичині, що відійшла до Польщі, панівну верхівку становили переважно поляки. Місцеві руські бояри після невдалої боротьби з Польщею або повтікали до сусідньої Волині, або ополячилися, злившись із польською знаттю. Перейнявши католицьку віру та польську мову, вони обіймали високі пости в Польській державі, поступово втрачаючи зв'язок із власною культурою та історією. Тільки дрібна руська шляхта залишилася вірною власній мові, культурі, православній вірі, традиціям дідів і батьків.

2. Панівні верстви населення, їхнє повсякденне життя. Князь Костянтин Острозький

На Волині панівні верстви переважно склалися з місцевих русинів. Однак якщо пани майже виключно були місцевого, руського походження, які зберегли свою національну ідентичність, то князі були нащадками двох давніх династій — *руських Рюриковичів* і *литовських Гедиміновичів*. Князі мали величезні земельні маєтки та неабияку владу — збирали податки, самостійно судили своїх підданих. Тільки князі мали право запечатувати листи червоним воском, як це робили королі. Великокнязівська влада обмежувалася лише присягою вірності великому князю й обов'язком допомагати йому під час війни. У походах місцеві князі виступали на чолі власних військових загонів із своїми корогвами¹.

Князі у Великому князівстві Литовському були вищою, найбільш замкненою верствою суспільства. Доступ до неї давало тільки право народження. Ні багатство, ні доблесть, ні слава не давали титул князя. Князем міг стати тільки син князя. Усе це піднімало їх над шляхтою. Розшарування князівської верстви не привело до втрати значення князівського титулу. Навіть коли князі розорялися, утрачали свої маєтки та за майновим станом опускалися до рядової шляхти, вони все одно займали перші місця у великокнязівській раді.

Князі пишалися своїм походженням, пам'ятаючи, що вони нащадки могутніх володарів Русі-України. Найвищі державні посади у Великому князівстві Литовському та Польщі обіймали, як правило,

Зразки гербів:

- а) герби Великого князівства Литовського «Погоня»;
- б) герб давньоруської знатної родини Острозьких-Заславських;
- в) герб давньоруської знатної родини Збараських-Вишневецьких;
- г) герб давньоруської знатної родини Корецьких-Сангушків-Чорторійських.

Кінець XIV–XVI ст.

¹ *Корогва* — 1. Полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації тощо (синоніми — *прапор, знамено, стяг*); 2. Прикріплене до довгого держака полотнище чи бляха із зображенням святих, що несуть під час хресного ходу.

представники князівських родин. Так, першим волинським воєводою¹ був князь Олександр Чорторійський, першими белзькими воєводами — князі з роду Правдзіч, брацлавськими — Роман і Григорій Сангушки.

Князівські та панські двори були значними осередками культури. Вони впливали на розвиток писемності й книжної культури, а також науки, літератури, поезії та музики.

У князівських канцеляріях був досить високий рівень діловодства. Тут складали офіційні акти, формували архіви та бібліотеки, редагували літописи (нерідко за участю самих князів), перекладали й переписували книги. Більшість князів і шляхти, крім рідної, володіла латинською й польською мовами.

У князівських дворах відбувалися прийоми посольств, засідала панирада, проходили банкетні, були музиканти, жонглери, лікарі й астрологи, організовували лицарські турніри, змагання, полювання та інші забави з церемоніалами, утримували звіринці.

Князі, будучи організаторами війська та керуючи розвитком військової справи, часто виступали ініціаторами й авторами технічних нововведень.

Серед князівсько-шляхетської еліти було звичною справою підтримувати православну церкву. Князі часто виступали покровителями (патронами) монастирів і храмів. До наших днів дійшли відомості про добрі справи київського князя Семена Олельковича, який відновив Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, що була розорена ще Батисем. Інші представники шляхти також заповідали православним церквам гроші, коштовності, книги та навіть маєтки.

Невідомий автор.
Князь Костянтин
Острозький.
XVII ст.

Однією з найбагатших і найвпливовіших князівських родин були Острозькі, які вели свій рід від волинської гілки Мономаховичів. Їм належала третина земельних володінь Волині, міста Острог, Ізяслав, Корець та ін. Острозькі були учасниками повстання проти польського короля, воювали на боці Свидригайла. Яскравим представником цієї князівської родини був **Костянтин Острозький (1460–1530)**. Протягом життя він обіймав різні високі державні посади — був брацлавським і вінницьким намісником, луцьким старостою², а згодом і ве-

¹ *Воєвода* — у Польщі та Литві королівський намісник у мирний час і воєначальник під час війни.

² *Староста* — представник великого князя, який здійснював управління староством. Староство — частина державних королівських земель у Польщі та Великому князівстві Литовському.

ликим *гетьманом* литовським. Очолювані Костянтином Острозьким загони понад 60 разів сходилися в боях із військами кримських ханів. Він прославився насамперед тим, що зумів домогтися перелому у війні з кримськими татарами, застосувавши нову, винайдену ним самим тактику ведення бою. На ворога нападали, коли той повертався, обтяжений здобиччю й бранцями, утративши швидкість і маневреність. Найбільш відомі та переможні битви відбулися під *Вишнівцем* на Волині (1512) і на *річці Ольшаниці* на Київщині (1527). Натиск південних сусідів було зупинено, а спустошені ними південні райони Поділля та середньої Наддніпряни знову почали заселятися. Костянтин Острозький брав участь у литовсько-московських війнах. Будучи великим гетьманом литовським, завдав нищівної поразки московському війську в битві під *Оршею* (1514). Костянтин Острозький із 30-тисячним військом переміг 80-тисячну армію московитів, зупинивши московську експансію на українські землі.

ГЕ́ТЬМАН (від старонім. *Hauptmann* — командувач) — так у Польсько-Литовській державі називали головнокомандуючого військами. У XVI–XVII ст. — керівник Війська Запорозького.

Будучи православним, Костянтин Острозький надавав чималу матеріальну й політичну підтримку розвитку церковно-культурного життя. Він боровся за відновлення духовної величі Києво-Печерської лаври. Як визначну людину свого часу його з великими почестями поховали в цьому святому місці.

Протягом усього литовсько-руського періоду князівська верства залишалася носієм і виразником державницьких традицій українського народу. Вона зберігала та передавала наступним поколінням історичну пам'ять про державну велич і силу княжої Русі й істотно впливала на всі галузі життя суспільства.

◆ 3. Церковне життя на українських землях

У Великому князівстві Литовському православна церква була не тільки духовною наставницею народу, а й відіграла значну політичну роль.

З XIV ст. Литовська та Московська держави змагалися за право називатися центром «збирання руських земель». Для цього вони використовували православну церкву, яка була символом історичної пам'яті народу. У цій боротьбі важливим питанням було місцезнаходження митрополії.

Після монгольської навали резиденція митрополитів київських формально залишалася в зруйнованому Києві. Але фактично наприкінці XIII ст. вони перебралися спочатку у Владимир на Клязьмі,